Рік XIII. Р. 1904 кн. VI. Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, VI B. B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/XII с. с. 1904.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсї книжки:

	Корон
Адріян. Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0·50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольоґія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопска посїлість	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
„ Знадоби для пізнаня угро-руських говорів, т. 1—2 по	2·—
„ Про говор долівський	1·30
Візнер Ю Житє ростин у морі	0·15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Hungarico Ruthenica	0·20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0·50
„ Угроруські духовні вірші	2·50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7·50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секциї (т. II вид. 2 в друку).	
„ Люстрациї королївщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й материяли до історії України-Руси, II—IV	9·00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельнищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хрональоґія подій Галицько-волинської лїтописи	1·00
„ Економічний стан селян в Львівській королївщині XVI в.	0·20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Лїтературно-суспільні партії в Галичині	1·80
Еґан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0·26
Енґельс Ф. Людвік Фаєрбах	0·50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1·50
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4·00 кор., т. XI	6·00
Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії	0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській	4·00
„ т. II: Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській	5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4·00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4·00
„ т. VII: — Люстрация королївщин з р. 1570	4·00
Житє і Слово, вістник лїтератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0·40
Заневич — Знесенє панщини в Галичині	1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII — LXII по 3·00, т. XXIII — IV 5·00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплети I—XX по 48·00, I—L по	120·00

Рік XIII. Р. 1904 кн. VI. Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIII Jahrgang. 1904, VI B. B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/XII с. с. 1904.

Зміст LXII тому.

Inhalt des LXII Bandes.

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

МАТЕРІАЛИ до історії Коліївщини.

III. Польська поема про уманьску різню.

Подав **Др. Іван Франко.**

I.

В рукописнім відділї бібліотеки Оссолїньских у Львові під ч. 266 є рукопис нового письма, в новій полотняній оправі, зложений із 70 карт грубого білого паперу, весь присьвячений матеріялам про уманьску різню 1768 р. Рукопис, а властиво всї уміщені в ньому матеріяли писані одною рукою, гарним, виробленим „писарьским“ почерком. Усї матеріяли — копії з иньших якихось оріґіналів, про які одначе в рукописї не сказано нїчого докладнїйшого, чи се автоґрафи, чи також копії. З дописків роблених иньшою рукою і иньшим чорнилом на початках і на кінцях поодиноких статей поміщених у рукописї бачимо, що всї ті матеріяли були 1840 р. переписані з рукописів барона Шодуара в Івници для князя Г. Любомірского. Сам Любомірский, розуміє ся, анї не переписував, анї навіть не порівнював своєї копії з оріґіналами і для того в нїй полишали ся численні, хоч не важні помилки, декуди менші або більші пропуски або місця не добре відчитані — все се не поправлено. Рукою Любомірского писані очевидно лише ті дописки при наголовках та закінченях поодиноких статей, із яких бачимо, що барон Шодуар ще в 30-их роках XIX в. займав ся збиранєм матеріялів до історії Коліївщини, і крім невідомих нам

жерел стягав копії поодиноких споминів та документів із бібліотеки манастиря Василіянів в Умані та від якогось шамбеляна Штайна. З того рукопису я подав 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II ст. 65—67) дві українські вірші зложені якимось Поляком з нагоди Коліївщини, а тепер хочу подати всї неопублїковані доси матеріяли, а поперед усього досить простору поему про уманську різню. Ось докладний зміст рукопису.

На новійшій титуловій картці, ненумерованій, подано титул „Materyały do rzezi Umańskiej 1768 r.“ і загальний зміст тому.

1. Карти 1—18. Rzeź Umańska czyli historya rewolucyi zrobioney przez Zelizniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znayduiącego się w teyże okropney Rewolucyi. Під сим заголовком рукою Г. Любомірского дописано: przez Lipomana. Сей титул повторений і в виданю Рачиньского (Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lipomana i dwóch bezimiennych, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, перше вид. Poznań 1842, друге, wydanie powtórne dosłownie z pierwszej edycyi przedrukowane, Poznań 1854) з додатком „naocznego świadka“ — додаток невірний, бо Лїпоман не був наочним сьвідком уманської різнї, але, як подає Рачиньский у передмові до свого виданя, був „obywatel ukraiński znany z przekładu na język ojczysty Józefa Flawiusza i opisu kurhanów na Podolu i Ukrainie“, який „zaraz po rzezi humańskiej na Ukrainę przybył, a zawarłszy z naocznymi świadkami tych okropności związki, z ust ich powziął wiadomość o buncie Zeleźniaka i zgrozach dokonanych w Lisiance, Humaniu i indziej“ (op. cit. стор. II). Дивна річ, що Рачиньский знаючи се таки лишив на творі Лїпомана титул „naocznego świadka“. Ті записки в вид. Рачинського в першім вид. містять ся на ст. 101—180, а в другім на ст. 65—117. В нашім рукописї маємо закінчене, якого нема в друку: Koniec historyi o rzezi Humańskiej czyli o rewolucyi zrobioney przez Zelizniaka y Gontę. Satis ad memoriam posteritatis. Opus in pagina, quod capit volumina. Dosyć wiadomości do pamięci przytomności [sic! зам. potomności]. Dzieło w cwiartkach kilkanaście do tomow wielkich ośmnaście. Очевидно се якась пуста гра слів без нїякого значіня.

2. К. 19. Wiersz do ratusza humańskiego. Сей вірш починаєть ся так:

Ten, co cię stawiał y zgniotł tobą ciała,
Pokazał rozum, jaki mu krew dała;
Boga się wyrzekł, serce dobre stracił,
Bo się zabiciu zabiciem zapłacił.

Увесь вірш має 38 рядків (з них один через неувагу писаря пропущений) і містить саму отаку майже незрозумілу плетеницю слів.

Картка 20 порожня.

3. К. 21—32 verso. „Opisanie rzezi humanskiej przez przytomną temu nieszczęsciu sierotę w r. 1827 dnia 9 X-bra w łaskawie danym przytułku". До сього титулу знов рукою Любомірского дописано: Przez Panią Krebs. Сї спомини були видані 1840 р. Рачиньским у Познанї з разу в ґазеті Orędownik, а потім окремою брошурою п. з. Opis autentyczny rzezi humańskiei przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego przedrukowany. Poznań 1840.

К. 32 verso порожня.

4. К. 33—42. „Krótkie opisanie rzezi w mieście Humaniu od czerni Ukrajnskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 zdziałaney". Під титулом рукою Любомірского дописано „Z rękopisma znayduiącego się niegdyś w Bazyliańskiey humańskiey bibliotece", та при кінцї тексту так само як і під кождою з попереднїх і дальших статей поміщено дописку тою самою рукою: „Wypisano z rękopisma u Barona Chaudoira w Iwnicy 1840 H. Lubomirski" — значить, копію з василіянської книги робив Шодуар, а для Любомірского переписувано в Івницї вже з його копії. Ся статя, се реляція звісна під назвою Василіянина Тучапського, буцїм то наочного сьвідка різнї, написана швидко по доконаних подїях, бо вже д. 2 грудня 1787 року, отже несповна 20 лїт по різнї ректор уманського манастиря о. Йосафат Моргулевич і віцеректор Мацевич посьвідчають автентичність копії сеї реляції, „wiernie przekopiowaney z akt klasztoru humańskiego" мабуть для Дзялиньского, бо се потверджене надрукував Рачиньский у своїм виданю разом із реляцією ніби Тучапського (Bunt hajdamaków 1. вид. стор. 181—221, 2 вид. стор. 119—146), а в нашім рукописї такого потвердженя нема.

Карти 43—44 порожнї.

5. К. 45—46. На горі рукою Г. Любомірського написано: Z biblioteki Szambelana Szteyna. Під сим без окремого титулу

дата: „D. 28 Junii 1768 z Wołynia“. Поч. Po iedney nieskonczoney biedzie druga straszna... Кінчить ся: „ale też obywatele z swoiemi maiątkami za Dniestr powynosili się“. Коротка реляція про гайдамацькі рухи в виді листу до якогось приятеля, буде опублікована пізнійше.

6. К. 47—48 verso. Kopia listu pisanego z drugiego mieysca z Wołynia dnia 28 Junii 1768. Поч. Boday bym nie doczekał pierwszym tych nieszczęśliwości bydź donosicielem. Кінч. „a do tego gdy się dowie co się w Barze stało, pewnie się wroci nazad“. Буде опубліковано пізнійше.

7. К. 48 verso — 49 руські вірші, опубліковані мною в Житю і Слові.

Карта 50 порожня.

8. К. 51—66 польська поема, яку подаю далї.

К. 67—70 порожнї.

Що до самої поеми, то маючи перед собою не автоґраф автора, а досить пізну і хоч загалом старанну, а все таки чоловіком мало тямучим роблену і пізнійше не колляціоновану копію я вважав можливим відступити від фільольоґічного прінціпу — друкувати слово в слово і букву в букву, хоча й не робив нїяких змін у мові, правописї та формі тексту. Я завів тільки інтерпункцію, якої в текстї в значній мірі нема, відступив від принятого в текстї прінціпу писати майже всї іменники великою початковою буквою, та перевів консеквентно точковане та крисковане (ż = ж, ść, ó), яке в рукописї переважно зовсїм занедбано. Декуди, поправляючи явні помилки рукопису, я кладу в текстї свої поправки або конєктури, але всюди в нотцї до відповідного слова зазначую, як стоїть у рукописї. Поменші пропуски доповняю, але кладу слово, якого нема в рукописї, завсїгди в гранчастих скобках. Нумерація рядків заведена не мною і навіть не тим, хто писав копію Г. Любомірского; вона очевидно була вже в рукописї барона Шодуара і дає нам можність сконстатувати (на що зрештою вказує брак риму до попереднього вірша), що по віршу 781 копіст Г. Любомірского пропустив один рядок, так що між числами 780 і 790 у рукописї Оссолїнських містить ся не 10, а лише 9 рядків. Я зазначив сей пропуск виточкованєм одного рядка. На щастє для змісту оповіданя сей пропущений рядок зовсїм неважний.

Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwey klęski w całey Ukrainie a nayszczególniey tyranskiey rzezi w miescie Umaniu przez Maxyma Zelezniaka Zaporożca naypierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins. nayprzod zbuntowanego a potym przyłączeniem się Gąty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim y żydowskim narodzie roku 1768 dopełnioney y spraktykowaney, przez studenta szkoł umanskich dla wiecznopomney całemu swiatu pamięci zebrane y złożone wiersze.

Ledwo co Ukraina z popiołów powstała,
W których, jak ludzka pamięć zasięga, mieszkała,
Ledwo nieurodzayne drzewo owoc[1]) dało,
Zkądby całopalenie Bogu stać się miało,
Ledwie, mówię, drapieżność ustała zwierzęca,
Ludzi ten kray żywnoscią do siebie zachęca,
Płodniste dzikie stepy y lasow gęstwiny,
Gdzie przedtem [nic] nie było procz iedney dziczyzny;
Idzie lud iak Izrael w on kray obiecany,
Lecz nie wiem, czy to doydzie, kto nie iest uszczwany[2]).
Niechay krokiem nayprędszem z Fortuną pospiesza,
Nie trafi do oyczyzny bez wodza Moyżesza;
Lub trafiwszy nie długo w tym pożyie[3]) mieniu!
Płakać trzeba, nie będzie kamień na kamieniu.
Bo cerkwie y kościoły y ołtarze święte,
Iedne pobudowane a drugie zaczęte,
Monasterów ozdoby, fundusz w Ukrainie,
Nie wiedzieć co z złych[4]) na nie strasznego wypłynie.
Zamiast błogosławieństwa y mnichów modlitwy
Krwie rozlanie, zgorszenie, chrześcian gonitwy.
Co lektce usłyszawszy ciekawie się pyta:
„W którym mnichu, klasztorze złość ta iest ukryta?
Nie nazwał by się, mówi, zakonnikiem taki,
By miał wszcząć z chrześciany podstęp ladaiaki.
Dla dzikiego pospólstwa zamiast dadź naukę,
Miałby ludzi buntować y płatać złą sztukę?"
Odpowiem niezadługo y odkryię szczerze,
Że ten pożar w Morteńskim wszczęty monasterze.
Niech lektora ciekawość, proszę, czas wyczeka,
Powiem: to od humena iest Melchisedeka.

1) В рукоп. owoce. 2) В рукоп. co szczwany. 3) В рукоп. pożyw. 4) В рукоп. złych.

Ten maiąc naturalny rozum y nabyty,
Któren na chwałę Boga od niego użyty
Bydź powinien koniecznie, zamiast teyże chwały
Dwoiakie od kapłana przestępstwa się stały.
Był lat kilka humenem w klasztorze Motreni,
Gdzie polską włość Smilańską dizunią mieni,
Od rossiyskiey przyległość innego obrządku, –
Żadnego tam nie czynił dusznego porządku.
Ba, co mówię, nie czynił! owszem, bardzo wiele:
Sam zginoł, wielu zabił na duszy y ciele.
Zachęcał ludzi zewsząd nabożeństwem niby,
Grzech smiertelny niewinności przynioł bez ochiby.
Przeto często odpusty z ofiarą bywały,
By grzechowe rozpusty wolność swoią miały.
Zbuntował gruby naród gorliwością wiary:
Palą się w Ukrainie sekretne pożary.
Wydaie uniwersał, od pozwu zakryty,
Że xiądz, Polak, Żyd oraz będzie w pień wybity.
„Tylko skrycie ludowi każdy z was niech wznawia,
Że iest wola rossyiska dziś z Peryasławia,
Żeby był każdy kozak y człek w pogotowiu —
Spełni się w roku ósmym przy czerwonym nowiu“.
Stało się podług woli, iest wszystkich ochota,
Nie iest grzech, pozwolona od popa niecnota.
O mądrości przeklęta, szalona y wściekła,
Nie od Boga nabyta, ale rodem z piekła!
Iak żeś wielki fundament wiary założyła
Przeklętey, iakeś sama iest y przedtym była!
Upadnie ten fundament wraz z sektą przeklęty,
Krwią y śmiercią chrześcian wnet będzie podcięty.
Będzie tobie samemu po czasie ach biada:
Kto pod kim dołki kopie, zazwyczay w nie wpada.
Iuż tedy Melchisedek, będąc o tym pewnym,
Wyieżdża za granicę z żalem niby rzewnym:
„Czy hultaie sunią się, czy konfederaci[1]),
Ażebym mógł monastyr oraz swoich braci
Ocalić“. Prosi anszeft komend, by załoga
Dana była iakowa, — błagać będzie Boga.
Tak podstępnym sposobem dokument odbiera

[1]) В рукоп. konfederacye.

Do którego bądź kolwiek blizko officera.
Nie tędy udaie się, ale w Zaporoże.
Co za wybieg przewrotny, nieskończony Boże!
Ma łatwość od starszyzny przy tym dokumencie;
Diaboł nie źle pomaga, w nayprędszym momęcie
Prowadzi na załogę nie wiele kozaka:
Z Zaporoża Maxyma herszta Żelezniaka.
Zkąd y przed tym rospusty spływały do Smiły,
Ztamtąd po Ukrainie wszędzie się szerzyły.
Temu pisze ordynans z pieczęcią Moskala,
Że ten każe koniecznie, nie tylko pozwala,
Wyrżnąć Żydów, Polaków — obowiązek wiary!
Niewiara czyni bardziey pogańskie poczwary.
Daie błogosławieństwo od Imperatrycy
Wybrać kąkol — Polaków — z rossyiskiey pszenicy.
I pszenicy nie długie będzie panowanie:
Zżęta, związana w ogniu piekielnem zostanie.
Idzie ów daley w Polskie od tamtey granicy,
Nie maiąc zaporożskiey dwadzieścia konnicy.
Wzioł patent półkowniczy od Melchisedeka —
Tak prędko do tey rangi z prostego człowieka!
Dziwna iest, że do rangi żołnierzy oręża
Hultayskich woysk należą, nie do xiążki, xięża
Motrońscy, bo nie xięża, poganie bydź mogą,
Którzy w piekło lud wiodą niby wiary drogą.
Wzioł złe błogosławieństwo, nim wsiadł na koń zgoła;
Ochotnik za nim, nie on ochotnika woła.
Co za prędka gorliwość za wiarę[1]) się bicia!
Niedowiarki chcą wiernym wszystkim wydrzeć życia.
Wszak ci to y żydowstwu[2]), chociaż niewiernemu,
Brać życia nie godzi się, ile nam bliźniemu.
Zebrało się kilkuset, nim doyszli do Smiły;
Iuż się znać ukraińskie roskoszy skączyły.
Płaczą Żydzi y szlachta, onych małe dzieci, —
Czy egipska niewola w tym się kraiu nieci?
Rżną po wsiach y w miasteczkach, niewinną krew leią.
O moy Boże! iakież Ci offiary się dzieią!
Przedtym w Starem Zakonie palono bydlęta,
Tu zaś z prawych chrześcian iest offiara święta.

[1]) В рукоп. wiarą. [2]) В рукоп. żydowstwie.

Przedtym z offiaruiących rąk brana bywała,
Teraz z offiarowanych Tobie cześć y chwała.
Dali dowod naypierwszy w mieście Żabotynie,
Gdzie nie iedna niewinna głowa ludzka ginie.
Wybiwszy się z poddaństwa bili panów, panie, —
Iuż to czynią z swoimi zawzięci Smilanie.
A coż mówię o innych, Korsuniu, Kaniowie!
[A] targi Bohusławia kto dobrze opowie!
Toż się działo[1]) po lasach, wioskach, polach wszędzie —
Iuż Polaka y Żyda na świecie nie będzie!
Gonili obławami z pól, kniey, iako źwierze, —
Tak czynią prawowierni z gorliwości w wierze!
Gdzie napadł Żydów, szlachtę, w lesie lub na polu,
Wybierali z pszenicy nasienie konkolu.
O przeklęta pszenica, nie pszenicą zwana,
Kąkol, święte nasienie zaś twoie z szatana.
Nie z takiey to pszenicy Bóg offiarę bierze,
Ale kąkol onemu podany w offierze.
Zżęte snopy na chwałę idą Panu Bogu,
Żeńce zaś póydą czartu na grotnym ożogu.
Iuż ta straszna wiadomość y po Ukrainie,
W Podolskim y w Kiiowskim, na Wołyniu słynie.
Tę tyrańską bezbożność złe czyni poddaństwo,
Śmierć zelżywą odraża: miasto usług państwo
Od własnego poddaństwa y miasto daniny
Na fortunie y życiu[2]) doznaią ruiny.
W Umań niby fortecę zbieraią się wszyscy,
Nie wiedząc, że w tem mieyscu będą śmierci blizcy.
Tu nasi, tu[3]) y ze stron szlachta, urzędnicy,
Tu Żydowstwo ciśnie się z całey okolicy,
I student pozostały w niemałym swym liku
Tuszą sobie: gdy staniem przy obronnym szyku,
A kozaków kilka set konnych prócz piechoty,
Dragunów kilkadziesiąt, by na iakie groty
Uderzem y zwyciężem, a za kupnem koni
Przyszli pruscy zołnierze, wezną się do broni.
Toż podług woiewodztwa uchwały wybrani
Żołnierze pod kommendę naszą ieszcze dani.
Dosyć rady, poszliymy co z woyskiem na polu

---

1) В рукоп. działą. 2) В рукоп. życia. 3) В рукоп. to.

Po Gontę, by dotrzymał wierności parolu.
Niech przysięże przed nami. W niedzielę się stało[1]),
Że przysiągł y wyiechał, zabawiwszy mało.
Pruski przy tem porucznik z niemi w radę rada:
Armaty rozporządza, strzelnicę zakłada.
Widząc rządy, są sprzeczni, ten temu nagania, —
Nie wie, kto z nich iest starszy, wyiechał z Umania.
Wiele wody kazano przygotowić w kadki...
Własnie iak by przy trzonku swoie czynią zwadki.
Alić tu coraz bliższą do usz daią wzmiankę,
Że wieczorem w sobotę wyrżnięto Łysiankę.
Z rządów mało tam było, y żadnego pono;
Franciszkana iednego ze psem powieszono.
Szlachtę, Żydów wybito, maiątek zabrany,
Nawet kościoł, monaster w niwecz zrabowany.
Ci mówią: „Co się dzieie! Zmiłuy się, o Boże!“
Drudzy w głos: „To bydź żadnym sposobem nie może“.
Nie wierzycie, otoż iest z naszych dóbr nowina:
Iuż wyrżnięta, spalona niedawno Ryzyna,
A szlachta, co się w tey wsi z domów swych bronili,
Tyrańską śmierć z żonami y dziećmi pożyli.
Bo nie tylko cierpieli nogi, ręce cięte,
Lecz y dziatki na spisach z wnętrzności wyięte
Po powietrzu latały. Strach! Niemasz od Gonty
Wiadomości, znaczą się oczywiste bunty.
W tem nadchodzi wiadomość, że iuż połkownicy,
Obuch y Magnuszewski, poszli ku granicy
Wyprawieni precz z woyska, ieśli chcą, by żyli:
Taki abszyt sotnicy z rady sporządzili,
Dawszy im po kozaku z łaski czyli zdradą,
Gdyż kilka koni w pogoń tuż za niemi iadą.
Obucha nie napadli; Magnuszewski przecie
Z natchnienia konwoy zsyła, rzecze: iedź po świecie.
Sam drapnowszy mil kilka odpoczywa w iarze,
Widzi z góry iadących kilku ludzi w parze,
Y zasiadłszy za pieńkiem do zbliżonych strzeli
Z sztućca: ieden padł, w rozsyp drudzy polecieli.
I tak swe za granicę salwowali życie,
Którym mieli w Umaniu przypłacić sowicie,

[1]) На марґ. d. 19 Iunii.

Iako Gonta przyrzekał, że „gdy was zastanę,
Okrutnieyszą nad innych zadam śmierci ranę“.
Sam iuż Gonta zostawszy z woyskiem radę bierze:
„Lubom stwierdził przysięgą wierności przymierze,
Iednakże choć kumowie ieden, drugi, trzeci,
Którzy u mnie trzymali y ia u nich dzieci,
Przecież czynią podemną podstępne zawody,
Listy do mnie pisane taią woiewody.
Nic daruię, a mam też pismo Żelezniaka,
By nic bronić żadnego Żyda y Polaka,
Bo bym się tak sprzeciwił y całey Rossyi,
I swoiey bym od miecza nie uchronił szyi.
Owszem, trzeba dopomódz, bo takie ukazy,
Byśmy życia, maiątków nie poniesli skazy.
Naczał, woysko, panowie, a wy co mowicie?“
Krzykną: „Chętnim kłaść przy was choć by własne życie!“
„Dziękuię y odpiszę to do półkownika,
Który się zatrzymuie, bo go strach przenika
Uderzyć na nas, — niechay do Umania spieszy,
W prędce pomoc go nasza w żądaniu pocieszy“.
W poniedziałek dzieie się o drugiey godzinie[1]),
Widać: woysko od lasku zwany Greków płynie,
Lecz nie nasze, niestety! Znać nieprzyiaciele[2]).
Armaty rychtuy, bierz się do oręża śmiele!
Obóz się przy folwarku nad stawem lokuie,
A hultaystwo przedmieścia iuż wszystkie grassuie.
Wprzód rachmistrz Nielubowicz z swą żoną iedyną,
Z córką, siostrą y synem straszną śmiercią giną,
Gdy ich dworek na dole, bý miasto widziało
Z góry, co się podobnie potym z nim stać miało.
Naycięższe wyrządzali onymże katuszy,
Choć by serce kamienne, to się patrząc wzruszy:
Gołych z izby wywodząc aż na plac widoku,
Cieli, kłóli, strzelali gmin z każdego boku.
Uwijaiąc się zwolna te męki zadaią,
Krzycząc: „Niechay się z miasta tego spodziewaią!“
Potym inną z izb szlachtę wywłóczą za włosy,
Z Żydów w miasto nie weszłych żną gęste pokosy,
Rwą skrzynie, domy palą, strzelaią y kolą,

[1]) На марґ. d. 20 Iunii. [2]) В рукоп. nieprzyiaciela.

Z trupa woda czerwona, krwią spłókali rolą.
Z iam, kontów, iarów, trzciny w miasto uciekaią,
W którym widząc zamknięte, onych nie puszczaią.
Krzyk, ięk, ryki płaczliwe pod same niebiosy,
Widzęc równie y w mieście, że te spadną losy.
Vivat, vivat, iuż Gąta na ratunek dąży,
Wnet on tu nieprzyiaciół swym woyskiem okrąży.
Widno wprawdzie z za góry chorągiew żółcieie
Y proporce niebieskie, iak wiatr niemi wieie.
Patrzymy: prosto idzie, na obóz naciśnie, —
Obaczycie, iak to się hultaystwo rozprysnie[1]).
Iuż podszedł, podsłuchaymy, iak w oręż uderzy!
Chorągwią biie w ziemię, podobno się zmierzy.
Ach strach! ach źle! ach prze Bóg, iuż pospołu stoią!
Przepadliśmy na wieki z tą nadzieią swoią!
Mieycie się do oręża! On sam naczał iedzie,
A Gąta czapką kiwa — nie wierzmy, bo zwiedzie.
Boberkiewicz, pal z armat, przykładay że lonty!
Wyrychtuy dobrze w piersi do samego Gonty!
Poczekay, niech się zbliżą, żeby z ręczney broni,
Kiedy nie kartaczami, zsadzać onych z koni.
Już blisko, pal że prosto! Skoro huk armaty:
Zsadziły zaraz z konia sotnika granaty.
Piorunem się cofnęli, widząc, że nie żarty.
Hołota zabitego iak zaiąca charty
Porwawszy ciało wloką czem prędzey, gdzie fosa,
Boiąc się, by im kula nie utarła nosa.
Wtym Gonta rozgniewany kule y proch daie,
Bo tamtym iuż nie stało, — ruszył wszystkę zgraię.
Z za wałów y z za chałup uderzą pociski,
Coraz czyniąc ku miastu chyłkiem przystęp bliski.
Ale nasi z baszt, strzelnic dobrze się im bronią,
Bo bez rąk, ócz, kulawych ieszcze kule gonią.
Wieczorem Gonta wkradł się blisko po pod wały,
Z hakownic wtenczas naszych kule dogrzewały.
Tak przez całą noc raz w raz ogień nieustanny,
Z obu stron kule sypią, iak woda z fontanny.
Iuż półmiski, talerze topią, kule leią,
Broniąc się na hultaiów z ręczney strzelby zieią.

---

[1]) В рукоп. rozsypie..

Aż rano kula z kulą leżące na rynku
Zbierali, oddawaiąc nazad w upominku.
A watah[1]) Laskonoski krąg obieżdża miasta,
Na swym koniu przodem się ustawicznie szasta[2]).
Nie uważa, choć iego zewsząd kula pierze:
„Nie żartuycie! Mam ufność w diablem charakterze“.
Nie mogąc nic poradzić szlą we wtorek rano
Człeka, aby pod miastem parol wywołano:
„Wszystkim, gdy się poddadzą, daruiemy życie,
Konfederatów, Żydów skarzem należycie“.
Lenard porucznik, inni, Markowski chorąży
Wołaią: „Zdrada będzie!“ Mładonowicz dąży
Z myślą swą źle radzacą do końca ich myśli.
Wtym posłańce od Gonty skrycie z chustką przyszli.
Pięknie się układaią, pokrywaią miną
Iaszczurcze własne iady: „Tylko Żydzi zginą“.
A xiądz rektor Kostecki wszystko to przenika,
Do pokuty pobudza każdego grzesznika.
„Żałuycie za występki, bo śmierć przed oczyma!
Zginiem[3]) wszyscy, żadnego ratunku iuż niema“.
Lud ięczy z wyrażeniem strasznego lamentu,
Doprasza się spowiedzi świętey, sakramentu.
Kilkadziesiąt wraz każdy w sercu grzech wyznawał,
Ten w piersi biiącym się[4]) rozgrzeszenie dawał
Aż do końca; dopiero żegnać się naznaczył,
Żeby ieden drugiemu urazy wybaczył.
Natenczas wszczęte głosy przenikały serce
Gorzey niźli sztyletem okrutni morderce.
Mąż z żoną, żona z mężem daią sobie vale:
„Bądź zdrowa, Magdaleno!“ — „Bądź y ty zdrów, Michale!“
Matka z córką, syn z oycem y wzaiem oboie
Dzieci tulą: „Iuż bądźcie zdrowe, dziatki moie!“
Brat z siostro, siostra z bratem czynią pożegnanie,
Panowie sobie wzaiem, wzaiem też y panie:
„Bądźcie zdrowi y zdrowe! Śmierć przyiaźn rozrywa!“
Pospólstwo y Żydowstwo równie we łzach pływa,
Podobnie żegnaiąc się oddaią walety.
Wszyscy ięczą, wzdychaią, wołaią: niestety!

---

1) В рукоп. w atak. 2) В рукоп. szata. 3) В рукоп. zginiemy. 4) В рукоп. biiący się.

Wychodzi xiądz Kostecki z sakramentem świętym,
Wszyscy klęcząc wołają głosem niepoiętym:
„Ratuy nas, święty, mocny, Stwórco[1]) nieba, ziemie!
Niech niewinnie nie ginie chrześciańskie plemie!“
Obszedłszy w koło miasta przychodzi, gdzie szkoła,
Aż wybiegłszy Żydowstwo o ratunek woła.
„Ieśliż tu Bóg prawdziwy, ochroń nas, prosiemy,
Na wieki wieków dzięki czynić Ci będziemy“.
Ieszcze tey processyi nie skończyli prawie,
Iedzie naczał na koniach z Ostapówki żwawie.
Markowski woła: „Strzelać!“ [2]), a strona nie daie.
Młodonowicz Lenarda porucznika łaie;
Przybiegłszy do armaty zapał zakrył połą.
Otoż Gonta zbliża się z miną iuż wesołą.
Lenard z złości uiechał, tylko słowo piśnie:
„Iuż gości w mieście mamy!“ Każdy bronią ciśnie.
Zaraz z miasta nowego wnet pale podcięte,
Iuż y trupy hultaiów w lot leżą wyrżnięte.
Tu mieszczanie naczałów wchód z chlebem witaią,
Tamże w pół miasta spisą ludzkie ciała kraią.
Wchodzi Gonta, Żelezniak, za niemi sotnicy, —
Asystuią bez czapki nasi urzędnicy,
Proszą o miłosierdzie, że od tamtey bramy
Bardzo wielu zabito, lecz nie czynią tamy.
Aż y tą bramą zbóyców strach ciśnie się mnóstwo.
Do kościoła panowie, pcha się y ubóstwo.
Ieden wszedł na ambonę y mówi kazanie:
„Wasza mościom, panowie! Wasza mościom, panie!“
Bluźniąc rzecze, że „Nieraz nas stąd przeklinali
Wasi xięża pogańscy, schyzmo nazywali.
To y ia dziś schyzmatyk odbiorę wam życie.
Coż mi na to niewierni teraz odpowiecie?“
A [z]szedłszy zaraz „biycie!“ swey hałastrze rzecze.
Każdy iak swego za łeb wnet z kościoła wlecze.
Kolą, męczą, strzelaią, odzieraią z szaty,
Na wstydzie, życiu, mnieniu doznaią utraty.
Złapali Wodowskiego, xiędza komendarza,
W okopie zamęczyli naprzeciw cmentarza.
Podskarbi pod dzwonicą będąc kłótym, ciętym,

[1]) В рукоп. Stworca. [2]) В рукоп. Strzelcie.

Z tym się światem pożegnał dość przy mieyscu świętym.
Żona dowiedziawszy [się] o boskim edykcie,
Podobną śmiercią ginie w ślad po Benedykcie.
Młodonowicz przy Goncie idzie na poręce,
Żona krzyknie zostaiąc iuż w tyrańskiey męce:
„Ratuy że mnie, Rafale!“ Ten rzecze: „Mospanie
Gonto, daruy!“ A Gonta: „Co się tobie stanie,
Sam nie wiesz“. Lecz [gorsza rzecz] [1]) u Bazylianów:
Tam w kaplicy dość było studenta y panów.
Lewicki vice-rektor xiądz mszą świętą prawi,
Hultaystwo się rabunkiem depozytów bawi:
Z cel, chórów, z pod ołtarza wyciągaią skrzynie,
Z zakrystyi szuflady y cerkwi naczynie.
Z przytomnych panów zwłóczą sukienki y buty:
Iedni niby zrucaią, drugi by był wzuty.
Na ołtarzu usiadłszy odkręca chodaki,
Spodnie bierze y buty — Bogu honor taki!
Nim msza święta skończona, iuż krwawe offiary
Wewnątrz czynią, y z dworu pogańskie maszkary.
Poranionych w kaplicy krew posadzką płynie,
Na podwórzu męczęską więcey śmiercią ginie.
Gorzewski stary z synem, Soszyńska z swym mężem,
Laik mieczem katowskim, ci różnym orężem.
Markowski z dworku swego był blizko kaplicy
Wiedziony na plac śmierci boso y w łosicy;
Uprosił pozwolenie Bogu oddadź dzięki,
Z kwadrans krzyżem poleżał[2]) y poszedł na męki.
Gdy iuż wszystkich z kaplicy powyprowadzano
Y męczęską wyprawę na tamten świat dano,
Z xięży pokaleczonych obnażywszy szaty,
Po mszy świętey skończoney zabrawszy ornaty,
Zaraz vice-rektora y zakrystyana,
Trzeciego kaznodzieie z woli atamana
Ich pasami związawszy w bok ręka do ręki
Pchaią boso, w koszuli, prowadzą na męki.
Toczą, noszą y piią różne z lochu wina.
Nikogo niemasz, nie wiem, co iest za przyczyna.
Wpadł ieden na ambonę, gdzie xiądz rektor leży
Skaleczony, zmęczony, tylko co w odzieży

[1]) В рукоп. одно слово пропущено. [2]) В рукоп. leżał.

Ciało nierozsypane, pchnie na cegłę z gury,
Do ostatku w nim wszystkie zerwać [chce] iunktury[1]).
Zerwie z piersi krucyfix y na ziemię rzuci,
Zelżywie depcąc znowu do xiędza powróci,
Za włosy targa, ciągnie y po ziemi tłucze,
Pyta się: „Oycze humen, a gdzie twoie klucze?
Gdzie pieniądze klasztorne, gdzie szlacheckie składy?“
Xiądz Kostecki rzekł: „W lochu“. Siły iuż bez rady.
Porwą kaci bezbożni, a gdy nie zastali,
Bo pierwey wino tocząc maiątek zabrali,
Iako źwierze drapieżne mocno rozgniewani
Przed lochem rżną o ziemię, ieden szablo rani,
Ten strzeli, trzeci kole. Powieki zawiera
Męczennik święty, w niebie koronę odbiera.
Gdy iuż kościoł, kaplicy, gdzie Bogu cześć czynią,
Spustoszałe stały się łotrowską iaskinią,
Obrazy postrzelane, pokłute, podarte,
Krucyfixom powtórnie rany są otwarte,
Grotami, kulmi, kłóte, deptaniem skruszone,
Plwaniem y wyrzuceniem na dworze zelżone.
Patyny na tasiemkach biorą na ordery,
W ornaty ubrawszy się idą do Wenery,
Monstrancye na srebro obuchami biią,
Z kielichow swiętych miody[2]) y gorzałkę piią.
Tylik z naszych ataman do kaplicy wchodzi,
Sakrament z cymborium, chociaż się nie godzi,
Niósł wzięty przez korporał[3]) do cerkwi uczciwie;
Lecz spisą zdrayca iakiś uderzy zelżywie
W puszkę; kommunikanty z nią na ziemię padły.
Drugi także przybiegłszy do niego zaiadły
Sakrament święty depcąc z ziemią porównali;
Tylik ledo [sic!] co uciekł, ci puszkę schowali.
Te polskie sanctissimum było dla studenta,
A ruskie vice-rektor pożył sakramenta.
Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
Wolność w prędce sporządził, dał życie y zdrowie.
Dopiero co się dzieie w mieście y na rynku!
Wiele krwi chrześciańskiey poszło do wyszynku!

---

[1]) В рукоп. zerwać iunkturą. [2]) В рукоп. miód. [3]) В рукоп. wzwany przez korporała.

Co mówię, do wyszynku, bo ten iest pod miarą,
Tu zaś wspólnie zmieszawszy z religią starą,
Iak z źródeł albo fontann tak obficie toczą,
Że we krwi ludzie z końmi aż do kostek broczą.
Iedni z plecmi, ramieniem y uchem odciętym
Mieczem strasznym katowskim dziś z ratusza wziętym,
Drudzy w głowy y ręce szablami ranieni,
Trzecie kłóciem, postrzałem aż do stóp skrwawieni
Z krzykiem wielkim y płaczem po mieście biegaią,
Innych z lochów, gór, kontów potaynych ganiaią.
Nago, z szat obnażeni panny y młodzieńce
Krwią tylko pokrywaią swoie wstydu wieńce;
Płeć żon goła włos targa, mąż z sukień wyzuty —
Czy grzech z raiu wygnania doznaie pokuty?
Za miastem taborami po zdobycz Smilanie
Y z wsiów włości tuteyszey oraz przedmieszczanie
Z miasta uciekaiących po chepcie gonili,
Odarłszy kiymi, kosą y siekierą bili.
Nawet z mnieyszych gdy kogo złapały kobiety,
Wołaią Hrycia, Petra, Iwasia, Mykity,
Same praczem, kociubą, „kolcie nożem, dziatki!“
Tak synów zaprawiały do niecnoty matki.
Y wszędzie iak za źwierzem psy gończe się wiią,
W mieście kolą, strzelaią y do smierci biią.
Iakież krzyki, lamenta przedziwnemi głosy
Od Żydow y chrześcian, schną na głowie włosy.
Żyiących y słyszących cudna tęskność zwarła;
Życzą lepiey, by żywcem ziemia ich pożarła.
Co, gdy pierwey wygnane choć nieme bydlęta,
Do miasta wbiegną woły, krowy y cielenta,
Trup wąchaiąc, krew liżąc nad naturę ryczą,
Same psy nierozumne straszliwie skowyczą.
Nie słychać, acz by biły z samych niebios gromy —
Czy potop świata, czyli spalenie Sodomy.
Dosyć wściekła zawziętość ich grubey natury
Nie mogła cierpieć płaczu niemey kreatury,
Albowiem psy kupami wyiące strzelali,
A bydło żałośliwe z miasta wyganiali,
Bo ich nieme bydlęta w żalu poprawiaią,
Którego oni, ludzie, nad ludźmi nie znaią.
Ieszcze żywi niektórzy między trupem leżą,

Gdy chłopstwo skupiło się iuż krwawą odzieżą
Zdzierać, kiedy postrzegło dychaiące ciało,
Drągami biiąc, tłukąc tak się zlitowało.
Inni bardzo ranieni, nie tuszący życia,
Dla bolu „gwałtu“ krzycząc prosili dobicia.
Chłopstwo chętnie uczynek pełni miłosierny,
Którego by nie czynił poganin niewierny.
Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcey[1]),
Wyrżnęli z ośmnaście iak liczą tysięcy.
Geometra Szafrański z swym[2]) służącymi siedzą
Na baszcie wszystko widząc, ci o nich nie wiedzą.
Iuż stało cichuteńko, aż kilku przybiegnie
Za wziątkiem, do drzwi strzelą, aż ieden polegnie,
Drugi wzioł znaczny pleyzer; trwoga, po armaty!
Zatoczą, dadzą ognia, aż owo granaty
Na górze służącego uderzą, ten ginie,
A na pana przez sufit krew z onego płynie.
Którą widząc Szafrański sam otworzył wrota,
Rozumieiąc, że wielu; nie wierzy — hołota.
Potym z góry pchniętego siekierami cieli,
Różne męki zadaiąc, aż duszę wyieli.
Pod ów czas Mładanowicz był przy Goncie żywy.
Tę trwogę poczytano za podstęp prawdziwy:
„Puściłeś nas do miasta, przytaiłeś zdradę!“
Gonta mówi: „Otoż cię zaraz trupem kładę“.
Ciął na sam przód szkaradnie swą ordynką w głowę,
A na spisy kozackie dał życia połowę.
Wtym z stawu, z trzciny wiodą pana Starzyńskiego
W świtce, boso, bez czapki, rządcę folwarcznego,
Który był by zapewne życiem darowany,
By lud nie instygował od niego karany
Dawniey, y tak chcąc nie chcąc pożegnał się z ciałem,
A ci ciesząc się mówią: „Ów y ia tak chciałem“.
Sotnicy, atamani iuż wybranych wiodą
Do cerkwi dla ochrzczenia każdy swoią trzodą.
Są tam Żydy, Żydówki, tak też y z młodzieży,
Pogolone, wymyte y w polskiey odzieży,
Są z chrzescian mężowie wspólnie y mężatki,
Z oboiey płci i stanu znayduią się dziatki,

[1]) На марґ. dnia 21 Iunii. [2]) В рукоп. swy.

Co z woli Pana Boga przy życiu zostaią,
Iednak przez trup y przez dwóch skaczą[1]), narzekaią.
Bo żona męża, widzieć mógł też mąż y żonę,
Siostra brata widziała, albo też brat onę,
Córka matkę, syn oyca, albo też przeciwnie.
Ach, iak że to tam w sercu żałośnie y dziwnie!
Ciał[2]) pogrzebać nie można, a każe sumienie;
Zapłakać z żalem trudno — iak ciężkie westchnienie!
Sprowadziwszy do cerkwi kapłanów wzywaią,
W kubki wody nalawszy wraz chrzest powtarzaią
Katholikom z Żydami; sami brodzą w błędzie,
Mniemaią z głupim popem, że chrzest ważny będzie.
Iednak który do naszych choć iuż w disunii
Zostaiących się trafił, dobrey opinii
Byli, że lubo każą, chrztu nie powtarzali,
Tylko co przy modlitwach mirem pomazali.
Po chrzcie do Bogatego zawiedli nas domu,
Wartę dali, by krzywdy nie było nikomu.
Potym kto się podobał, naczałowie brali
Po sotniach, ci naybardziey, co do chrztu trzymali.
Widzieliśmy w obozie wiele pięknych rzeczy,
Iakteż ieden drugiemu przy podziele przeczy.
Sukień, futer, bławatów wielka styrta była,
Także miedzi, pieniędzy okrutna mogiła,
Które gdy rozdzielano[3]) częściami na sotnie,
Wiele ieden drugiemu swą pochwałą dotnie:
„Iam więcey azardował, szlachty, Żydów więcey
Pobił, a ty żadnego! Podź patrzyć zaięcy!
Przeto mi większa payka należy z podziału,
Bom z odwagą stawił się żwawą, nie pomału“.
O w świecie zawołany z winnicy rycerzu!
Do tych, co ręce złożą, stawisz się w pancerzu.
Oto masz za tę zwycięstw[4]) pewną obietnicę:
Idź rychło po laur chwały aż na szubienicę.
Prócz co przez innych srebra y złota zabrane,
Sam za dziewięć tysięcy przedał połamane
Żeleźniak do Kiiowa trzy kufry kupcowi,
Które pewnie większemu warte szacunkowi.

---

1) В рукоп. skaczą y. 2) В рукоп. Ciała. 3) В рукоп. rozdzielonę. 4) В рукоп. zwycięstwo.

Trup zaś na słoncu spiekły, opuchły[1]) iak szklanny
Dni trzy leży na mieście, robak toczy rany,
Krew skorupą staneła, tyrany nie każą
Schować, ludzie też obcy tego się nie ważą.
Aż mieszczanie prosili: „Z wielkiego fetoru
Nie możem się utrzymać, chiba iść ze dworu“.
Dopiero pozganiali z bliższych wsi podwody,
Kazali studnią odkryć, tę która dla wody
Była za Gorzewskiego rządów kommissarza
Lubo kosztem wybrana, iednak się nie zdarza,
Bo niedostatki wody, przeszkodziła skała,
Więc napełnia krew, ropa, gdzie woda bydź miała.
I tak on trup leżący iak iakie maszkary
Ściągaią różni różnie, niepotrzebne mary:
Iedni przecie porządnie wkładaią na wozy,
Drudzy na nogi, ręce y szyie powrozy
Kładną, ci krukiem wloką, a gdy iuż do dołu
Chrześcian wraz z Żydami wrzucaią pospołu,
Trup nim do dna doleci, rozsypią się kości,
Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcey
Zwozić z pól, wody, lasów, by był dopełniony,
Lecz ten trup psami, świńmi y zwierzem spasiony.
Nie dość na tem, bo coraz ciągnie się ochota
Do woyska[2]) z mieysc wszelakich wygnana niecnota,
Z których dowód każdemu dla odważney próby
Założony, by zabił dwie lub trzy osoby
Czyli szlachty, czy Żydów, co chętnie czynili:
Sami w lasach znaleźli, przywiodszy zabili.
A kiedy iuż nie mogli w tey wynaleść włości,
Z innych miast wiedli, daiąc swey doskonałości
Próbę: oprócz zabitych różnych z Sokołówki,
Monastyrzyszcz, Haysyna, Konety, Rosówki,
Granowa y Kiblicza, Daszowa, Tulczyna,
Z niektórych wsi, miasteczek, równie z Ładyżyna,
Chwaląc się zdobyczami y wiele zabili,
Za to w woysku starszyzną postawieni byli.
Co za vivat, tryumphy, winszuią y piią:

[1]) В рукоп. spuchły. [2]) В рукоп. woysk.

„W pułku nowy officer!“ Hoynie[1]) z armat biią.
Tak że prędko do rangi zbierze trzy hultaie:
Dwóch trzech Żydów zabiie, officerem staie.
Póydziesz za twe zasługi na stopień wysoki,
Wyciągną cię postronkiem na hak[2]) bez odwłoki.
Iuż wszędzie splądrowali eni[3]) rycerze owi,
Nawet nie przepuszczaią xiędzu unitowi
Będącemu proboszczem w cerkwi Mikołaia
Świętego: tam napadłszy wielka onych zgraia,
Więcey pięć set nahaiów staruszkowi dali,
Do nieba wyprawili, pieniądze zabrali.
Pierwszy po pułkowniku Łaskonohi woła:
„Lepszy iak kat officer!“ Karał Sobiekoła
Franiszka, który się był pod kamieniem schował:
Znalezionego w kilka kozaków zwoiował.
Ten wszetecznik ufaiąc w swoie czarnoxięstwo,
Nad wszystkim woyskiem w pułku miał gurę y męztwo,
W ornaty się ubierał, pił z kielichów miody,
Bił sotników y innych wprowadzał w niezgody
Tak dalece, że woysko naraził ku sobie.
Trafia się raz y drugi o wieczorney dobie,
Że Choma assauła z Wenerą go schodzi,
Strofuie, że się tego nam czynić nie godzi.
Kańczukiem assaułę raz drugi uderzy,
Assauła do piersi z pistoleta zmierzy,
Kula precz odskoczyła, od ziemi się smali.
Woła: „Na dwór!“ Iuż bieży, na ziemie go wali,
Zbiwszy mocno porzuca, a tamten z impetu
Porwawszy się z drugiego strzeli pistoletu,
Plecy same na wylot, aż kula wypada.
Ryknął y padł na progu, officer nie lada,
Przed domem Bogatego[4]), gdzie ich była schadzka...
Grzeszył w oczy y iawnie [y] zginoł znienacka.
Ciało iego nie iedne przy cerkwi schowaią,
Z ręczney strzelby po wocie suto ognia daią.
O móy Boże, iakaż to dzieie się odmiana:
Na swiętem mieyscu kładną wściekłego tyrana;
W iamie[5]) święte z Żydami spoczywaią ciała, —

---

[1]) В рукоп. bo nie. [2]) В рукоп. haki. [3]) В рукоп. oni. [4]) В рук. Rogalego. [5]) В рукоп. W Imię.

Tych w niebo, iego w piekło dusza się dostała.
Przechodzą na Karpówkę y obóz lokuią,
Sotnie w koło, armaty przy pułku szykuią.
Wina, miody, gorzałki piią, bale daią,
Liczni też muzykanie ustawicznie graią.
Vivat Maxym Żelezniak, wódz, xiąże Smilański!
Vivat Gonta pułkownik y xiąże Umański!
Vivat pan Ułasenko, ekonom z Umania!
Sotnicy, assauli, vivat atamania!
Ustawnie Gonta smutny; gdy się uciszyli,
Wymówił: „Nie wypiiem, cośmy nawarzyli".
Gdy się tedy ochota iuż owa skończyła,
Wyprawuią do Bałty nieiakiego Szyła,
Dawszy mu sotnikostwo y po kilku koni
Z każdey sotni wybranych, stroyno y przy broni.
Który wziowszy dwie armat na woynę bezpieczny
Idzie mężnie y stroynie, ów żołnierz waleczny.
Wybił Żydów y szlachtę[1]), co zastał w tey[2]) stronie,
Zabrał wszystek maiątek wróciwszy na konie.
Na stronę zaś turecką nie mieli odwagi,
Prosili o wydanie paszy Jokow Agi,
Ktory tak odpowiedział, że szerści nie wyda
Z psa czyiego, nie żeby szlachcica lub Żyda.
Dla czego iuż się byli nazad powrócili,
Tylko Turcy na moście Grzeczyna zabili.
Przeto na użalenie, mszcząc się za Grzeczyna,
Przez Przyiskę paląc atak hultaystwo zaczyna.
Szlachta się dobrze broni, tamci z armat grożą,
A inni daley żony y dobro wywożą.
Ubito z Haszczowatey zaraz atamana,
Przez co zgraia hultayska bardzo rozgniewana
Złośliwiey y potężniey swóy atak przypuszcza;
Szlachta póki kul, prochu staie, nie dopuszcza.
A reszcie widząc, że iuż wywiozły się żony,
Wsiadłszy na koń, ktory był wcześnie kulbaczony,
Poiechali. Hultaystwo wpadłszy zaś do Bałty
Prócz naszych pozostałych nawet Turkom gwałty
Poczynili, nim przyszli w pomoc Tatarowie.
Do szczętu splądrowawszy poszli rabusiowie.

[1]) В рукоп. z szlachtą. [2]) В рукоп. na tey.

Co za chęć do zaciągów[1]) hultaystwa ognista!
Wyszedł w koni pięćdziesiąt, a powrócił w trzysta.
Lecz iuż koło Krzywego zastał porucznika,
Co ich bardzo nie cieszy, y owszem przenika,
Który w Dońców sześćdziesiąt tylko przyszedł koni.
Żeleźniak ma ostrożność, od niego się chroni.
Porucznik pomaleńku z niem przyiaźń zabiera,
Warty w mieście Umaniu swoiemi odbiera
Ułasenko ekonom widząc niedosiada,
Za granicę wychodzi, pieniądze wykrada.
Zaraz trup, co za miastem psami nie ziedzony,
Kazał grześć, bo przychodził fetor niezmierzony.
Nad kościołem, kaplicą czynił użalenie,
Chodząc mówił: „Na co to takie spustoszenie!“
Iuż tedy dość zawartą z sobą przyiaźń maią,
Chodzą do siebie, piią, podarunki daią.
Oświadcza mu ukazy: Białocerkwi mamy
Iść dobywać. Porucznik rzekł: „Póydziecie z nami
Przeciw konfederatów aż do Berdyczowa.
Kontent[2]) będzie feldmarszał, że z was pomoc nowa“.
Krzykneli wszyscy: „Dobrze, póydziemy ochotnie!
Za imperatorową gotowi istotnie
Krew przelać co do kropli“. Ten ich zdanie chwali.
Ci mieniąc, że to prawda, bardzo mu ufali.
Prosi Gonty do siebie y pod areszt bierze
Prywatny, mówiąc: „Woyska ściągay, officerze,
Abym znał, którzy zechcą robić koło chleba,
A którzy chcą do woyska, takich nam potrzeba“.
Więc mądrzy zostali się, chiba który głupi,
Myśląc: „Zawsze tak będzie“, do woyska się kupi.
Porucznik ich sciągnowszy do pułku znać daie.
Pomoc karabinierska zaraz w nocy staie.
Zaprasza Żeleźniaka na czay zgotowany.
Przyieżdża. Kazał zabić wraz z Gątą w kaydany[3]).
Mgła była, strasznie ciemno. Otoczyli wkoło
Obóz, w kotły y trąby uderzą wesoło.
Ze snu rwą się piani. Strach! mocno się boią.
Do ucieczki! Ale zaś, wskróś Moskale stoią.
Po kilku w każdą sotnię Dońce przybiegaią,

[1]) В рук. zacionków. [2]) В рукоп. Konten. [3]) На марґ. d. 6 Iulii.

Ratyszcza, włócznie[1]), strzelby, szable odbieraią.
Choma, pułku asauł, prędko na koń wskoczy,
Krzyknowszy: „Do oręża!“ y sunie się w oczy
Dońcom, raził iednego y spisą ich gonił,
Kilkunastu się bronił, dopóty się bronił,
Aż porucznik nadiechał, dopiero spis rzucił.
Ten o ziemię nim rzucił y koniem obrócił,
Depcąc go kopytami. Y tak ich zabrali,
Odłączywszy od zbiorów iak owce wygnali.
Rogi zrewidowawszy na kupę zrzucili,
Zapaliwszy iak race w górę z prochem bili.
Wiele w błota, po trzcinie (ciemno ieszcze było)
W szarawarach bogatych y sukniach się kryło.
Tedy z horodeckiego ludzi napędzili,
Co ich za łby iak świnie z błota wywłóczyli.
Nad staw ich przypędziwszy, gdzie iest więcey wody,
Ale y tey nie dano, minęły wygody!
Bo choć beczkę przywiozą, docisnąć się trudno.
Słońce piecze, pić gwałtu, aż w wnętrznościach nudno.
Stawią przed pułkownika każdego namiotem[2]).
Patrzaią, gdzie oblany srebrem albo złotem,
Suknie dobre, bławaty zaraz z nich zdzieraią,
A podleysze[3]) to Dońcom w nagrodę oddaią.
Spisywali regestrum przezwiska, imiona,
Zkąd rodem [y] gdzie mieszka y czyli iest żona.
Potym drzewa wywiozłszy mielnikow zegnali,
Podwóyne dyby wszystkim porobić kazali.
Przez noc z środy na czwartek nawalny deszcz leie,
Wiatr okrutny wraz z deszczem nieustannie wieie.
Cała noc zeszła stoiąc, bo nikt nie wyleży:
Woda z góry y ziemi, wszyscy bez odzieży.
Lubo gęsto na warcie staneli żołnierze,
Tak iak mieysca karabin siągnie y zabierze,
Iednak Choma y wielu podczas nocy fali
Brzuchem pod karabiny sunąc uciekali.
Iuż pieniądze, zbiór wszelki y znaczek zabrany;
Żeby nie uciekali — zabiiay w kaydany!
Studentów, muzykantów oraz rzemieślnika[4])

[1]) В рукоп. wioznie. [2]) В рукоп. namotem. [3]) В рукоп. pod tey ze. [4]) В рукоп. rzemieslnikow, але рим вимагає rzemieślnika.

Po rewizyi puszczą z woli pułkownika.
Zagranicznych na innym spisawszy reiestrze[1])
Wszystkich wraz z Żeleźniakiem pod konwoy w sekwestrze
Dla złego ukarania w Moskwę wysyłaią,
Wożąc po nad granicę uszy obcinaią,
Innym ręce y nogi przetłukaią młotem,
Tym rwą nosy, a drugich na śmierć sieką knotem,
Y różnemi na przykład dla całego kraiu
Karzą dobrze plagami podług ich zwyczaiu.
Którzy zaś są z polskiego państwa y z uznania,
Z Gontą do Branickiego tych konwoy zagania,
Regimentarza, który blizko Mohylowa
Obozem we wsi Serbach stał. Wprzód Gonty głowa
Legła za dopełnioną swych występków miarę,
Przyzwoitą odebrał niecnotliwy karę:
Pasy z niego drą żywcem, y serce wyrwano,
Ręce, nogi odcięto, potym ćwiartowano.
[Y] inni także herszci podług dzieł karani,
W Kamieniec, Lwów y daley są porozsyłani.
Co się z inkwizycyi winy okazało,
Niektórzy więcey kary, niektórzy też mało
Zasłużyli, więc taką odniesli nadgrodę:
Ci straceni, ci wolno poszli na swobodę,
Tym lewą nogę, rękę ucinano prawą,
Przeciwnie drugim, trzeci nad sobą łaskawą
Poznali [rękę?], którzy nos, ucho stracili,
Nogę lub rękę inni plagami odbyli;
Niektórzy uwolnieni od naymnieyszey skazy,
Lecz potym wszyscy giną z morowey zarazy.
Wiem, że się lektor spyta o Melchisedeka,
Iakie też tego czerca ukaranie czeka?
Ten miał grosz od hultaystwa y zbiór znamienity,
Uiechał za granicę do archimandryty.
Ale gdy się wydały iego dzieła skryte,
Że imieniem Synodu pieczęci wybite
Y ukazy podawał, by szlachta y Żydzi
W Polszcze byli wyrżnięci, tym się Synod wstydzi.
Ile kapłan, by nie był iak świecki karany,
Na Sibir aż do śmierci został odesłany.

---

[1]) Се слово в рукоп. vac.

Wspomnęć[1] y zagranicę. Ułasenko wreście,
Który miał bydź wydany, siedząc iuż w areszcie,
Otruł się poznawaiąc, że kara nie minie;
Bogaty uwolniony, on pęknowszy ginie.
Tak to Bóg krwi żłopaczów niewinney rozlania
Dla przykładu nie puścił tu bez ukarania.
Ale y tam strach pono, gdyż y dobre rządy,
Wyrzekł Bóg w piśmie swiętem, będzie brał pod sądy, —
A co mówię o grzesznych na dolinie owey!
Idźcie w ogień, przeklęci, ktory iest gotowy!
Wszystkich nas Boże uchroń dekretu takiego!
. . . . [2]
Więc za łotrów skaranych y bitych zbawienie
Należy się anielskie zmówić pozdrowienie.
Iuż [ci] są osądzeni na ziemię y w niebie,
Zabóycy y zabici widzą wspólnie siebie.
Oraz y ia piszący smutney klęski pienie
Proszę za mną uczynić do Boga westchnienie.
Imię moie M. znaczy, D. zwanie wyrazi,
Błahy móy wiersz nikogo niechay nie urazi.
Którym ze szkół był wzięty, życiem darowany,
Z łaski Boga natchnięty Harmokracki zwany
Ten mię schronił. Com widział tyrań&stwa y męki,
Tom opisał. Niech Bogu wieczne będą dzięki.

II.

Свої уваги про поему уманського студента М. Д. розпічну оглядом відомих доси мемуарів про уманську різню. Такий огляд доконче потрібний уже хоч би тому, що доси в означуваню та цитованю їх панує значне баламуцтво.

Мемуари про уманську різню можемо розділити на кілька ґруп, які визначають ся тим, що кожда з них має дещо спільного в фактах, їх ґрупованю й тенденції; очевидно, користуючи ся ними історик мусить мати се в тямці і прикладати до тих реляцій відповідну критичну міру.

Перша ґрупа, се мемуари василіянські. Маємо їх три, а власне той, який опублїкував уперве Е. Рачиньский у Познанї

[1] В рукоп. wspomnę ci. [2] В рукоп. брак одного рядка.

в р. 1842[1]) на остатньому місці своєї збірки, як виписку з актів василіянського манастиря в Умані, і який автор праці, уміщеної в тійже збірці Рачиньского яко Rozdział I, цитуючи з нього богато уступів, приписує якомусь Тучапському, буцім то Василіянинови, що був наочним сьвідком різнї і якимось чудом уратував ся від неї. Се авторство оперте зовсім нї на чім; про Василіянина Тучапського в Умані в ту пору не маємо ніякої відомости, а тим менше про його уратоване з різнї. Натомісь маємо зовсім докладні відомости про всїх Василіян, які в часї різнї були в Умані і погибли там. Що більше, з реляції о. Корнила Сорочинського, про яку скажемо зараз далї, можемо бачити, що отсе, можна сказати, найстарше василіяньске оповідане про різню було написане наступником о. Костецкого на ректорстві уманської школи, о. Корчинським, який очевидцем описуваних подій не був, а списав своє оповідане швидко по доконаних фактах на підставі сьвідоцтв та поголосок зібраних на місцї від ріжних очевидцїв.

---

[1]) Подаю тут докладний опис сього рідкого виданя. На окладцї з сїрого паперу маємо в лїнійній рамцї головний титул: „Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. Poznań, w drukarni na Garbarach Nr. 45. 1842“, а в трьох листовках рамки: Bunt — Zelezniaka — i Gonty. На головній титуловій картцї читаємо: Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, w drukarni Orędownika na Garbarach Nr. 45. 1842. На непаґінованій другій картцї містить ся Przedmowa, а далї йде без ніякого окремого титулу Rozdział I, зложений із 14 §§ (стор. 1—99) і дописки зробленої кимось иньшим, не автором сеї працї: „Przeczytawszy rękopism opisuiący zamięszania krwawe w Ukrainie 1768. roku wynikłe, jako także dobrze o tem wiedzący wyrażam“ — далї (стор. 99—100) йдуть уваги того иньшого автора зібрані в 6 пунктах. Далї йде окрема титулова карта: „II. Rzeź Humańska czyli historya rewolucyi zrobioney przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucyi“. Ся реляція, подїлена на пять „Wiadomości“, тягнеть ся до стор. 180. Далї знов окрема титулова картка, а на нїй ось який титул: „III. Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20. miesiąca Czerwca 1768 roku zdziałanéj“. Ся реляція, що тягнеть ся від стор. 183—221, має на початку титул: „Z akt klasztoru humańskiego księży bazylianów wyjęto“, а на кінцї дописку: „Jako ten opis rzezi wiernie przekopijowany jest z akt klasztoru humańskiego, na to się przy wyciśnięciu pieczęci własną ręką podpisuję. W Humaniu d. 2. miesiąca grudnia 1787. X. Józafat Morgulewicz, rektór klasztoru Humańskiego. Macewicz V. R. Z. S. B. W.“ На тій же сторонї ще коротка нотатка видавця про спомини Кребсової.

Друге жерело з сеї ґрупи, се згадані вже записки о. Корн. Сорочинського, игумена василіянського манастиря в Кристинополї, друковані з разу в виданю „Przegląd dziejów polskich, Poitiers, 1839“, а передруковані з цінними увагами та доповненями проф. Грушевського в „Записках“ (1904, кн. I, ст. 5—18). Сам о. Сорочинський при кінцї своєї реляції пише: „Napisałem to częścią z powieści uciekłych z Umania, osobliwie x. Smereczańskiego... częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora po jx. Kosteckim, który mi to po części y na piśmie podał ku pamiątce zabitych“ (стор. 17). Порівнюючи реляцію о. Сорочинського з василіянською реляцією у Рачиньского бачимо, що Сорочинський майже весь свій фактичний матеріял і всю ідейну будову та осьвітленє своєї реляції взяв із „Opisu krótkiego“, а додав лише свій поплутаний стиль, свої рефлєксії та детальнїйші відомости про Василіян, їх місії та деякі факти перед різнею (бунт Харка 1766 р.).

До тої самої ґрупи належить і наша поема. І тут головний фактичний скелєт зогджуєть ся з оповіданєм о. Корчинського; і тут автор у мотивованю та осьвітленю різнї не бачить нїчого иньшого по за те, що добачив о. Корчинський. Та про те майже на кождім кроцї при описї самих кровавих подій в Уманї бачимо, що пише сьвідок очевидець, чоловік цікавий, у якого в памяти лишило ся богато живих деталїв із тих фатальних днів. Він очевидно занадто молодий, займає занадто низьке становище серед діячів понурої драми, щоб міг обняти її цїлість, доміркувати ся її мотивів, але він бачить богато дечого і в оповіданю тих деталїв не дає себе баламутити повазї о. ректора і преспокійно заступає його поданя деталями і малюнками суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповіданє, иноді мляве і риторичне, коли ходить о загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости і барвности.

Друга ґрупа, се реляції дїтий уманського ґубернатора Младановича, а власне дочки Веронїки, замужної Кребсової[1]), і сина

[1]) Спомини Кребсової надрукував із рукопису Е. Рачиньский в р. 1840 у часописи „Orędownik“ і окремою брошурою. На російську мову переклав їх І. М. Рева і видав 1879 р. в Київі п. з.: Уманская рѣзня. (Записки Вероники Кребсъ). Переводъ съ предисловіемъ И. М. Рева. Кіевъ 1878, стор. 1—36, текст Кребсової стор. 15—33.

Павла[1]); до сеї ґрупи треба зачислити також спомини Ліпомана, який оповідає з виразною тенденцією — оправдати і звеличати Младановича. Кребсова писала свої спомини не зараз по фактах, але аж 1827 р, тоб то бувши 77-літньою бабусею. В її оповіданю обік правдивих деталів стрічаємо масу фантастичних видумок. Так і видно, що вона про ті незабутні днї оповідала сотки разів ріжним людям, оповідала в ріжних часах свого житя, а все зі сьвідомою чи несьвідомою тенденцією — збудити до себе милосердє та зацікавленє. Під впливом тої тенденції одні факти затирали ся в її памяти, иньші росли до ґіґантських розмірів, зливали ся з иньшими або двоїли ся. Деякі з тих помилок виказав уже д. Рева, але їх там далеко більше, як показує детальне порівнанє її оповідань з василіянськими реляціями, далеко близшими до фактів, і хоч також тенденційними, то в иньшім напрямі. Те саме ще в більшій мірі треба сказати про спомини Павла Младановича, який в часї різнї мав ледво сім літ, а написав свої спомини що пізнїйше, нїж його сестра.

Що до споминів Ліпомана, то з ними вийшла досить кумедна історія, спричинена першим їх видавцем ґр. Рачиньским. Усї, хто опирав ся на його виданю, полягаючи на його титулї вважали твором Ліпомана статю поміщену п. з. Rozdział I; можливо зрештою, що й сам Рачиньский був певний, що власне се й були спомини Ліпомана. Сей твір справдї інтересний з многих поглядів, дає богато звісток невідомих звідки инде і силкуєть ся змалювати уманську різню на широкім тлї тогочасного українського житя. Се не спомини, а радше проба моноґрафії уманської різнї; автор її знає не лише василіянську реляцію „Opisanie krótkie“, але також спомини Кребсової, про яку зрештою згадує лише тілько, що вона жила ще в р. 1828 (значить, сам він пише значно пізнїйше), та користуєть ся ще й иньшими невідомими нам матеріялами. Вже сама згадка про Кребсову, що бувши в р. 1768 підчас різнї 18-літньою панною, мала в р. 1827 повних 77 літ, повинна була навести істориків на думку, що твір поміщений Рачиньским як розділ I його збірки, не може бути твором Ліпомана. Адже сей Ліпоман пару літ по різнї прибув в Уманщину вже дозрілим мужем і коло 1830 р. мусїв би був мати 90—100 літ. І справдї, рукопис Оссол., із якого ми передруковуємо поему М. Д., містить у собі також спомини Ліпомана, але ті спомини ідентичні не з компі-

[1]) Спомини Павла Младановича вийшли 1862 р. в Варшаві.

ляцією поданою у Рачиньского як розд. I, але з реляцією „znajdującego się w tej okropnej rewolucyi“, тою, що подана у Рачиньского як розд. II і складаєть ся з пятьох Wiadomości нерівного обєму. Твір, поданий у Рачиньского як розділ I, твір пізний, невідомого нам автора і походженя (з дописко́ю ще иньшого автора) так і лишаєть ся тим, чим назвав його д. Рева — політичним памфлєтом, хоча винуватити Ліпомана в його авторстві нема ніякої підстави.

Що до дійсних споминів чи то „Wiadomości“ Ліпомана, то вони, сказавши по правді, мало чим ліпші від споминів Кребсової. Ліпоман сам не був сьвідком подій, збирав свої відомости про різню пару літ пізнійше, переважно в сфері двораків та офіціялістів Потоцкого і виявляє виразну тенденцію регабілітувати Младановича навіть з потоптанем історичної правди. Певна річ, що до часу написаня його спомини значно близші описуваних подій, ніж спомини Кребсової, а тимпаче Павла Младановича, але що до легковірности та покваности в осуджуваню подій і людий він не уступає Кребсовій. Його споминами треба користувати ся дуже обережно і все тілько в зіставленю з иньшими реляціями.

Зовсім окремо серед тих реляцій стоять спомини Адама Мощеньского, опубліковані уперве ще 1839 р. в „Przeglądzie dziejów polskich“ частково, а 1858 р. в Познані вповні[1]), на жаль нетямучими видавцями, які і в назвах і в самих оповіданях допустили масу помилок. Мощеньский також не був сьвідком подій, живучи переважно в Варшаві та крутячи ся при королівськім дворі. Але з'їхавши 1775 р. в Уманщину він зібрав дуже інтересні відомости від ріжних людий (пор. його спомини стор. 151), а що найважнійше, був здібний глянути на цілу справу очима не затемненими місцевою політикою, з ширшого погляду, з далеко більшим розумінєм тайних політичних пружин і тої спеціяльно-української маґнатської політики, яка тут без сумніву грала визначну ролю, а якої не розуміли (хоч підозрівали її) Василіяни та діти Младановича.

Не дають майже нічого для опису різні, хоча важні для історії усмиреня гайдамаччини щоденні записки ґенерал-майора

---

[1]) Н. з. Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego, przez Adama Moszczyńskiego. Poznań 1858. Про уманську різню тут говорить ся на стор. 126—151.

Кречетнїкова, надруковані в московських „Чтеніях“ 1863 р. Бодянським[1]) і перекладені також на польську мову[2]). Не богато нового дає мемуарик мабуть якогось спольщеного Русина-унїята, поміщений у рукоп. Оссолїнських у Львові ч. 163 і перекладений на російську мову та надрукований у Кіевской Старинѣ 1882 р. т. I, стор. 522—529 п. з. „Описаніе бѣдствія постигшаго Умань и всю Украину въ 1768 году“. Хоча сей мемуар був писаний рівночасно з подіями, ще перед усмиренєм Коліївщини, то все таки автор писав його досить далеко від Уманї, по слухам, і в описї уманських подій подає не мало хибного, а в осьвітленю факту стоїть зовсїм на становищі мемуарів першої ґрупи. Не відомі нам близше спомини кс. трінїтарія Брусиловского, написані по латинї і переховані в бібліотецї краківського унїверситету рукоп. ч. 4504; лиш невеличку дрібницю цитує з них д. Равіта[3]). Сї спомини в усякім разї повинні знайти собі місце в наших „Записках“.

Для характеристики того становища, яке займає наша поема в рядї мемуарів про уманську різню, розберемо декілька деталїв, порівнюючи оповіданє нашого автора зі звістками иньших мемуаристів. Та поперед усього кілька слів про самого автора та час написаня його поеми.

Про себе самого автор поеми дає не богато звісток. У рядку 789 він говорить, що його імя починаєть ся на М, а прозвище на Д. Титул поеми, коли він автентичний, стверджував би, що

---

[1]) Журналъ генералъ-маіора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главнаго командира корпуса Е. Ц. В. Императрицы Всероссійской, о движеніи и военныхъ дѣйствіяхъ въ Польшѣ въ 1767 и 1768 годахъ, издалъ О. Бодянскій. Москва, въ университетской типографіи 1863, стор. 1—205+XI стор. передмови Бодянського. До журнала додано ще збірку листів писаних до Кречетнїкова в 1767 і 1768 роках на 114 сторонах.

[2]) Польське виданє вийшло в серії „Pamiętniki z ośmnastego wieku, том XIV, у Познанї 1874 р. п. з. „Radom i Bar 1767—1768. Dziennik wojennych działań jen.-maj Piotra Kreczetnikowa, z rosyjskiego oryginału przełożył P. K. Stolnikowicz-Chełmski“ (8-ка, стор. 256+X сторін передмови і 15 сторін дописків). Перекладач не каже, де був надрукований російський оріґінал, тільки загально подає, що він появив ся „w pismach peryodycznych rosyjskich“. Із переписки Кречетнїкова вибрано самі лише листи Репнїна, а пропущено (нечисленні) листи Нумерса, Чернишева і и. За те додано при кінцї два листи Репнїна і Квяткевича до Салєвія Потоцкого.

[3]) Fr. Rawita Gawroński, Historya ruchów hajdamackich, t. II. We Lwowie 1901, стор. 197.

автор у р. 1768 був учеником уманської школи. Се стверджує зрештою й текст поеми, бо в р. 791 автор говорить про себе, що його заскочила хуртовина в Умані як студента і що разом з иньшими студентами гайдамаки й йому дарували житє, а якийсь Гармокрацкий заопікував ся ним та не дав йому пропасти в заверусї. Із рядків 139 (Tu nasi, tu i ze stron szlachta, urzędnicy), 167 (otoż iest z naszych dóbr nowina) і т. и. видно, що автор причисляв себе до мешканців Уманщини, а властиво до верстви людий, яка завідувала добрами уманського ключа, що належали до київського воєводи Салєзія Потоцкого. Як такий він по всякій правдоподібности був римо-католиком.

Що до часу написаня поеми маємо один деталь, який дає нам цінну вказівку. Оповівши в рядках 407—416 (за о. Корчиньским), як отаман козаків Потоцкого Тилик підчас різнї хотїв винести з костела sanctissimum, щоб охоронити його від зганьбленя, він додає:

Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
Wolność wprędce sporządził, dał życie i zdrowie.

Виходить із того, що Тилик, бувши по різнї увязнений і відданий Полякам, попав у ту партію гайдамаків, яких відіслано до Львова і вжито до примусової роботи, і які 1772 р. по забраню Галичини Австрією були випущені на волю[1]). Значить, ті рядки могли бути написані не швидше як при кінцї 1772 р.; зрештою вся поема могла повстати не швидше як по написаню споминів о. Корчинського (false Тучапського), бо, як було згадано, в головному вона опирається ся на тих споминах. На жаль ми не маємо докладної відомости, коли були написані спомини о. Корчинського, анї написана також на їх основі записка о. Сорочинського; в усякім разї всї три ті твори були написані ще в 70-их роках XVIII віку, бо о. Корчинський умер перед 1779 роком; того року ректором уманських Василіян,

[1]) Про се ось що пише Мощеньский: декрет що до покараня смертю всїх гайдамаків виконано „wyłączywszy tylko komendanta lwowskiego, pułkownika Korytowskiego, któren tego samego dekretu nie dopełnił. Jemu przyprowadzono przeszło 60 osób młodych, silnych i bardzo zdrowych ludzi. Ten zamiast kazać ich powiesić wziął ich do fabryki swojej i wymurował niemi pod ów czas jednę z najpiękniejszych kamienic w rynku miasta Lwowa, trzymając ich w miejscu zdrowem i bezpiecznem, karmił ich za to i odziewał, że mu służyli do fabryk, aż do czasu zabrania Lwowa przez Austryaków, gdzie wtenczas uwolnieni z aresztów popowracali do domów (Pamiętnik ст. 150).

безпосередним чи посередним наступником о. Корчинського був уже о. Пазаревич[1]).

Не маючи наміру розбирати всїх деталїв нашої поеми в порівнаню з иньшими споминами про різню і надїючи ся зробити се колись у окремій моноґрафії, я обмежу ся тут на осьвічене деяких деталїв. Візьмім хоч би події з понедїлка д. 20 червня, коли гайдамаки підійшли під Умань. Автор працї поміщеної у Рачиньского під розд. I (назву його псевдо-Ліпоманом) дає в § 7 (стор. 38—41) опис тих подій на око зовсїм льоґічний, а на правду зовсїм фантастичний. Отже виходить так, що по від'їздї сотників із Уманї по доконаній присязї минуло три дни, про козаків анї про гайдамаків не було нїякої чутки. Ґеометр Шафраньский, що, „jak się później pokazało, wprzódy zostawał w służbie króla pruskiego a przeto znał wojskowość“ (ст. 39), констатує, що в таборі за містом містить ся коло 6000 осіб шляхти і що прибувають усе нові втїкачі. Той сам Шафраньский третього дня (по відходї козаків) завідомляє Младановича, „iż dostrzegł zbliżający się pułk kozaków humańskich, któren zastanowił się około lasku zwanego Greków“. Коротка радість поміщених в Уманї швидко змінила ся на трівогу, коли той сам Шафраньский швидко потім „przybiegł z smutnem uwiadomieniem“, що надходять гайдамаки і що Ґонта витаєть ся з ватажком гайдамаків. Зараз потім козаки з гайдамаками „rzucili się na rzeź zostających w taborach osób, co znajdującym się w mieście dawało się widzieć“. Головним жерелом сеї історії були записки Кребсової (вид. Реви стор. 19—21), хоча наш автор декуди буцїм то простує її надто вже явні недорічности. Кребсова не подає, коли відбула ся присяга Ґонти, але оповівши її сцену, пише: „По виїздї Ґонти з міста протягом чотирьох днїв від полковника Обуха не було нїякої звістки“. Нарештї прибігає Шафраньский, який із своєї башти глядїв люнетою, і завідомляє, що надходить Ґонта. Кілька мінут пізнїйше він побачив гайдамаків і зараз же завважив також, що Ґонта витаєть ся з Залїзняком. „За сими словами він збіг із башти і почав на швидку руку доводити до порядку ті дві гармати, що стояли на брамі обернені до нового міста, а Ленартови поручив дбати про иньші брами. На всїх напав величезний страх. Гайдамаки почали поперед усього забивати тих, що були в таборі під

[1]) Eug. Heleniusz, Wspomnienia narodowe. Paryż 1861. стор. 231.

Грековим лїсом, а всїх їх там було до 8000 душ". Всю абсурдність сих обох оповідань зрозумієм аж тодї, коли з реляцій дійсного Лїпомана, о. Корчинського (псевдо-Тучапського) і з нашої поеми переконаємо ся, що нїякого шляхетського табору під Грековим лїском не було, тілько там власне розтаборили ся були козаки; що ґеометр Шафранський зовсїм не грав нїякої ролї в сьому епізодї, а відомість про його пруську службу та воєнні здібности повстала з переплутаня його з пруськими вояками, що д. 19 і 20 були в Уманї; що ґеометр Шафранський не міг командувати над капітаном Лєнартом і не міг поручати йому иньших брам, які в часї появи гайдамаків були вже затарасовані; що під Уманем появили ся не насамперед козаки, а потім гайдамаки, а навпаки, і що стало ся се не три анї чотири дни по присязї сотників, а власне другого дня, бо присяга відбула ся в недїлю д. 19 червня. Страшна різня безоружного табора під Грековим лїсом, де по реляції Кребсової мало протягом неозначеного близше, але дуже короткого часу згинути звиш 8000 людий, по реляції Лїпомана переміняєть ся на замордоване одного Бернардина (ВН, 12), а по далеко правдоподібнїйшій реляції нашої поеми на замордоване двірського рахмістра Нелюбовича та неозначеного близше, але в усякім разї невеликого числа шляхтичів та Жидів, яких гайдамаки захопили чи то в домі того Нелюбовича, чи то на уманському передмістю, що лежало за обсягом фортіфікації.

Візьмім другу обставину: розмір катастрофи. В своїй передмові до збірки мемуарів з р. 1842 Рачинський говорить, що „w rzezi humańskiej padło ofiarą wyuzdanej wściekłości pospólstwa kilkadziesiąt tysięcy ludzi bezbronnych, niewiast i dzieci". І тих кількадесять тисяч повторяють за Рачинським усї пізнїйші польські історики, яким подобало ся з уманської різнї, остатнього епізоду в рядї многих подібних, зробити сьвідоцтво нечуваної дикости, жорстокости, віроломности українського народа. А погляньмо лише, на чім оперте те число? Автор компіляції поданої у Рачинського під тит. Rozdział I (псевдо-Лїпоман) подає число вимордуваних в Уманї „do 20 prawie tysięcy osób" (ст. 59—60). Дійсний Лїпоман оповідає, що в р. 1760 уся Уманщина не мала більше як 30.000 людности (ВН, 104); правда, він подає сю цифру тому лише, щоб піднести незвичайний зріст сього ключа під управою Младановича, та все таки за 18 лїт сей зріст не міг бути такий, щоб утрата 20.000 людий не зробила нїякої замітної пертурбації в розвою краю,

як се бачимо фактично в Уманщині, де майже безпосередно по усмиреню розрухів усе входить у свою звичайну колію, а Йосиф II, переїздячи 1787 р. через Умань, міг любувати ся красотою та богатством сього краю[1]). Правда, Кребсова, щоб довести число помордованих до як найбільшої суми, кілька разів говорить, що переполох перед різнею нагнав з усеї України до Умані стільки шляхти й Жидів, що не то що в місті не було де помістити ся, але ще за містом, під Грековим ліском, стояло табором більше як 8000 душ, які потім зараз при першій появі гайдамаків були вирізані. Ми зазначили вже, що се оповіданє зовсім фантастичне, що ніякого такого табора шляхтичів та Жидів біля Умані не було; тай що за розум був би стягати ся з усеї України в місце безпосередно загрожене різнею і тут стояти за містом у неукріпленім таборі? Зі споминів о. Корчинського (псевдо-Тучапського) ми бачимо навпаки, що шляхта зовсім не стягала ся такими купами до Умані, бо вже по доконаній тут різні гайдамаки розходячи ся відси мордували панів і Жидів по найблизших селах і місточках: у Гранові, Теплику, Дашові, Манастирищу, Гайсині, Богівці, Ладижині „i po wsiach pobliższych“ (ст. 211). А що до самого переповненя Умані, то й тут записки о. Корчинського стоять на реальному ґрунті: він описуючи великий стиск в Умані говорить, що „samych possesorów, prócz innych obywateli, liczono natenczas w Humaniu 226, studentów zaś, z których ledwie który uniknął śmierci, na czterysta“ (190). Правда, що до студентів, себ то учеників василіянської школи, треба пригадати, що в ту пору вже були почали ся ферії і що многі з них мусіли вже роз'їхати ся, тай тих, яким гайдамаки дарували житє, було не зовсім так мало; бодай Кребсова описуючи сцену хрещеня оповідає, що „було нас богато“, а наша поема говорить, що кождий із гайдамацьких старшин вів вибраних до хрещеня „każdy swoją trzodą“ (ряд. 496), отже значними купками. Але що важнійше, з усіх хоч і як пересолених мемуарів не видно, аби в часї різнї погиб хоч один значний український пан; потерпіли майже виключно двораки, посесори та офіціялїсти Потоцкого. І ще одна інтересна обставина. Всї записки про різню згоджують ся в тім, що вона відбула ся в білий день і трівала досить коротко; автор нашої

[1]) Пор. E. Helenijusz, Rozmowy o polskiej koronie, t. I. Kraków 1873, стор. 561.

поеми подає триванє всього розруху на пять годин; колиж будемо тямити, що різня живих людий, то не косовиця, що люди одні боронили ся, иньші втїкали, ховали ся, що зрештою вся та різня мала в собі епізоди, яких значінє доси не виясено: якісь переслухуваня (бодай Младановича), стинанє деяких людий катівським мечем, отже нїби по засуді; коли зважимо далї, що від різнї не потерпіли анї властиві міщани та передміщани Уманї, анї чужоземні купцї, Вірмени, Турки та Москалї, що мали в Уманї свої склепи (які також лишили ся нетикані!), то переконаємо ся, що балаканє польських мемуаристів та істориків про кількадесять, чи хоч би лише 20 тисяч жертв різнї треба зачислити до мітольоґії так само, як вирізаний табор під Грековим лїсом. Автор нашої поеми, хоч сам за иньшими подає число вирізаних на 18 тисяч, дає одначе можність зовсїм иньшої, реальнїйшої оцїнки того числа. Оповівши, як трупи помордованих пару день лежали непохоронені, поки не зачали гнити, і як потім на розказ Ґонти їх вкидано до криницї біля замку, він каже:

Bo dół na kilkadziesiat łokci wysokości.
I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcey
Zwozić z pól, lasów, wody, by był dopełniony.

Принявши навіть, що криниця була глубока не на „kilkadziesiąt łokci“, а на 60 сяжнїв, як подає Ліпоман і иньші мемуаристи, ми все таки зрозуміємо, що більше як $2\frac{1}{2}$—3 тисячі трупів у неї не могло влїзти ся, і се буде по всякій правдоподібности максімальна сума осіб, що були замордовані в Уманї. Певна річ, і се була не мала катастрофа, а доконані при тім жорстокости мусять зворушити всяке чутливе серце; але історикови, який що кроку в історії натикаєть ся на сто раз більші і страшнїйші події, нема чого виходити з рівноваги і роздирати свої ризи; поперед усього-ж його обовязок — придивити ся уважно до всїх деталів події і не допускати до того, щоб гуляли по сьвітї такі в десятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією — звалити на когось не лише його власну, але й свою вину.

А тої вини з польського боку, здаєть ся, було далеко більше, нїж хочуть признати польські історики. Поминаємо вже те майже незрозуміле безголовє, коли не сказати трусливість Младановича і уманських Поляків, що відчинили брами кріпости,

хоча могли боронити ся хоч пару день, поки би не надійшла їм підмога; але як виправдати становище гетьмана Браніцкого, що хоч стояв табором не дуже далеко від Умані, анї пальцем не кивнув, щоб захистити се місто від гайдамаків, хоча мав на се часу що найменше три дни (18, 19 і 20), коли вже не було нїякого сумнїву, що напад піде на се місто?

Спомини Мощенського дають нам ключ до розвязки сього питаня. Говорячи про бунт Залїзняка й Ґонти він каже про нього: „którен miał pozór, że zrobiony był z podusczenia Rosyi, choć w samej rzeczy z innych powodów nastąpił“ (Pamiętnik 12). Правда, докладно він не виявляє, що то були за „inne powody“, але вводить нас дальшим своїм оповіданєм в одну з численних тодї скандальних фамілїйних історий, а власне в історію князя Любомірского, який 1767 р. признав себе божевільним і позволив розділити свої добра між дітий, але викрадений жінкою з Варшави, у Львові на контрактах попрогравав та попродав значну часть тих дібр, почав домагати ся судової касати своєї деклярації і вислав двох своїх нїби комісарів, авантурників Бобровского і Волинєцкого на Україну, щоб відібрати ті добра назад у його посїданє. До тих дібр належала також Сьмілянщина. Але завідателї дібр не хотїли приняти комісарів Любомірского. Тодї ті удали ся до Пулавского, маршалка барської конфедерації, „prosząc go, by ich uznał konsyliarzami konfederacyi... a za to oni mu obiecali kilka tysięcy zbrojnych kozaków przyprowadzić na wzmocnienie wojska konfederacyi“ (Pam. 131).

Пулавський, розуміє ся, пристав. Щож була та Барська конфедерація? Се був оружний протест шляхти против союза Польщі з Росією, против короля Станїслава Авґуста яко союзника Росії і против інавґурованої ним релїґійної толєранції, особливо супроти православних. Через приступленє обох псевдокомісарів до конфедерації справа фамілїйного скандалу Любомірских була вивішена, так сказати, на полїтичний дзвін. Ті, що держали руку божевільного князя-марнотратника, опинили ся в рядї оборонців самостійної Польщі та католицизму, а сторонники деклярації Любомірского з р. 1767 і прав його спадкоємців роблять ся раптом сторонниками короля, союза з Росією і релїґійної толєранції в Польщі. В Сьмілїй прийшло до конфлїкту і псевдо-комісарів не допущено до замку, де були козаки „leźni“; комісарі скликають родових козаків, починають здобувати замок, але не можуть, бо родові козаки не хочуть бити

своїх товаришів. Тоді комісарі велять тим козакам іти з собою до Бару; якийсь шмат дороги козаки йдуть, але від села Острої Могили завертають ся назад. „Pamiętać trzeba, — додає Мощенський, — że Wołyniecki oddalając się ze Smiły grozil chłopstwu i kozakom, że przyjdzie wojsko konfederacyi wycinać ich w pień“ (Pam. 135). Що такі погрози йшли не від самих псевдо-комісарів Любомірського, але носили ся, так сказати, в повітрі, на се маємо доказ у сучасній польській вірші, опублікованій мною в „Записках“ (т. VIII, misc. 3—11). І справді кілька день по від'їзді комісарів надійшов відділ війська, конвоюючи сїмох гайдамаків засуджених на смерть, що мали бути страчені в Сьмілій. Польський уряд, що не мав анї одної роти для оборони Уманщини перед гайдамаками, мав одначе „cztery chorągwie pancerne i husarskie“, що мали асистувати при вбиваню на палї сїмох нещасних гайдамаків. Козаки принявши се військо за конфедератське втекли до Росії, до Переяслава, де до них пристали Запорожцї і повели їх назад у Сьмілянщину — очевидно для оборони „правного порядку“, тоб то короля і його авторітету против анархії конфедератів. Як сказано, Мощенський тут не договорює, приплутує фальшивий патент цариції Катерини, який буцїм то дав Залїзнякови ігумен Мелхіседек, але його оповідане ставить перед нами ситуацію зовсїм ясно: гайдамаки стають в обороні королївської поваги против самоволї конфедератів.

Почуте, що так воно було справдї, виявляєть ся декуди знехотя і в иньших мемуаристів. Ліпоман оповідаючи про смерть Ґонти каже: „Dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł. Trzeciego dnia dopiero ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił“ (BH. 177). Око в око стара історія з Хмельницьким, якого козаки з разу виступають також в обороні королївського авторітету против самоволї маґнатів і покликають ся на королївські листи. Чи були на правду такі листи, чи нї, — самі поголоски про них показують жерело, з якого вони виплили, а власне те почуте, що бунт ішов не против короля, а радше в інтересї королївської власти. А коли так, то нам буде ясне, чому Браніцкий, інтімний сторонник короля, анї пальцем не кивнув, щоб боронити сторонників конфедерації в Сьмілій і в Уманї. Та може й ще одно буде нам ясне: чому Младанович не посьмів опирати ся Ґонтї та гайдамакам і відчинив їм уман-

ські брами. Ґонта чи то сам, чи через своїх парляментарів мусїв вияснити йому, що козаки з гайдамаками поборюють ворожу королеви конфедерацію і що опираючи ся їм та стоячи за конфедератами Младанович стає не лише против короля, але також против свого безпосередного зверхника і хлїбодавця, київського воєводи Салєзія Потоцкого, що також був прихильником короля.

Цікаве сьвітло на сю справу кидають також записки Кречетнїкова. Отже під д. 17 червня він пише, що вислав того дня партію Москалїв з поручником Колоґрівовим до Уманї — не на поміч загроженому місту, а тїлько з наказом „наблюдать, чтобы бѣгущіе отъ Турецкихъ границъ возмутители (себто конфедерати) не прошли на Полѣсье“. Кречетнїков знає вже, що в Уманщинї вибухли селянські розрухи і наказує Колоґрівову „съ ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли въ домы свои и жили бъ спокойно, ибо уже конфедераты всѣ разрушены, слѣдовательно, и они ни отъ кого притѣснены быть не могутъ, къ тому же я съ войсками въ здѣшней сторонѣ для наблюденія тишины и покоя нахожусь“ (Журналъ, 171). Виходить із сеї зовсім інтімної, отже нїякою полїтичною тенденцією не забарвленої записки, що Кречетнїков ще 18 червня, три дни перед різнею, мав відомість і таке розумінє, що бунт в Уманщинї вибух против конфедерації, від якої селяни і козаки бояли ся якихось „притїснень“.

До речи сказати: сам Кречетнїков при усмиреню гайдамаків в Уманї не був і все те, що оповідають Кребсова, Ліпоман та псевдо-Ліпоман про побут Кречетнїкова в Уманї (Кребсова кілька разів повторяє, як він говорив з нею, показував їй Ґонту в ямі і все величає його князем), про січенє Ґонти й иньших ватажків день у день прутами — усе те треба зачислити до байок, сплоджених кровожадною фантазією тих „бідних жертв“ української „tłuszczy“. Захопленя гайдамаків під Уманю доконали поручник Колоґрівов і висланий йому до помочи д. 24 червня полковник Ґурьєв.

Нарештї ще кілька уваг про хронольоґію подій. І тут польські мемуаристи та пізнїйші історики напустили стільки туману, що годї розібрати ся. Зачнїмо з початку. Барська конфедерація, що була відповідю шляхти на ухвали варшавського сойму (замкненого д. 6 марта н. с., а 23 лютого ст. ст. 1768 р.), завязала ся в перших днях марта тогож року, а вже 15 червня Пулавский з головною силою в Бердичеві по кількоденній облозї

піддав ся Кречетнїкову. Упадок конфедерації випередив на цїлий тиждень уманську різню — се вказує вартість фраз деяких польських фільозофів, буцїм то Коліївщина підрізала останнє зусилле Поляків до ратованя державної самостійности (Helenijusz op. cit. II. 14, 27); правда, щоб хоч як будь підперти таке твердженє, сей автор без церемонії твердить, що гайдамаки заняли Умань „w niedzielę Zielonych świąt dnia 28 maja, w dni 10 po rozpoczętym buncie“ (op. cit. II, 34). Але що говорити про такого декуди по просту невмінимого чоловіка, як Гелєнїюш, коли найновійший „історик“ Коліївщини, д. Равіта, зводячи до купи і нїби критично розбираючи всї жерела, подає таку хронольоґічну схему: звістки про бунт Залїзняка в Сьмілянщинї „rozniosły się z wczesną wiosną“ (Hist. ruchów hajd. II, 218); в понедїлок д. 17 червня „przed św. Janem“ Ґонта і Залїзняк, сполучивши ся вже перед тим, підступають під Умань (II, 224); різня в містї відбуваєть ся очевидно дня 18 червня, хоча сей сам автор додає своїм епічним стилем „trzy dni strasznych i trzy nocy trwała krwawa uczta hajdamacka“ (II, 245). Далї він за Ліпоманом подає, що гайдамаки в Уманї панували „od św. Jana do Spasa“ (II, 250), та вже кілька сторін низше подає на основі журнала Кречетнїкова, що перша партія коліїв (780 козаків польських і 65 запорожців) була увязнена д. 27 червня, а друга партія з 900 людий д. 29 червня (II, 263, 269). Коли-б д. Равіта був потрудив ся заглянути до календаря, був би легко міг переконати ся, що сьв. Івана по старому стилю (бо так датує Кречетнїков) припадає д. 24 червня, а Спаса (Преображенiє) аж 6 серпня, що отже балаканє польських мемуаристів про панованє Ґонти „від Івана до Спаса“ така сама нїсенїтниця, як і більшість иньших деталїв поданих ними. І тут наша поема дає нам хронольоґічну канву далеко вірнїйшу від иньших польських споминів. В нотках під текстом поеми маємо три дати: до рядка 150, де мова про присягу Ґонти: „W niedzielę się stało“ — каже автор у текстї, а в нотцї додає: d. 19 Junii. Отже д. 19 червня була недїля, значить, сьв. Івана припадало в пятницю. Друга хронольоґічна нотка до рядка 209: „W poniedziałek dzieje się o drugiej godzinie“ — нота: d. 20 junii. Значить, від присяги Ґонти до його сполуки з гайдамаками минуло не чотири дни, як каже Кребсова, не три, як хочуть иньші, а нецїлого півтора, тоб то мало що більше як 24 годин. Остатня хронольоґічна дата до рядка 469: „Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcey“ —

себ то так довго трівала різня в Умані, а до сього тексту нота: dnia 21 Junii. Отже в вівторок, на три дні перед сьв. Іваном була різня і трівала не як хоче д. Равіта, три дни і три ночи, а „pięć godzin, nie więcey". А вже д. 27 червня, три дні по сьв. Івані, тобто в понеділок маємо перший рапорт про увязненє великої партії „польських козаків", тобто Ґонти з його козаками, московською комендою; значить, пановане гайдамаків трівало несповна тиждень, а не до Спаса. Розумієть ся, що й реляції Кребсової та Ліпомана про хитрість Москалїв при арештованю гайдамаків, а спеціяльно Ґонти та Залізняка або зовсїм фантастичні, або значно пересолені; рапорт полковника Ґурьєва малює діло далеко простїйше: „Прибувши під місточко Умань він знайшов табор „грабівників" і післав до них поручника Колоґрівова з тим, щоб вони піддали ся. Але ті не допускаючи його до себе почали стріляти; тим то він, бачучи їх супротивленє, зараз атакував їх і не давши їм станути в воєнному порядку, всїх забрав" (Журналъ 175). Що ся суха реляція має за собою більше правдоподібности, нїж романтичні історії польських мемуаристів, доказує знов таки сама хронольоґія; Ґурьєв вирушає з місточка Линця до Умані д. 24, а д. 27 Кречетнїков уже втягає його рапорт у свій журнал, знач. числячи два дни на дорогу його війська до Умані, а хоч би лише пів дня на їзду гонця з Умані до Кречетнїкова побачимо, що Ґурьєв станув під Уманю не швидше як нічю на 26 і що зараз тогож дня, або в ночи на 27 він і захопив гайдамаків; коли тимчасом та хитрість, яку московський комендант виконує у польських мемуаристів, потребувала би що найменше три дни часу, або й більше[1]).

---

[1]) В нотці лише згадаю ще одну віршовану реляцію про Коліївщину, з якої уривки цитує згаданий висше Геленїюш (Івановский) у другім томі своєї „Rozmowy o polskiej koronie" (стор. 15—17) — се спомини нїби то „naocznego świadka pana Serwacego Prus Socharzewskiego, komornika kijowskiego, który wierszem o tej rzezi i konfederacyi Barskiej pisał pod tytułem: Echo ukraińskiej rzezi na Polakach i Żydach roku 1768 spełnionej". Де обертаєть ся рукопис тої вірші, д. Геленїюш, розуміеть ся, не згадує; з того, що він цитує з неї, можемо бачити хиба одно, що пан Серваци пише дуже дрантивими віршами, але за те про уманську різню та про всю Коліївщину не знає нічогісїнько гідного уваги. Чи не буде весь той Сохаржевский і його Echo простою видумкою пана Геленїюша? Від польських „істориків" в роді сього пана можна всього надїяти ся.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав **Василь Доманицький.**

VI.

Настав р. 1595. На Угорщинї як перше йшла війна. Султан, довідавши ся про зраду Арона, звелїв кримському ханови зробити напад на Волощину і Молдавію і знов покорити їх під турецьке берло. Тодї Арон, який номинально уже не був господарем молдавським (на його місце посажено Богдана), звертаєть ся за помічю до Семигороду і Валахиї, які справдї не відмовляють йому, а також і до козаків. Козаки тодї, в місяцї лютому, пробували ще в Барі і поблизу його. На початку лютого вони звідти виступили: одні говорили, що пішли нїби то в Валахию, иньші — що до Черкас. У всякім разї в лютому вони були ще в Браславщинї, пускаючи чутку, що ідуть на поміч „Волохам і Мултянам". Сили їх досягали 12.000. Так принаймнї про се знаємо з листа Острожського (з 9/II) до зятя, що число своєвільних людей, „na które nyelada iako oglądacz sze potrzeba", досягло уже 12.000; вони пускають чутку, що хотять іти проти Турка на поміч Молдаванам і Валахам, „але я сього не думаю, бо вийшовши з Бару потягли до Винницї і Браславля — близше до Днїпра", і тих двох тисячок, що король проти них вислав, далеко не досить, щоб поробити що з ними[1]). Сї дві тисячки король вислав в відповідь на скарги панів на

[1]) Додатки до „Истор. возс. Руси", II, 432.

козацьких проводирів. Але усї вони, не тільки один Острожський, бачили добре, що се лиш безсильні пориви з боку уряду: тоді усї війська, які були в нього, мали цїлком иньше завданнє — боротьбу з Турками і Татарами, і їм було не до козаків. Найбільше розумним було-б не дражнити козаків, а ужити їх на користь собі, для тоїж цїли. Се, як побачимо, уряд польський і пробує слїдом зробити.

Одержавши запросини від Арона, частина козацтва, під проводом Наливайка, виступила при кінцї лютого з України і пішла для сполуки з Ароном і двома иньшими союзниками проти Турка. Не довго гаючись, вирушили вони усї разом під Тегінь, Білгород і Кілїю. В околицї Білгорода спалили чимало сїл, але замка узяти не могли. В Тегіню запалили місто (деревляне) і думали узяти приступом замок: козаки кинули ся з одного боку, а решта (їх союзники) з другого; але і тут, і потім в Кілїї їм була неудача; в останнїй вони ще спалили місто, а також багато сїл коло устя Дуная. Неуспіх в сїм походї поясняють звичайно непорозумінням між союзниками, браком стїнобійних машин, лихим часам[1]).

В відповідь на сей сьвіжий напад неслухняних васалїв, султан призначає нову особу на місце господаря валашського Михаїла, але останнїй не злякав ся: покликавши до помочи семигородського князя, переходить він на той бік Дунаю і чинить там великі спустошення. В тім брав також участь якийсь козацький відділ. Наливайко, ображений союзниками під час останнього походу, розумієть ся не міг брати участи в сїй експедиції, та і в листї до Жиґимонта не згадує про се; Лобода в той час пробував ще в Браславщинї. Отже се мала бути якась компанїя незалежна нї від Наливайка, нї від Лободи.

Що-ж робила Польща, щоби забезпечити себе під час сеї угорсько-турецької війни від можливого нападу Татар?

---

[1]) В листї до Жиґимонта Наливайко пише, що вони „Кілїю були-б узяли, як би не дивили ся на завпсть Угорцїв та Волохів. Боячись зради з їх боку, вийшли в Ялпузьку долину (6 миль від Кілїї, в Польщі)“. (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 215). Heidenstein (II, 340) оповідає, що козаків зрадливі союзники лишили самих, і їх відбито зі шкодою — се дуже правдоподібно. За те Бельский (Dalszy ciąg, 229), що звичайно не високо ставить козаків, і на сей раз винайшов відповідне поясненнє: „popiwszy się przypuścili do szturmu“, а через те їх і перебили.

Ще в осени р. 1594, коли в Польщу прийшла звістка, що Татари, після походу на Угорщину, мають уже вертати ся в Крим і знову можуть наробити шкоди на Поділю, а може і на Волини, Замойский зібравши на кварцяні гроші тисячок з 15 люда, став сторожити їх під Карпатами і на проїзжих шляхах. В сьому — такому численному війську взяли участь такі пани, як Острожський (привів 2000 кінниці), Збаражський (500), Конецпольский, Зебжидовский, Заславский, Мнїшек, Мелецкий, Остророг, Липский, Ґорайский та иньші. Але Татари не дуже спішили ся до дому; 9 падолиста Синан-баша узяв Раву, так що рочки земські і гродські в Кракові постановили відкласти; король навіть мав намір оповістити і иньші повіти, щоб люде готували ся до війни[1]). Але Татари уміли здурити панів, і через Волощину повернули ся без клопоту до дому. В лютому, як тільки знову розпочала ся на Угорщинї боротьба, польське військо, під проводом Замойского, Жолкевского і Потоцкого виступило за границю польського королївства до Днїстра. Тепер против Турка були в спілцї з цісарем австрийським молдаванський і волоський господарі і семигородський князь. Мала бути велика війна, і Поляки бояли ся за свої границї. А тимчасом сили польські були дуже незначні — усього 7.000, рахуючи і 2.000 Миколи Зебжидовского, старости люблинського і каштеляна краківського. Тому то Замойский і звертаєть ся за помічю до козаків, тим більше, що якийсь козацький полковник з Пикова доніс, що Татари уже ідуть Чорним шляхом. Замойский просить Лободу виступити проти них і завязати з ними битву. „Тепер як раз щасливий момент“, — пише він Лободї, — „заробити прощеннє і ласку короля“. Але козаки вимагали платнї і сукна. Замойский відповів, що треба спершу заробити ласку Річи посполитої і короля, яких вони образили так тяжко, а тодї вже просити. Але козаки через якогось Сулїстровского відповіли, що не прийдуть, і полк той з Пикова пішов до иньших — до Білої Церкви і Корсуня[2]). Бельский[3]) додає, що козаки не пристали тому, що „не хотїли вірити нашим“ [4]).

---

[1]) Archiwum domu Sapiegów, 96.

[2]) Archiwum Radziwillów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 116.

[3]) Dalszy ciąg, 236.

[4]) Тимчасом Лобода, мабуть щоб замаскувати себе, писав Острожському 21 і 23 лютого, що він іде з Волохами бити Турка, хоч, як бачимо, нікуди не вирушив. Д. Николайчик (К. Стар. 1884, IV, 35), а та-

Не вдіявши нічого з козаками, Замойский вирушив на Угорщину з тими силами, що мав. Скориставши з того, що господаря не було в Молдавії (тоді Арон уже вмер, і його місце зайняв Розван), він посадив на трон Єремію Могилу. Тимчасом прибули Татари і розпочали з Замойским битву. У Замойского було усього лише 7.000, а Татар 40.000, а по иньшій версії навіть більш 70.000; вони хотіли через Волощину пройти на поміч Туркам проти християн. Замойский чекав їх коло Цецори і невважаючи на свої слабі сили — побив їх і примусив вернути ся назад[1]). Синан-баша з турецьким військом не сподіваючись уже, що прийдуть Татари, покинув Молдаву і перейшов на той бік Дунаю. Семигородський князь погнав ся за ними і мало не побив їх[2]). Замойский уложив з турецьким санджаком договір з тою умовою, що посаджений ним Єремія, молдавський господар, буде стояти в залежности від Туреччини. Між иньшим було вставлене ще одно застереженнє, все боляче місце для Польщі: що Польща заборонить козакам робити напади на турецькі землї, в противному разї її не поратує жадний трактат.

Але Замойский не підписав ще й договору[3]), як козаки з Лободою на чолї, почувши, що на молдавському столї уже новий господар, та ще й підвладний Туреччинї, гадали, що тепер можуть безборонно пошарпати молдавський край, а претекстом виставили поміч Замойскому. „Я, — пише останнїй до Кришт. Радзївіла, — послав їм наказ, щоб не входили, бо не потребую їх послуг, а вертали ся до дому, на свої звичайні місця на Днїпрі. А чи учинили вони то — сам бачиш (писано 3 лютого 1596 р.)“ [4]). Пошарпавши трохи границї Молдав-

---

кож і Еварницкій (Истор. Запорож. козаков, II, 132) повірили сьому листови і гадають, що Лобода справдї ходив з Замойским на Угорщину.

[1]) Очевидно, сюди має належати звістка в Annales Anonymi (Joannis Prakowski), який хибно під р. 1594 занотував: „Tatarów 200.000 (!) do Węgier przez Polskę chcąc przeyść, od Zamoyskiego y kozakow Zaporoskich (:) wsparci: zostało na placu 30.000 (!) Drudzy przeprawiwszy się przez Niestr, Transylwanię, do Więger preszli“ (Бібліот. Оссолїньских у Львові, рукоп. ч. 236). Хоч автор і сучасний подіям письменник, але сей факт очевидно записав не з власного досьвіду.

[2]) Scriptores rerum Polonicarum, VII, 205 (дневник Велевіцкого).

[3]) Мирний договір між Кази-Гиреєм і Замойским підписаний 21 жовтня 1595 р.

[4]) Arch. d. Radziwillów. Scriptores rer. Polonic. VIII, 117.

щини, Лобода відійшов геть, почувши від Замойского неприємну відповідь, що коли вони не підуть звідси, то він з ними буде поводитись, як з неприятелем. Після сього Лобода пішов під Шаргород (що стояв близько молдавської границї), спустошив околиці, а потім починив грабіжи на Волини і Поділю[1]). „Ще лїтом було добре (козакам), — пише Замойский до тогож Кр. Радзївіла, — а потім цар (кримський) з військом пішов у гору Дніпром і трохи на їх не наскочив; про се оповідали Татари під Цецорою“. Звідси можна вивести, що Лобода сього лїта, до місяця грудня, коли він з'являєть ся в Литві, перебував якийсь час на Дніпрі; стояв він між иньшим і в Паволочи, в Білоцерківщинї[2]). Тимчасом иньші відділи козацтва, під проводом визначних козаків з товариства Лободи, розійшли ся по Українї і Литві. Один з таких проводирів, полковник Сасько Федорович, якого запорожцї висилали до Рудольфа II послом[3]), в липнї і початку серпня з своїм полком „добуває хлїба“ в Пикові і околичних селах. Потім він загинув в битві під Білою Церквою[4]). Другого — Федора Полоуса, гетьмана запорожського[5]), зустрічаємо ще ранїйше, при кінцї квітня 1595 р. в Мозирі, звідки він писав Радзївілови: „Ми хоч і чинимо шкоди, то не в твоїх, а королївських маєтностях. Послали королеви бранців; чекаємо, чи не будемо йому потрібні. А потім підемо на звичайні

---

[1]) Heidenstein, II, 350.

[2]) Сим, а також пробуваннєм козаків на другий рік в Паволоцьких маєтностях кн. Рожинського можна пояснити ворожі відносини з боку останнього до козаків.

З листа від 18 мая Кр. Радзївіла дізнаємо ся, що козаки скинули з гетьманства Лободу і обібрали Шаулу: „повідомляють, що козаків збираєть ся сила, скинули Лободу, а настановили якогось Шавла (sic!) на гетьмана, що досї були в Паволочи“ (Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 152). Видавець через помилку умістив сей лист замість р. 1595, під р. 1599.

[3]) Їздив разом з Ляссотою, виїхали з Сїчи 2 липня 1594 р. (тодї він був сотником); жонатий був з пасербицею якогось шляхтича київського Остроуха (М. Грушевський, Матер. до історії козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI-XXXII, стор. 13). Родом він був з Винницї, де ще в р. 1552 згадуєть ся яко козак, що має свій власний дім (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 604).

[4]) Listy Żółkiewskiego, 81.

[5]) Понятє „гетьман“, як уже було зазначено, розуміли в той час в ширшому значіню: взагалї проводир більшого віддїлу. Тому що Полоус вийшов з Запорожа — то й іменував себе запорожським.

місця" [1]). Згодом Тихон Байбуза, коли був уже гетьманом на Запорожу, писав, що Полоус „від Лободи відступивши, в гору Дніпром пішов, там з своїм полком ходив, „стациї" брав і наїзди на господи чинив" [2]). Здаєть ся, він там товк ся аж до кінця сього року; принаймнї при кінцї 1595 р. зустрічаємо ще в Брагинській волостї його сотника — Гришка Халепського[3]). Видно, Полоус добре знав ся на полїських маєтностях, бо ще в р. 1590 бачимо його при величезному нападї запорожцїв на с. Холстово, Оршанського повіту, коли він був ще лиш осавулою[4]). Напад був зроблений під проводом гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицкого[5]), в якому брали участь пан Якуб Осовский, пан Андрей Рогачовский і пан Федор — осавула, „и иншіе отаманы и козаки, товариши Якуба Осовского войска запорожскаго". Вони вимагали надзвичайного грошевого податку і непомірної стациї, селїтри, олова і сїрки кілька тисяч фунтів. Село спустошили, жінок і дїтей побрали з собою[6]). Потім до кінця року 1597, коли Полоус виступає на Запорожю гетьманом, звісток про нього більше не зустрічаємо.

Що-ж до Наливайка, то після не дуже щасливого походу на Тегінь, Білгород і Кілїю він вернув ся лише перед Великоднем. На початку марця бачимо уже його з віддїлом з 1000 люда в маєтности Острожського Остраполї. На той час Острожський був в иньшій маєтности — в Туровї, і звідти (4/III) писав зятеви, що козаки, покп він був на Волини, заховували ся спокійно в відносинах як до нього самого, так і до його

1) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. VII, 63—64.

2) Listy Żółkiewskiego, 89.

3) Є пізнїйше посьвідчене білоцерківських земляи, міщан з війтом, Жидів і Вірмен, „же они (Гришко і Яско Халепскіе) за Косинского і за Лободи старшихъ козаками были", а також Адама Вишневецького, що „з Полуусом козаковали, и Гришко тот будучи сотником в року девятдесятъ пятом в Брагиню горелки се опивши, умеръ" (М. Грушевський, Матер для істор. козацьких рухів 1595 6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI - XXXII, стор. 26).

4) Неправильно записаний в актах: Федор Полус. Археогр. Сборн. С. Зап. Руси, т. I, 185.

5) Сей гетьман володів с. Иваньковим: „именье севруцкое слуг замку Киевского, называемое Иваньково, которое первей того (пишеть ся в р. 1603) небожчикъ Войтехъ Чановицкий (sic!), гетман козаков запорожских, держалъ" (А. Стороженко, Очерки переяславской Старины, 197).

6) Археогр. Сборн. С. і Зап. Руси, т. I, 178—185.

підвладних, „особливо пан Лобода, бажаючи приязнї зі мною; але як тільки він з військом пішов у Волощину, а я поїхав сюди на Полїсє, той „łotr“ Наливайко, відірвавши ся від иньших з тисячкою люда, не пішов до Волохів, і тепер уже в Острополю, маєтности моїй, гостем... прийдеть ся менї з ним „podobno jak w targu postąpić... drugiego Kosinskiego Pan Bóg na mnye przepuscza“ [1]). Проте Наливайко висидївши, скільки хотїв в Остронолї, перейшов потім до Браславля[2]) і Пикова, де також пробув три тижнї[3]), був в Дубровицї, здаєть ся в Степанї, Олицї, Луцьку, гостюючи на Вкраїнї аж до половини серпня[4]).

15 серпня Михаїл, господар волоський, довідав ся, що Синан-баша знову вирушив на Волощину. Він звернув ся до Баторня, князя семигородського, а сей оповістив козаків. Явив ся Наливайко з 2.000 військом, і князь з радістю зустрів його в свому таборі. Цікавий опис козацького узброєння подає угорський лїтописець: „duplici sclopeto, uno oblongo, altero breviore muniti erant, arcumque et pharetram sagittis plenam habebant“ [5]). Але Наливайко не пішов воювати на Дунай, а на Угорщину, на поміч до ерцгерцоґа Максимілїяна, що командував цїсарською армією, де два місяцї воював з Турком, за що й одержав від Максимілїяна велику військову хо-

---

[1]) Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 345.

[2]) В Браславі Наливайко пробував при кінцї мая. Лев Сапєга пише від 1/VI до Кр. Радзївіла: „вернувши ся з Волохів козаки узяли знову Браслав у Струся і стали кошем; чинять свавольства, і баби на торзї оповідають, що їх кілька тисяч — хотять йти до Кракова, сподїваючись одержати гроші від короля; дехто, хто сьому вірить, побоюєть ся, чи не „praktyka“ се Максимілїяна, який стоїть поблизу Кракова в Кошицях з чималим військом (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 219—220).

[3]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

[4]) З листа Кр. Радзївіла знаємо, що в половинї мая (лист з 18/V) він уже пробував в Дубровицї (нинї Луцьк. пов.), і збирав ся піти до Степаня, Олики, а потім Луцька. „Вони хотять або в королївстві „zbroić“, або перейти в Семигородські землї, або до Волохів. Військо королївське збираєть ся між Вишневцем і Кременцем, щоб заступити всї шляхи. Як що лишить ся в королївстві — я близько буду; коли на Поділє піде або Семигород — заступить шлях пан львівський, а як до Волохів — 26 миль від них буде йти пан львівський, а козаки 30 миль на Сороки, а потім ще близше — коли переходити-муть Сочаву“ (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 152).

[5]) Заклїнський, Зносини цїсаря Рудольфа II з козаками, 30.

ругов, і потім вернув ся через Самбір до дому. Про сю свою чужоземну службу Наливайко оповідав (в листї до короля), що він пішов служити не за гроші, а охоти ради: „не маючи дома дїла, а без дїла жити не звикши, ми, одержавши лист від християнського цїсаря, пішли в цїсарську землю, де не за гроші, а з власної охоти лицарської прослужили чималий час; але побачивши, що Мамутеля (?) з семигородським воєводою щось замишляють проти вашої милости, я, будучи вашої милости підданим, не стерпів, не згоджуючись нї на подарунки, нї на гроші і не піддаючись лести, — не міг там жити; а знаючи напевно, що гетьман пішов на Волощину, не гаючись вийшов з тих країв на службу вітчинї. Незабаром ми пішли через Львів, добувши коний і кожен „на шаг річей", бо, мовляв, помітили, що Угорцї „щось мають проти козкків", тому то Наливайко й потяг через Мункач і Самбор на Львів в напрямі до Луцька: для „sposobienia" військової справи, бо у нас не було уже пороху і стріл" [1]). Уже з сього скромного листа можна бачити, що чужоземні лїтописцї не безпідставно оповідають, нїби то козаки вийшли з Угорщини не по своїй волї, а їх викурили звідти Нїмцї[2]).

Коли поставити питанє, чому таке незначне число козаків явило ся на поміч Рудольфови, то відповідь буде одна: у Рудольфа не було гроший; він їх лише обіцяв, але не давав, тому козаки помагали більше по добрій волї, нїж за платню, не забуваючи надгородити себе під час походу. А пізнїйше, хоч війна з Турком тягла ся аж до 1606 року, козаки не могли уже помагати тому, що на Вкраїнї почало ся справжнє повстаннє, яке відтягло козацькі сили для боротьби з найближчим ворогом. А знову в р. 1601, за гетьманства Кошки, коли козаки після погрому 1596 р. знову зібрали ся з силою, ми бачимо їх участь в боротьбі Польщі з Волощиною.

Вертаючи ся в вереснї з Угорщини на Волинь, Наливайко по дорозї навідував ся до маєтностий деяких польських маґнатів, між иньшим і до давного ворога свого — Калиновского, „мстечи се за обешене некгдысь отца его Наливайкового" [3]).

---

[1]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

[2]) Кулишъ, Ист. возс. Руси, II, 81.

[3]) Дневникъ новгородскаго подсудка Өеодора Евлашевскаго (Кiев. Стар., 1886, I, 153.

На своє щастє Калиновський десь на той час виїхав з дому. Наливайко спалив місточко і замок, і чимало річей звідси переслав до пана Андрія Тарановского, підчашого галицького, з яким, видно, був в дуже добрих відносинах [1]. „Щастє йому послужило, а я хотів був помстити ся за свою печаль худопахольським звичаєм“, пише Наливайко.

VII.

Прийшовши мабуть десь в перших днях падолиста до Луцька, де в той час засїдали судові рочки, Наливайко спалив передмістє, а потім пограбив і місто. На зустріч йому виїхали за місто біскуп і значнїйші шляхтичі і старали ся умилостивити його подарунками; разом з біскупом і шляхтою поклали перед Наливайком кілька тисяч злотих і купцї. Але Наливайко все таки починив шкоди: користаючи з ярмарку, що був під той час в містї, він пішов по караїмських склепах і став збирати данину на козаків. Таку саму данину взяв з костелів і шляхтичів, після чого, погостювавши три днї у містї, вирушив до Днїпра. В листї свойому до Жиґимонта він мотивує сей наїзд на Луцьк так, що заїхав сюди лише з тим, щоб поробити там військові запаси, і потім запропонувати коронному гетьманови свою службу.

О скільки великий був погром міста, можна видїти з королївського листа, виданого на імя луцького збірщика Семашка, яким увільнено луцьких міщан від заплати „чопового“ до найблизшого сойму або нового наказу [2]. Королївське військо було в той час в Молдавії, і не було кому виступити в оборонї міста.

---

[1]) Див. надрукований нами „Причинок до повстання Наливайка“ (Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XL, стор. 1—6). Наливайко послав Тарановскому дві бранкя, дві „tkanky“, дві коштовні кошульки і иньші річи, а той Наливайкови „czermak pułskarłatny“, підбитий блакитним оксамитом, 10 повних барилок рушничного пороху, пів барілки горілки, трохи сукна і 8 штук олова.

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. 1, 69 - 71. Зберіг ся анекдот про Наливайка з часів пробування його в Луцьку. Оповідають, що як прийшов Наливайко до Луцька, його зустріли в містї за замком. Коли він спитав про причини, чому його не хочуть пустити в замок, якийсь шляхтич почав викладати йому то се, то те. „Ви гадаєте, що я не був у замку? Був, переодягнений слугою. Як ви вернули ся з походу, ви дали подержати коня (в замку) хлопови, що ніс дрова до кухнї. Се був я, і тому добре знаю, що там робить ся“ Всї скамянїли від такої сьмілости козацького ватажка (Edw. Kotłubaj, Rys panowania Zygmunta III, 15).

Які глубші причини були у Наливайка грабувати місто, не вважаючи на те, що мешканці давали досить значний викуп? Тут ми вперше подибуємо примітку нового елементу в козацькім руху, досї невідомого, — релїґійного відтїнку. В сей час як раз готувало ся до переведення на Вкраїнї унїї; українські владики, що згодили ся на неї, збирали ся їхати в Рим. Наливайко, так само як і його брат — піп Дамян, ненавиділи унію, а Луцьк був катедральне місто, де було чимало слуг і прибічників Терлецького[1]). З'явив ся Наливайко, і нарід ожив духом: тепер окрім релїґійної причини віднаходили тисячі иньших, за які вважали потрібним поквітувати з шляхтою. До Наливайка збираєть ся маса охочих, і він їх орґанізує — поділяє на сотнї, настановляє їм сотників та отаманів.

З Луцька Наливайко рушив на Білорусь, дійшов до Петрикович і звідти повернув на Слуцьке, куди й прибув 6 падолиста „для спочинку, поки не трапить ся оказиї до служби Річи посполитій" [2]). „Але ледви ми туди, як то кажуть, одною ногою ступили, як пани литовські, особливо воєвода виленський і подскарбій литовський, з иньшими, без вини, за шматок хлїба, якого ми у них, чи в маєтностях їх ще майже й не покоштували, — напав на нас в Слуцькому з гайдуками і багатьома иньшими[3]). Слуцьком тодї правив староста виленський Єремія Ходкевич, але він на той час виїхав з иньшими панами до Клецка, де радили ся, що чинити, почувши, що слуцький замок уже узято. Прийшовши до Слуцька, Наливайко післав від себе 25 падолиста в Копиль з 500 козаків полковника Мартинка, „о которомъ веле трымалъ, якожъ и былъ человѣкъ сердца великого". Але Мартинко наскочив на гайдуків Ходке-

---

[1]) Ще ранїйш, а власне 27 вересня, віддїл козацький якогось Ростопчї здибав післанця Кирила Терлецького — Григорія Степановича, який їхав з важними справами, листами і мамрами еп. луцького та иньших епископів з Кракова, до протопопа і намістника луцького, щоб сей на час виїзду Терлецького до Риму сховав сї папери в церкві. Козаки, довідавшись, що се слуга епископа — били його, а торбу видерли і відїхали (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 71—72).

[2]) Ще по дорозї до Слуцька Наливайко вислав був (24/X) до слуцьких бурмістрів листи, просячи не боронити йому стації під час його походу (Лѣтоп. запят. Археограф. Коммиссіи, вип. 5, Несвижск. арх. 22)

[3]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 217).

вича і загинув, а разом з ним і більшість його відділу, — лише дуже небогато вернуло ся назад до Слуцька[1]). Узявши замок у Слуцькому, козаки забрали звідти усю зброю — 12 армат, 80 гаківниць, 70 (а не 700) рушниць, а на міщан наложили грошеву контрибуцию в 5000 коп литовських. До того ще Наливайко усіх завіряв і листи розсилав, що се чинить він з волї готьмана коронного Яна Замойского[2]). Ходила тодї чутка, що Наливайко так був гордий своєю удачею в Слуцькому, що звелїв себе звати „царем Наливаєм“ [3]).

Коли вже Наливайко збирав ся виходити з міста (27 падолиста), прийшла звістка, що проти нього вирушила піхота литовського гетьмана Криштофа Радзївіла, яка й зустріла його уже в дорозї. Наливайко стратив кілька десятків козаків[4]), але від зустрічи з самим Радзївілом утїк, повернувши спершу до Ольгович, а звідти до Могилєва [5]). По дорозї козаки заглядали ще й в иньші міста — Бобруйск[6]) та Копиль; в останньому мешканцї напали на кілька десятків хлопят, пахолків і кількох товаришів, які там були на „лежі“, а на деяких — коли вони їхали до родичів; одних повбивали, иньших мордували“.

„Ухиляючи ся неприємностий, ми пішли до Могилєва, надіючи ся там спокійно їсти хлїб“ [7]). Треба зауважити, що ко-

---

[1]) Дневникъ Евлашевскаго. Кіевск. Старина, 1886, I, 153. Опис сеї битви (від 26/XI) в рукописї знаходить ся в Несвіжському архиві, — донесеннє якогось Першки (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. арх., 22).

[2]) „Подібна чутка, — пише Замойский до Кришт. Радзївіла, — була й тодї, коли козаки пішли туди (до Слуцька), і ранїйш се було, а проте оказало ся пустою брехнею, як і тепер. Я зараз пишу до нього (Наливайка), а В. М. велїть се відослати йому. (Arch. d. Radziwillów. Script. rer Polonicar. VIII, 114).

[3]) В мемуарах Jacobi Pszonka занотовано: „Lituaniam ingressus Sluccum et alia quamplurima opida vastat et ex praeda sic locupletebatur ut aliquod milia hominum suo stipendio sibi ordinat, carque Naleway nominari jussit (Біблїот. Оссолїньских у Львові, рук. ч. 60, л. 261).

[4]) Криштоф Радзївіл побоюючись, щоб Наливайко не зайшов в Новгородок, вислав 2/XII лист до мешканцїв Новгородського воєводства, остерігаючи їх (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. архивъ, 22).

[5]) Боркулабовская хроника, 64.

[6]) Bielski, 254.

[7]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 217.

заки українські здивна уже мали нахил до білоруського хліба[1]). Уже в р. 1588 зустрічаємо в м. Могилеві „козацкаго малороссійскаго войска отамана Матюшка, по прозваню Гультай", який учинив напад на місто і багато натворив шкід мешканцям[2]). В р. 1590 знову бачимо в Оршанському повіті „гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицкого" з осаулом Федором Полоусом[3]). Але в такій численній кількости, як в р. 1595, козаки не являли ся досї там нї разу; серед литовської шляхти счинив ся переполох. Радзївіл зібрав досить численне військо і спішив до міста, щоб не пустити туди козаків, але не поспів. Зберіг ся опис невідомого автора могилївського погрому: „Лѣта Божого нароженія 1595, мѣсяца ноября 30 дня, въ понедѣлокъ, за тыждень перед св. Николою, (прибылъ) Северина Наливайко. При немъ было козаковъ 2000 и делъ 14, гаковницъ (не написано). Мѣсто славное Могилевъ, мѣсто побожное, домы, крамы, острогъ выжгли; домовъ всѣхъ яко 500, а крамовъ зъ великими скарбами — 400[4]). Мещанъ, бояръ, людей учтивыхъ, такъ мещанъ, какъ и женокъ, и детей малыхъ побили, порубали, попоганили. Вслѣдъ за ними войско пана Радзивилла троцкого въ погоню за козаками явилось къ Могилеву, — конное, вооруженное. Татаръ (литовських, розумієть ся) — 4000[5]), Литви — 14.000. А надъ тимъ людомъ гетманомъ былъ Николай Буйвидъ" [6]). Правда, не дуже те військо явилось „вслѣдъ", бо минуло цїлих два тижнї. Наливайко увесь сей час панував в Могилеві[7]). Аж тодї, коли довідав ся, що

---

[1]) Наливайко в апокрифічних кондициях своїх, поданих королеви (в сїчнї р. 1596) покликуєть ся на те, що ходити в Білорусь за грішми, мукою та иньшим — згідно з якоюсь постановою королївською (Broel Platter, Zbiór pamiętników, 218—219).

[2]) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. II і V (Записки ігумена Ореста).

[3]) Ibid. т. I, стор. 178.

[4]) Окрім того два костели з паперами і привілеями ріжних осіб, що зберегали ся в ньому, „сплюндровалъ" (Акты Южн. и Зап. Росс. I, 259).

[5]) Ще в р. 1565 були їх 4 хоругви: виленська, троцька, городненська і новгородська (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 221).

[6]) Боркулабовская хроника, 64.

[7]) Могилевські урядники лише 6 грудня написали Кришт. Радзївілови про прибутє козаків, просячи військової помочи (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвижский Архивъ, 22—23). Тодїж і трохи згодом (20 січня) Кр. Радзївіл розіслав універсали в справі оборони від козаків (Ibid. 23).

гетьман литовський з великим військом і артилериєю наближаєть ся до міста, Наливайко підняв ся і виступив з замку могилївського на гору Илінск („де тепер церква св. Георгія; тоді її ще не було", — поясняє автор опису), бо саме тоді в місті почала ся пожежа, якої не могли загасити. На ґрунті пана Богдана Соломерецкого (на Буйницькому полї) ударила Литва на Наливайка і оточила його з усїх боків. З ранку і до вечора „битву мели", але шкід одні другим мало наробили, бо у козаків була досить значна артилерия: гармат, гаківниць, пулгаків чимало, а також військо отаборило ся возами і кіньми, — тому і наступали сьміливо і твердо. В поміч прибуло панське військо під проводом „зацного пана" Григория Анютовского[1], але козаки забили його з гармати. Литва відступила до міста і почала грабувати місто, а козаки цїлу ніч „ехали ку Быхову, ажъ на Низъ". Литва, ворожо настроєна проти козаків, звернула була підпал міста на козаків, але се не правда: се справа литовських людей. Бельский[2]) каже, що „miasto zapalili sami, aby Nalewaika ztamtąd zbyli"; те саме пише і Наливайко в листї до короля: місто запалила „орда пана воєводи виленського, і як ми не силкували ся, а вогню загасити не могли, — ледви самі вибрали ся в поле". Нарештї і сам Радзївіл признаєть ся: „не можна утаїти, — усї, хто приїзджає звідти (з Могилева), особливо самі Могилївцї, запевняють, що не козаки, а самі люди наші Могилїв спалили тай иньше, від чого храни Боже[3]).

Козаки мали тепер 20 гармат і чимало иньшої зброї; військо їх з кождим днем побільшувало ся, бо прибувало багато охочих. Коли Наливайко відступав з Могилева, за ним післали в погоню пана Буйвида з двома кінними сотнями виленського воєводи і кількома панськими слугами з міста. Але, бачучи, в якому ладї відступали козаки, Буйвид не зважив ся напасти на них, і провївши їх до Рогачева, вернув ся; частина його відділу (з Татарами) пішла до Миньська, Новгородка, навіть до Вільна „набравши ся тутешного краю лупу"[4]). Литві треба лише випровадити козаків за межі свого краю, — на Во-

[1]) В дневнику Евлашевського (К. Стар. 1886, I, 154).
[2]) Dalszy ciąg, 254.
[3]) Archiwum domu Sapiegów, 126.
[4]) Боркулабовская хроника, 64.

линь, або що, аби позбути ся неприємних гостий. В сїм разї вона зробила те саме, що звичайно робила і Річ посполита, яка також воліла бачити козаків в литовських землях, ніж у себе дома. Невідомий автор, Литвин, пише Радзївілу, що коли Замойский і збирає військо проти Лободи, то лише длятого, щоби „загнати козаків в Литву для нашої загибелї“ [1]).

Відступивши зпід Могилева козаки пішли зразу до Рогачева, потім „припадали знова за якимись практиками до Петрикович“ і нарештї опинились в Річицї, в місяцї сїчнї р. 1566. Як і скрізь, починили вони велике спустошеннє, насильства над людьми, грабіжи. Про невеселий стан річей тодї-ж таки (8 сїчня) писав Сапєга до Радзївіла: „хлопи, наші піддані, наїзджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки звязані: не тільки не можемо відплатити їм, але навіть оборонити ся від них. Треба було се своєвільство викоренити. Буйвид хоч і виступив проти них, але се менї не подобаєть ся: недай Боже якої неудачі“ [2]). Далї, він між иньшим згадує, що і в Мазовії збираєть ся таке саме „сваволенство“, — набрало ся уже до 200, починають ся наїзди на господи біднїйших, а старшим не змовчують і грозять Низом; навіть коло Найштадта зібрало ся кілька тисяч, наїзджають на господи; найбільше католицькі костели і манастирі грабують, плюндрують, нищать“. Повстаннє обхопило величезну територію і грозило Литві і Польщі великою небезпекою.

З Річицї Наливайко вислав до короля відомий лист з таким підписом: „Семерій Налевайко, гетман всего (!) войска запорожского“. Що власне змусило його писати королеви? Тут виступає на сцену нова особа, яка, дуже можливо, і підбила Наливайка звернути ся до короля. Се був Ян Мєшковский [3]), шляхтич литовський, родом недалеко від Волковийська, бувший

---

[1]) Археографич. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 67—69. Сю практику королїв польських бачимо вже давно; відомо, що ще в р. 1561 Жиґимонт Август писав Дмитрови Вишневецькому про козаків: „а як би між ними знайшлись ті, що Очаків бурили, то ти-б їм порадив не затримуючись іти просто в могилївський замок, а звідти ми їх пошлемо у Полоцьк, а з Полоцька в землю Інфлянтську і велимо дати їм удержаннє і їжу (Акти Южн. и Зап. Россіи, II, 156).

[2]) Archiw domu Sapiegów, 119.

[3]) У Bielsk'ого, Dalszy ciąg, 280 — „Nieszkowski“, а за ним у Antoni J. (Trzy opowiadania), — А. Ефименко: Очерки исторіи правобережной Украины — Нишковскій.

коморник королївський; по своїй натурі і діяльности він багато де в чому нагадує иньшого бувшого королївського коморника — Хлопіцкого. У Мєшковского родив ся в голові не аби який плян: помирити козаків з правительством, — річ, розумієть ся, не проста, але бувалий шляхтич не спиняєть ся перед вибором способів до сього: він укладає фалшивий лист від короля Жиґимонта до Наливайка, де останньому обіцюєть ся пробаченнє в тім разї, коли він залишить нинїшний свій спосіб поводження. Вперше зазнайомив ся Мєшковский з козаками не в Річицї, а, очевидно був коло них і ранїйше, бо в листї до короля Наливайко, просячи учинити справедливість, як подобає в відносинах до достойних лицарських людей, додає „все докладно оповість В. М. коморник вашої милости Мєшковский, який, приїхавши слїдком за нами аж до самої Річицї, досить розвідав, що там чинили вони (Литовцї) і хто був причиною до того". Очевидно, козаки вважали себе ображеними неввічливим принятєм з боку Литви. Дехто з істориків[1]) уважає Наливайковими, окрім відомого нам листа до короля, це він виложив усї свої визначні вчинки від часу виходу з служби у кн. Острожського аж до пробування в Річицї, — також і умови („кондициї), — проєкт устрою козацтва на нових основах. На нашу думку, сї умови жадним чином не можна вважати Наливайковими [2]). Не кажучи вже про те, що сей нїби історичний акт відомий лише яко „kopja listu Nalewajkowego pisanego do kr. J. M. i kondycye podane", — один зміст його примушує нас признати його за фальсифікат. Не можна жадним чином припустити, щоб гетьман козацький, які-б там не були у нього еґоїстичні заміри, позволив собі на таку наругу і насильства над своїм же братом-козаком, про які йде мова в актї! Щоб мати лїпше представленнє про се, наводимо його цїлком.

„Щоб погамувати своєволю козаків, треба, щоб не було в Польщі і Литві гетьманів, що розбили їх на кілька самостійних частин" (Чи се його дїло подавати такі ради королю?!) „перше — прошу пустинї між Бугом і Днїстром, над р. Sze-

---

[1]) Antoni J. (Trzy opowiadania, 160), а за ним А. Єфименко, Очерки истор. правобер. Украины, 53; Костомаровъ, Моногр. III, 264—265, а за ним Николайчикъ, Первыя козацкія движенія (Кіев. Стар. 1884, IV, 548).

[2]) Костомаровъ на иньшому місцї (Богданъ Хмельницкій, I, 43) каже, що „это дѣлалось, кажется, для вида".

nosed (?) (Синя вода, Синюха?), на татарському і турецькому шляху, між Тегінею і Очаковом, — від Браславля 20 миль, де від сотворення сьвіта ніхто не жив; на сьому шляху я хочу збудовати місто і замок і з усіма козаками хочу там жити, — якому числу козаків звелить бути Ваша милість. Не хочу, щоб за порогами був гетьман, а нехай буде лише „поручник“ (помічник). Усім своєвільним (не записаним в реєстр), відповідно до сеймової постанови, вирушивши сам, беру на себе дати битву і знищити їх (?), а иньших, — значнійших — посилати на екзекуцию В. М., а кождому незначному, як і „хлопству“ — носи і вуха відтинати (?!), банитів, окрім тих, що прибудуть з відомости і з листами В. М. — жадного не приймати до війська, а кождого відсилати до українних старост. Для стациї та иньших потреб самим не їздити, і не посилати війська, окрім як водою на Білу Русь за грішми згідно з постановою королівською, за мукою і потребами козацькими. Як що умови наші будуть сповнені, то просимо також призначити нам надгороду — те, що іде звичайно Татарам на „упоминки“, або старим жовнїрам (2000, та ще сторожа), — нехай нам се видають, особливо як би сукном і грішми, в призначеному місці. А за се ми згідні, коли тільки треба буде, виступати проти ворога хреста господнього, як і проти великого князя московського, — готові вирушити з військом і арматою; своїм коштом добувати язика — у Татар і Турків; постачати всякі звістки, повідомляти гетьмана і короля разом з бранцями і певними доказами. Шпігів, ріжні сторбжі, чого ніде жаден з старших досі не мав — заведемо на свої кошти і будемо посилати“ [1]).

Дуже можливо, що Наливайко справдї бажав помирити ся з королем; можливо навіть, що сю справу доручено було Мешковскому. Але чомуж тодї не припустити, що особа, що зуміла сфальшувати лист від короля, не могла з таким самим успіхом уложити і „kondycye“, з усіма тими подробицями, які ми тільки що бачили? До характеристики Мешковского можна додати, що він визначав козакам стациї, ніби то за наказом короля, відтягав Наливайка — також іменем короля — від похода на Москву. Літописець литовський додає: „коли-ж король доручав

[1]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 218—219.

йому се? або хто иньший? З усього видно (з листа[1]) й учинків), що він повен зради і неморальний; шкода було-б залишити сю справу, бо ми, Литва, будемо як на торзї: „лотри“ і розбишаки будуть торгувати нами“ [2]).

Мешковского невдовзї за постановою панів ради литовської арештовано і завезено в Варшаву (на початку квітня), де згодом засуджено на смерть[3]).

VIII.

На початку 1596 р. обидві ворожі сторони були в такому станї: у Наливайка $1^1/_2$—2 тисячки люда здатного до бою і 20 армат. Литва уживає всяких заходів, щоб завести лад у своїм краю. В Люблинській та Холмській землї збирають ополчення; призначають зїзд в сїй справі в Могильній або Песочній. Одначе згаданий вище невідомий лїтописець литовський зауважає, що далеко було-б зручнїйше скликати зїзд у Вильнї, бо в противному разї Наливайко використає час і зробить, що йому треба; як би до жовнїрів, що стоять в Слуцькому, додати лю-

[1]) Мешковский комусь писав, що Наливайко, прочувши про збори людей королївських, буде пустошити край, про се йому нїби то казав сам Наливайко: „щоб сею погрозою здержати наші збори, а interim чинить, що схоче“, — додає литовський лїтописець (Арх. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68).

[2]) Ibid., стор. 69.

[3]) Сидячи в вязницї в Варшаві, він лякав Поляків тим, що коли він почне виказувати, то разом з ним мусять загинути два пани. „Коли на мене почне виказувати Литва, то виявить ся, що дехто з сенаторів більше винен, нїж я“. Казав, що може показати на осіб, що зносять ся з Москвою. Причиною його подорожі до козаків був Ян Фірлей, подскарбій вел. кор., а він має собі pro subsidio me (Мешковского), що писав від козаків листи королеви, повідомляючи, що там робить ся. Про те з вязницї все таки хотїв був утїкти, так що його знайшли вже були за дверми. Кр. Радзївілови дуже хотїло ся покарати його: „є, писав він, автентичне „powołanie“ його від шпига Наливайкового в Копилї, а також і власноручний лист його... Постараймо ся, щоб така небезпека і неслава для нас не лишила ся безкарною, і „лотр“ той одержав належну заплату“. Але тимчасом приятелї Радзївіла, що ранїйше казали на Мешковского — мовчать, кажуть, що не хотять бути донощиками... (Arch. domu Radziwillów. Scriptor. rer. Polonicarum, VIII, 45, 46).

дей каштеляна виленського та ще піхоту і Татар литовських, то тодї напевно зібрала-б ся з тисячка; армат стільки, як у Наливайка, легко можна добути, і тодї безпечно можна-б іти на грабіжників[1]). „Не треба було легковажити „сваволенство", — пише 25 січня Сапєга, — а з жовнїрами, кінними і пішими, дати одсїч „лотровству" і постарати ся викоренити „гультайство"; задріжала-б і в Лободи шкура, як би Наливайка з товариством покарали; а тепер боюсь, що „лотри" матимуть перевагу і труднїйше буде з ними справляти ся" [2]). „To bardzo wielkie periculum, a jako może być większe nadto", — пише в иньшому місцї тойже Сапєга[3]). Не бракувало в сей час і ріжних утопічних плянів що до викоренення „сваволенства". Гетьман коронний Ян Замойский радить (в листї до Кр. Радзївіла, з 28/I) для сього такий спосіб: „козаки не зза моря прилетїли: мають по городах королївських та иньших українних жінок, дітей, господарство — треба їх відти вирвати з корінєм, забрати їх домівства, а „domowników" осадити; вони зараз туди прибіжать, а коли ще се зробити нагло — то скорше можна буде розправити ся з ними" [4]).

Згаданий Сапєгою Лобода був також уже не далеко. Ще в місяцї груднї Єронїм Ходкевич, виславши з Слуцька віддїл для назирання за козаками, одержав такі відомости: Лобода з 8000 „гультайства" прибув 12 числа до Овруча; 17-го була призначена „рада", куди звідси повернути: до Могилєва, Петриковичів, Слуцька чи Пинська. Петриковичане, яких козаки застали в Овруцї, довідали ся, що обібрано нарештї Слуцьк. Сили їх далеко дужчі від Наливайкових". Ходкевич пропонує Радзївілови уважно глядїти і бути обережним, просить порад і звісток[5]).

До Овруча Лобода прийшов разом з Саськом — не знати звідки, — чи не з Волощини навіть, о скільки можна вивести з понизшого листа Лободи. Частина війська, під проводом обібраного в маю в гетьмани Шавули[6]), пішла до Мозира „за

[1]) Археограф. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68.
[2]) Ibid., 125.
[3]) Archiw domu Sapiegów, I, 119.
[4]) Archiw d. Radziwillów. Scriptores rerum Polonic., VIII, 115.
[5]) Археограф. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 66—67.
[6]) Шавула був не простий чоловік, — мабуть заможний черкаський міщанин. Принаймнї згодом, в р. 1596, жовнїр Комаровский, діставши право на

хлїбом“, забравши з собою усю артилерию. Не знати, чи Лобода пробув в Овручі цїлий місяць, чи туди він потім знову прийшов[1]), бо відомий його лист із Овруча, написаний 11 січня. В листї сьому згадуєть ся, що Замойский велїв козакам не ходити в Мозир і товаришів з війська туди не посилати; „але як що ми в сї краї пішли, то се не наша вина; перш за все, нас викликали до Волошської землї і звідти, в непогожий, зимний час вивели, бо нас не потребували, а потім із королївства польського виганяєте, то куди-ж нам дїти ся? А хлїба соли в тому краю не забороняй нам. А про того Наливайка, чоловіка своєвольного, який збитки і шкоди чинить, ми відать не

його майно, позивав черкаських міщан Василя Шаулу й Радка Городчанина за те, що вони мають у себе майно „того здрайцы Речи посполитои“ Шаули на 4000 коп литовських (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьк. рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 16); він же — Матвій Шаула позичив 100 кіп печерському манастиреви і за те дістав у заставу якісь манастирські ґрунти (ibid., стор. 16—17); була чутка, що нїби то він там поховав „речи лежачие и рухомые и гроши на долгах зосталые“, але ченцї заперечили. Небіж його Костантин володїв с. Колодежним, на Случі, коло Мирополя, ще з р. 1566 (див. Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. II, 365 і процес I/VI 1600 р. між Василем Сурином і кн. Романом Ружинським за наїзд батька останнього (Кирика) на маєтність Колодеженську, яка нинї (1600 р.) в опіцї по „siostreńcu Szaule“ (Źródła dziejowe, XX, 55 і Арх. Ю.-З. Р. ч. VI, т. I, 170—174). Сестра сього Константина Теодора Шавулянка Миколайова Силина-Новицка володїла в р 1631 селом Мойсейковичи (нинї Мойсейки Радомисл. пов. в Київщинї) (Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, 372). Нарешуї істнує й досї с. Шаулиха в Уманськ. пов. — відоме в р. 1643 як містечко в Білоцерков. старостві (ibid. стор. 196, 198). Рід Шаулів зустрічаємо в Помяннику Київомихайловськ. манастиря з XVI—XVII в. — се иньші, київські Шаули: „Ро(д) Шаоулы: Инока Іоны; Данілія, Гавріла, Меланію, Лео(н)тія, Настастью. Николский: инока скі(м)н(і)ка Ивана („Древній помянникъ Кієво-Михайловскаго монастыря“, Чт. в ист. общ. Нест. Лѣт., кн. XVII, вып. I, стор. 22 і 23) „Шаулинъ домъ“ у Київі згадуєть ся в люстрациї київськ. воєводства р. 1552 (Арх. Ю.-З. Росс. ч. VII, т. I, 115). Шаула був давнїй козак: по словам Сапєги (Archiwum d. Sapiegów, 131) він давнїйше від Наливайка „na kozactwie bawi“.

[1]) Скорійш усього Овруч він обібрав за часову резиденцию, звідки він і розїжджав куди треба було. Відома скарґа Александра Семашка, занесена в актові книги 10 січня, де він заявляє, що не міг прибути кудись завчасу, бо його обсадило в замку в Хупкові військо Григория Лободи, і він досї не може звідти вийти: „нигде волного выйштя не маю“ (Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. 2, стор. 73—74).

відаємо, й знати не знаємо[1]). А хліба ми зовсім не багато зїли“ [2]).

Тимчасом при кінці січня Наливайко вийшов з Литви і пішов на Волинь. З листа Миколи Радзївіла знаємо, що 2 лютого він з усім своїм військом був уже в Лахві, і перевозив гармати тамже через Припять; в Чучевичах (Мозурськ. пов. 20 миль від Слуцька, 50 від Мозиря), Радзївіловій волости, „має своєї сторожі чималу громаду — як кажуть щось з 70 коний“. Радзївіл був певен, що він поверне до Пинська. „Наливайкови „niepodobna“, — пише він, — сим злим шляхом з гарматами через річки та болота перебиратись, і се він доказав, вийшовши з Річиці; а коли йому „podobna“, то чому нам ні? Бо коли він має так багато хлопів, що йому мости і перевози готують, — то хиба ми не могли-б мати ще більше, але „odkładanie, a po części niedowiarstwo młodszych pp. braci hańbę na nas wieczną i niesławę wiedzie“. І Радзївіл побоюєть ся, що коли Наливайко піде до Пинська, то мати-ме перевагу перед ним: „він вкупі, а наші ще оподаль“ [3]).

Через що Наливайко вийшов з Литви? Гайденштайн[4]) гадає, що причиною був прихід в Литву Шавули, „якого Наливайко не любив“; спершу думав був піти на Луцьк[5]), але прочувши, що проти нього збираєть ся польське військо, пішов

---

[1]) Наливайко все був чогось в недобрих відносинах з Лободою і з Шавулою (Heidenstein, II, 363).

[2]) Listy Żółkiewskiego, 65—66. Відомо, що обивателї Волковиського повіту доносили Кр. Радзївілови про свою готовість узброїти ся против козака Лободи. Се було 14 січня (Лѣтоп. занят. Археографич. Ком. вип. 5. Несвижск. Архивъ, 23).

[3]) Arch. Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42.

[4]) II, 363.

[5]) В листї Яна Замойского до Кришт. Радзївіла з 3/II є звістка, що „козаки грабують Польщу і в Литовському князївстві беруть поживу і грабують, до Корця і Луцька добирають ся. Не раз вже мали моє писаннє, щоб не ходили в маєтности, — nie szło to im w posłuch. Тепер хоч і знаю, що не буде з сього нїчого, пишу знову і посилаю через В. милість, — пошліть через кого „lekkoho“, бо значного затримають: мого слугу пана Комаровского були задержали. Що-ж до писання Лободи, копію якого присилаєш менї, то можеш бачити яка там у тих людей канцелярия (далї оповідає про те, як просив їх минулого року піти з ним разом проти Татар, а вони почали вимагати гроший і сукна, і не пішли) (Arch. d. Radziwillów. Scr. rer. Polon. VIII, 116).

далї на південь. Він не дуже хапав ся, бо знав, що польські хоругви розкидані всюди. Польща під той час не мала вільних воєнних сил; коронне військо тільки що повернуло ся з молдавськего походу і було дуже змучене. А тимчасом до короля звертають ся з благаннями по поміч. Радзївіл стояв на тому, щоб послати проти бунтівників військо; він був тієї гадки, що „посполите рушеннє“ кількох повітів нїчого не поможе; просить у короля кінних і піших жовнїрів, а з арсеналу — гармат і зброї. Жиґимонт згодив ся нарештї дати 2000 жовнїрів і армату з Кокенгаузена, — ту, з якою ще воював Баторий з Москвою. Привід над віддїлом доручений був воєводї берестському Зеновичу[1]). Разом з тим даний був наказ і Жолкєвскому виступити з своїм віддїлом з 1000 люда, який також що йно повернув ся з Молдавії, де помагав Замойскому. До того ще 27 січня виданий був королївський універсал до волинської шляхти, де голосило ся, що „коронному війську даний наказ виступити против козаків“, отже запрошуєть ся і шляхта прилучити ся до сього війська, не з обовязку, а „з почутя любови до вітчини і для власної безпечности“ [2]). Литва й собі брала ся до оборони. Уже в половинї лютого було на Литві „людей о три тысечи готовыхъ“ [3]), а згодом (13/III) на з'їздї в Слонимі багато говорило ся про „козацьке своволенство“. Зїзд обявив, що не має де взяти гроший на наєм жовнїрів, а тому постановив ужити на се гроші, призначені ще в р. 1591 на викуп королївських маєтностий, і зажадав, щоб найняті за сї гроші жовнїри зараз же виступили проти розбишак і переслїдували їх доти, поки не доженуть. А коли-б вони пішли за межі князївства — в Московське царство, то умовити ся з московським воєводою і там їх переслїдувати і старати ся геть винищити. А як би вони пішли в коронні землї, то гетьман литовський увійде в зносини з коронним, щоб знищити сього погибельного ворога. Потім, тому що деякі повіти і самі від себе виступили уже проти козаків[4]), призначили і зібрали на се осібний „побор“, — литовські делеґати на соймі були

---

[1]) Archiw domu Sapiegów, 127.

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 85.

[3]) Дневникъ Евлашевского (Кіевск. Старина, 1886, I, 154).

[4]) Напр. Волковиський, Упитський, Минський, згодом (16/III) і Слонковський — див. Лѣтопись занят. Археогр. Коммис., Несвижск. архивъ, 23 і 24.

зобовязані просити, щоб і иньші повіти (які анї сами не виступають, анї гроший не зібрали) понесли також для ратунку вітчини той самий і в тій самій мірі тягар. Також постановлено було домагати ся на соймі скасовання усіх судових вироків проти осіб, що брали участь в приборканню козаків. Нарешті поручили просити про увільненнє від великих податків мозирських і річицьких шляхтичів, що дуже потерпіли від козаків[1]). Тимчасом з усього сього нічого не вийшло, і Шавула щасливо собі пробував в Литві — Мозирі, Бихові, Пропойску, Острі „со всею арматою запорожскою“ аж до половини марця, коли він виступив на південь, на поміч Лободї.

Коли прибув на Волинь Лобода, Наливайко розпустив своє військо, а сам зількома сотнями вийшов до Острогу, до брата Демяна. Тут вони й розпочали спільну акцию, головним чином проти осіб, що піклували ся про заведеннє Унїї. Наїзди робили ся з маєтностей кн. Острожського, при тім найбільше дістало ся головним репрезентантам унії — Александру Семашку, Кирилови Терлецькому і братови його Ярошови. В наїздах брав участь, незалежно від Наливайка, і Лобода; утворилось чимало віддїлів, які виступають від його імени.

14 лютого Наливайко, разом з братом „попом Даміаном“, Фльоріяном Гедройцем, бувшим слугою Терлецького, Павлом Кмітою, сусїдом Терлецького, та иньшими землянами пинськими, напав на маєтности брата епископа Терлецького Яроша — Отовчичі і Дубую (Пинського повіта), де „маетность Яр. Терлецкого и его милости отъца епископа Луцъкого рухомая, часу отеханя его милости до Риму, спроважона была“ „маючи дей вазнь и серце злое противъ его милости, отцу еп. Луцкому и Острожскому, который до Риму ехалъ, мстячи ся снать за то“. При нападї головну увагу звернено на „привилеи, листы важные, мамрамы на долги и иншие на маетности и справы пилные“; не нехтували одначе й другорядними річами, — усім, що могло здати ся в господарстві. Усю здобич звезли в містечко Степань.

Урядник отовчицький, Якуб Домашевский, показував потім, що наїзд зроблено „з росказання княжати Єго Милости воеводы кіевскаго“ [2]). Сьому не можна давати повної віри; можна тільки

---

[1]) Жуковичъ, Сеймовая борьба, 190—194.
[2]) Арх. Ю.-З. Росс. ч. Ш, т. І, 77—83.

припустити, що Острожський дивив ся крізь пальцї на такі наїзди на прибічників унїї. В сих наїздах брали участь його приятелї шляхтичі — Александер Гулевич, два Воронецьких, Ганський та иньші.

Незабаром по сьому козаки добрали ся були і в иньшому місцї до річей епископа. Їдучи до Риму в р. 1595, еп. Кирило Терлецький віддав до збереження все своє добро, ризницю і папери, через брата, якомусь Григорию Крупі, міщанинови пинському. Але Наливайко, мабуть за вказівками людей, що попереду близько стояли до Терлецьких, „всю ту маетность забралъ, злупилъ, розпрошилъ"; папери, якими так дорожив епископ, бо серед них були два важні документи з підписами і печатями владики і трьох світських осіб, заховані в запечатану скринку, також узяв; пограбили також і богату епископську ризницю „з уборы и великими коштовными обряды и апараты епископими" [1]).

Вернувши ся з подорожи, Кирило Терлецький почав процес з кн. Острожським, обвинуваючи останнього в тому, що його, Терлецького срібло пішло в Острог на виріб „мисурок и сагайдаковъ", і що слуга його Гедройц, участник нападу, пробуває в маєтностях князя. Се справдї було так. Наливайко, пограбивши маєток братів Терлецьких, в місяцї лютому передав частину здобичі Богдану, урűднику степанському (з м. Степанї), а через міщанина острожського Старушича чимало срібла відіслав в Острог для виробу „місурок і сагайдаків", про які згадує Терлецький. В маєтностях Острожського переховував ся і слуга Терлецького — Фльоріян Гедройт чи Гедройц. Епископ, через возного зажадав від старости острожського Ждана Боровицького повернення заграбленого маєтку і видачі Гедройта (що під той час жив в Острозї [2])). 28 падолиста 1596 р. з'їхала була слїдча комісия для розслїдження справи Богдана, Старушича і ще одного — Куницького, слуги Семерина Наливайка, якого обвинувачули в тому, що він відвозив червоні золоті, узяті у Терлецького, до Наливайка до дому. Але староста Острожський „яко лотровъ розобравши ихъ (комісию) изъ

---

[1]) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 133—134; ч. I, т. VI, 124—125.

[2]) Гедройта Люблинський трибунал 24/VII 1597 р. засудив на вигнаннє: „яко розбойникъ, зрадца и лупезца, вшелякихъ правъ, волности, пророкгативъ шляхетскихъ зажывати не будетъ могъ а ни може" (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. VI, 124—128).

оденя, постронками бити хотелъ“, посадив до ріжних міських вязниць, день і ніч морив голодом, і відіслав нарешті кіньми в кременецький замок, до вязниці. Але уряд кременецький бачучи, що вони люде шляхетні, не захотів їх замикати до криміналу[1]).

Додамо ще один факт козацької розправи з усім тим, що лиш має відносини до Терлецьких. Ще 27 вересня минулого року, коли Наливайкові козаки вертали ся з угорського походу, один з відділів їх зустрів на дорозї до Луцька слугу Терлецького, який віз з Кракова до Луцька деякі папери до збереження в господі луцького протопопа. Як лише він признав ся, що він слуга епископа, його зараз же „били, шарпали, и тые листы и мамрамы съ торбочкою отъ него оторвали и прочъ ехали“. Розпитавши ся потім, що се за нарід, він довідав ся, що се „люди украинные“, козаки якогось Ростопчі „съ товариствомъ“ [2]).

Не меньш, коли не більш наробили козаки клопоту иньшому репрезентантови заведення унії — луцькому старості і каштелянови браславському Александру Семашку. Ще в січні (з 5 по 10) його осадили були в його хупковскім замку козаки Лободи, так що він не міг звідти виїхати: „нигде волного выйштя не маю“, — писав він[3]). Трохи згодом за ініцеятивою Ганського склав ся відділ, набраний по части коло Острога, в Омелянику, маєтности Януша Воронецького, по части з кількох сотень, узятих у Лободи, під проводом Остафія Слуцького, що іменував себе сотником Лободи. Вийшовши в похід (25 січня), він повернув перш за все до Луцька, напав там на господу каштелянича браславського Василя Загоровського і забрав у нього багато маєтку і масу документів. Виїзжаючи з Луцька, надумав, що їм треба було мати деяку стрільбу; вернули ся і узяли у пушкаря 9 пулгаків і 3 рушниці. Потім напали на маєтність Андрія Одинця в Белеві, — зажадали від нього „стациї“. 27 січня явили ся в Житинї, до Андрія Прилуцького й вибили його нагаями і посторонками за те, що не хотів приставати до товариства Лободи. Нарешті 28 прибули до Коростятина, що також належав до Семашка. Розумієть ся, що ні-

---

1) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 137—140.
2) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 71—72.
3) Ibid., 73—74.

кого і нічого не жалували: усїх били, мордували, відбивали в коморах замки; але їм не пощастило: проти них виступили люде Семашка, самого Остафія убили з рушниції, а 8 иньших головнійших схопили і посадили до вязниції в Луцьку[1]). Один з участників сеї експедиции показував, що Слуцького підбив стати сотником Лободи Ганський (оден з пійманих); він узяв кілька сотень у Лободи і мав намір помстити ся над якимсь паном в Київському воєводстві за узятий у нього „почт", і вони вже їхали, та їм не пощастило в Коростятинї[2]).

Окрім Слуцького бачимо ще одного такого сотника Лободи Охріма Гуменицького, міщанина межирицького, і при ньому двіста люда — міщан і підданих межирицьких, дивенських і щикачинських, які брали участь в грабуванню Хупкова і 8 сусїднїх сіл[3]). Нарештї зустрічаємо і зовсїм шляхотних осіб, як князь Петро Воронецький, Олександер (син Демяна) Гулевич, а найголовнійший — „попъ Даміанъ острожскій". Досї ми сього останнього бачили в наїздї на маєтности Яроша Терлецького, але там він відгравав більш-меньш пасивну ролю; тепер же він виступає яко привідця, ініциятор. 17 лютого Даміан „съ немалымъ отрядомъ людей, разбойниковъ и грабителей, съ передникомъ гуфцемъ, подъ 100 человѣка, яко збойца впередъ идучи, передъ войскомъ Наливайковымъ", прибув до Тучина (маєтність Семашка). Мабуть йому не мало щастило по дорозї, бо за ним слїдували: „1 возъ скарбный въ 6 коней, 2 возы по 4 кони, а купецкихъ, по 2 кони,— 9, зъ лупы и скарбами". Прибувши сюди, він запевняв управителя тучинського, що Северин і не гадає чинити нападу на маєтність, тому той і не ховав маєтку; але коли ватага, що була позаду, наблизила ся до Тучина (а се і був Северин), тодї „попъ Острожскій зо всимъ тымъ людомъ, збойцами, товарышами и по-

---

[1]) Ibid., 75—76, 106—122.

[2]) З вісьмох узятих в полон 3-ох людей простих засудив на смерть сам уряд; про иньших, яко шляхтичів, донесено було королю. Але резолюция випала не ласкава: в маю засуджено на смерть й иньших. Цікава одна подробиця. Коли засуджених вели карати повз костела св. Тройції, школярі (з школи при костелї) напали на екскорт і одного (Адама Пясецкого) відбили і відвели в школу (Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 127—129).

[3]) Ibid., стор. 102—105.

мочниками своими, и зъ возами усими“ вїхав „во дворецъ“, звідки не виводили нї коний, нї скотини, повіривши попови Даміанови, — забрав ліпші конї[1]) і учинив, як звичайно, грабіж[2]). Третого дня князь Петро Воронецький і Олександер Гулевич, які також прибули з своїми сотнями, відправили попа Даміана з здобичею в Острог, а самі узяли ся нищити все, що лишило ся після братів Наливайків. Знущаннє переходило всяку міру: не кажучи про грабіжі, звичайне явище в таких випадках, вони між иньшим одинайцяти „хлопам“ відтяли ще вуха. Окрім Тучина напад був зроблений також на кілька иньших сіл Семашка, в тим числї і Коростятин. Почалось слїдство про безчинства шляхтичів київського воєводи. Возний Григорий Вербский приїхав 28 лютого з сьвідками в Острог, де на дворі у попа Даміяна пізнав 3 коней Семашка і 1 чужого. Коли він хотів був покласти на них тавро („личковати“), — то піп острожський „самъ почалъ около губи кивати, и до кия порывался“, а потім покликав на поміч брата та иньших помічників чимало, не дав забрати конї і ще за ними (возним з товаришами) гнав ся. Ображені урядники звернули ся в замок з прошеннєм дати їм „вижа“, який би посьвідчив присутність у попа чужих коний, але староста Боровицкий дав їм ґречну пораду: „уеждчайте оттоль прочъ, бо всѣ погинете!“ І виконавцї закону у ночі благоразумно щезли[3]).

Стілько фактів нападів з боку козаків на маєтности Семашка та иньших сторонників унїї знаємо ми з актових записей. А скільки їх не дійшло до нас, або й зовсім не було занесено в книги!

Пошкодований Семашко думав був леґальним шляхом дійти права. Ще на початку грудня 1596 р. подав він скаргу („позовъ“) на Острожського за те, що він „не учинилъ справедливости съ попа Демяна, брата Наливайка, яко разбойника“[4]). „Позов“ повинен був передати Острожському возний, але, убоявши ся його могутности, не приніс його до господи, а засу-

---

[1]) Усього узяв Даміян: „ѣздныхъ коней 7, жеребцовъ 17, клячъ способныхъ 7“.

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 95-96, т. II, 86-94, 97-98.

[3]) Ibid., ч. Ш, т. I, 99—100.

[4]) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 136.

нув в щілину („въ щель“) дубенского замка... Розуміеть ся, нї Терлецький, нї Семашко нїчого не досягли своїми скарґами. Та й трудно було щось поробити з особою, яка фактично була могутнїйша від самого короля! Острожського обвинувачували в співучасти з грабіжниками. З сього приводу він писав зятеви в мартї (3 числа) 1596 р.: „Що до того „łotra“ Наливайка, нїби то я його посилаю (на грабіжи), або се чинило ся з мого відома, — то Бог видить і знає се. Значить я його і до Волохів і Угрів посилав? То й Шавула за моїм наказом на Литву пішов? І Лобода зруйнував Україну з мого відома? Новини, які є у мене про Наливайка, посилаю. Всї одної гадки, що скоро його „wskromią“ [1]). Ще ранїйш ми бачили, що після нападу попа Даміяна і Гедройта на маєтности Яроша Терлецького урядник його Якуб Домашевский показував, що се було зроблене „з розказаня княжати Єго милости воєводы кіевскаго“ [2]). Нарештї на соймі в Несьвіжі в мартї 1596 р. висловлювали деякі пани своє підозріння, а Никола Радзївіл (Сирітка) писав в листї: „князь воєвода київський їхав через Люблин з немалим почтом; учора (26/III) бачив ся зі мною і оповідав, що може de certe scientia сказати, що серед них (почта) мало не половина Наливайкових козаків; по дорозї роблять що хочуть, і в самому містї багато „нецнот“ учинили, а найбільше в самому Люблинї і по дорогах перехоплюють листи і прочитавши, знову запечатують своєю печатю і дають тим післанцям, щоб віднесли куди слїд. А в кождій господї пють за здоровлє Наливайка; так, каже, aperte говорять про ту козацьку hałastr'у, захвалюючи її, що просто хочуть, щоб усї уважали їх „нецнотами“ [3]). Отже і сей факт поставлено в вину Острожському: раз у нього на службі більша половина Наливайковцїв, то він співучасник з ними! На нашу думку, обвинуваченнє Острожського в співучасти з козаками цїлком безпідставне[4]): усї викази ідуть або з боку католиків, та ще та-

---

[1]) Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 438—439.

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 77—83.

[3]) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 43—44.

[4]) Костомаровъ (Моногр. Ш, 284) не вірить обвинуваченням; так само і Жуковичъ, Сеймовая борьба; навпаки — Антоновичъ (Арх. Ю. З. Рос. ч. Ш, т. I, 64—70, переднє слово), Кулишъ, Истор. возс. Руси, I, 277—278, Иловайскій, Истор. Россіи, Ш, 587 — признають в тій або иньшій мірі співучасть Острожського.

ких фанатиків як Сирітка, або людей ворожих до Острожського, як урядник Яроша Терлецького. Далеко більше віри можна дати приватним листам Острожського до зятя, з яких бачимо, що Наливайко для нього був другий Косиньский і повстаннє його так само для нього не миле, як і повстаннє Косинського. Коли-ж він, Наливайко, розпустив свої сотнї і з невеликими відділами брав участь разом з братом Дамяном та иньшими шляхтичами в наїздах на приватні маєтности, то се його не ображало, особливо коли ушкодженими бували особи, йому не симпатичні, як Терлецький або Семашко.

IX.

При кінцї лютого польський уряд пильнїйше узяв ся до козаків. 28 лютого Жолкєвский, польний гетьман, одержав наказ зараз таки виступити проти них, і хоч військо його було тяжко втомлене після молдавського походу і потрібувало грошей, проте він пішов з ним до Кременця. Щоби підсилити своє військо і піддати йому бадьороси, Жолкєвский звернув ся з листами до коронного гетьмана, а також і до воєводи київського і волинського, просячи помочи грошевої і людьми[1]). Одначе на сї просьби гетьман і воєводи не спішили відповідати.

Тимчасом Наливайко, прочувши про збори Жолкєвского до військової акциї проти нього, зібрав свої сили і вирушив на південь в Браславщину[2]). Він думав пробути кілька день у містечку Лабунї (нинї Заславського пов. на Волинї), а звідти вже вирушити до Браславля, де-б його охоче прийняли і де він

[1]) Heidenstein, II, 363—364; Listy Żółkiewskiego, 67—68.

[2]) Здаєть ся, він мав перше намір йти до Берестя й землї Люблинської, а потім основно засїсти на Литві. Принаймнї в листї Кр. Радзївіла до Л. Сапєги з 25/III 1596 р. знаємо про се ось що: „добули були якогось полковника (не памятаю імени), який дещо знав про заміри Наливайка. На допитї признав ся, що Наливайко думав був іти до Берестя, а потім в Люблинську землю, а потім на Литву і там уже sedem belli зробити, але почувши, що збирають ся товариші (польські) вибрав той нинїшнїй путь“ (Arch. Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 43).

міг би з більшим успіхом боронити ся від Поляків. Гайденштайн[1]) каже, що Жолкєвский уже 22 лютого був під Лабунем, де мало зібрати ся козацтво під проводом Наливайка. Се не правда: ще 25 лютого Жолкєвский писав Замойскому: „він (Наливайко) повернув на Корец, поза Острогом, між Горинем і Случю; треба думати — пішов до Константинова. Постараюсь обійти його“ [2]). У Наливайка було кілька сот кінних з переду, кілька сот на крилах і в арєргарді; решта лишила ся ззаду з артилєриєю.

Жолкєвский розсудивши, що трудно буде вести боротьбу з козаками отверто, замислив напасти на них нагло, схопити Наливайка і таким чином задушити повстаннє зразу. Може би се й удало ся йому по части, як би в стані польського гетьмана не винайшов ся перебіжчик до козаків, пан Плоский, з цілою ротою козаків. Не одержавши давно жданої платні, він раптово покинув Жолкєвского і упередив Наливайка про його замір[3]). Тоді Наливайко виступив з Лабуня і пішов в маєтність кн. Острожського, Остропіль. По дорозї він спинив ся (28 лютого [4])) в маєтности Радзївіла, с. Мартиричах[5]), але скоро звідти вийшов і став в с. Чорнові, маючи з початку при собі лише кілька десятків козаків, але незабаром його нагнала артилєрия та й иньші сотнї, які він розмістив по сусїдних селах. В Мартиричах теж лишило ся 2 сотнї (коло 300 люда) під проводом атаманів Марка Дурного і Татаринця[6]). Якийсь

---

[1]) II, 364.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 68.

[3]) Listy Żółkiewskiego, 67, 68.

[4]) Bielski, 262; у Heidenstein'a се припадає аж на 2 мая (певно замість марця).

[5]) У Bielsk'ого і Heidenstein'a — Мацєєвичи.

[6]) Острожський в листї до Радзївіла каже, що вони були вислані пограбити маєтности п. Кєвлича; навіть село повинні були спалити, але їм „gorzałka zawadziła“. якої застали в дворі цїлу бочку (додатки до „Ист. возс. Руси“, II, 437). Не знати, чи не підчас сеї кампанії до Наливайка прилучив ся і зять Сапєги Юрий Друцкий - Соколинский, до якого писав Сапєга лайливий лист (лист без дати) за те, що він напав „на спільну нашу маєтність Антонів (Житом. пов.), спустошив фільварок і пограбував підданих, а потім побіг до Веледника і Пикова, сполучившись з справжнїми лотрами — Наливайком та Оссовским (див.

віддїл польського війська наскочив на сї дві сотнї і цїлком їх винищив: Марко лїг на місцї, а Татаринець з кількома товаришами був утїк, та їх дігнали і забили. Дуже можливо, що вони не дались би загинути, як би не випили перед тим цїлої бочки горілки, яку знайшли у мартирицького арендаря. Дуже довго боронились вони на вулицях, в хатах, довго не піддавали ся, навіть присланого до них для переслрав післанця трохи не вбили; нарештї гетьман звелїв підпалити село, і козаки усї загинули, лише двоє ранених утїкло і донесли Наливайкови про те, що счинило ся. 4 хоругви дістали ся до рук Полякам. Острожський сам приїздив на місце побоєвища і потім писав Радзівілови: „забитих щось з 300. Нещислимі шкоди з початку козаки, а нинї жовнїри наробили. Рідко в якому селї можна знайти коня, бо чого не узяли козаки — те позабирали жовнїри“ [1]).

Наливайко під той час стояв в Чорнові, звідки виступив по дорозї до Острополя, прилучивши до себе кілька сотень із с. Пустовець, Голубка та иньших. Усього у нього було трохи більш 1000 люда і 20 армат. Жолкєвский погнав за Наливайком і тогож таки дня догнав його під Острополем; але козаки не спинили ся коло міста, а пішли далї — до Пикова, не даючи спочинку нї в день нї в ночи як коням, так і людям. Як виступали з Чорнови, то лишили там „на чатах“ 3 хоругви, яких забули упередити про свій відхід — і вони загинули: 30 люда убито, 6 узято в полон, решта відступила до міста (Острополя), але мешканцї не пустили їх і вони майже всї загинули, — лише 12 люда утїкло до Любартова.

Тимчасом Наливайко наблизив ся до Пикова, де гадав спочити; але Пиківцї не пустили його до міста, і він мусїв ночувати на голому снїгу. Поляки гнали ся у слїд йому, але дійшовши до с. Райок мусїли дати відпочинок стомленому людови

його напад в р. 1590 з Полоусом на с. Холстово) і спустошив їх“ (Arch. domu Sapiegów, 305). Сапєга в иньшому місцї поясняв сей факт особистими інтересами: Друцкий спорив ся з ним за маєтність. Але коли згадати участь Друцкого в боротьбі з унїєю (Арх. Ю.-З. Рос. ч. I, т. I, ст. 123), та участь в заснованню Люблинського брацтва (Ibid., ч. II, т. I, ст. 14), то ся спілка з Наливайком має трохи иньшу закраску.

[1]) Ibid., 438.

і коням. Коли вони прибули до Пикова, то довідали ся, що козаки лише кілька годин перед тим виступили в напрямі Браслава. Наблизившись до Браслава, вони перейшли болотяну річку (2 милї від міста) і знищили міст; се на якийсь час затримало Жолкєвского. Прочувши ще в Пикові, що Наливайко спішить ся до Браслава, бо мешканцї здавна мають приязнь до нього (він ще з Пикова написав їм, пригадуючи вірність козацькій справі), — Жолкєвский рішив як би там не було, а не дати їм сполучити ся. Лишивши на місцї вози, він зараз же погнав, щоб або упередити Браславян, або примусити Наливайка звернути в бік, а Браславян навернути до послуху одним лише виглядом війська. Пізно у ночи Жолкєвский дігнав Наливайка над р. Ольшанкою, але ніч і утома війська не дозволили стати до бою.

Тимчасом Браславяне не прислали жадної відповіди Наливайкови, через те він, не довіряючи міщанам, звернув у бік, до Прилуки, що над р. Собом, і счез в лісї. Бєльский ще оповідає, що ніби Жолкєвский, не вважаючи на утому, все таки нагнав Наливайка і став до бою, який тяг ся без жадних наслїдків до ночи (?). Тут же він додає, що Наливайко мав в сей час 20 армат і чимало гаківниць, і до кождої армати був прикутий пушкар.

Ледве розсвіло, Наливайко був уже по той бік Соба, в диких уманських степах, де просидїв кілька тижнїв, годуючи конї травою, а козаків конятиною[1]). Польське військо не могло далї йти. Коло Синїх вод[2]) воно спинилось: треба було спочити кілька день. „Ті десять рот, з якими я з початку гонив за Наливайком, — пише Жолкєвский Замойскому 9 марця зпід Остолопова, — замучили геть конї („konie popsowali“), те-ж трапило ся і з иньшими ротами, які доганяли мене, хоч і опі-

---

[1]) Dr. Antoni J. (Trzy opowiadania) додає, що козаки затопили гармати в ріцї, а кулї і порох закопали в землї, які потім ніби то знайшли Поляки. Тимчасом ми далї бачимо, що Наливайко утїк в Уманську пустиню з гарматами і згоден був її віддати Жолкєвскому, як би він його „в ласку прийняв“.

[2]) Теп. Синводь, доплив південного Буга, на пограничу Київщини, Поділя і Волинї, при шляху Татарськім („potok Sinowoda“ — Арх. Ю.-З. Рос. ч. VII, т. II, 163).

знили ся. Треба їм пособити грішми, щоб вони хоч трохи могли полагодити свої справи“ [1]). Скінчило ся на тому, що Жолкевский на власні кошти приладив 6 фальконетів і кілька „śmigownic“. Турбуючи ся про побільщенвє свого війська, він просив Замойского розіслати універсали обивателям Київського, Волинського і Браславського воєводств, бо універсали, вислані до обивателів Перемишльської, Львівської і Галицької земель — малокористні. Замойский замість того прислав „позви“ на осіб, що пробувають в орді Наливайка; на се Жолкевский відповів, що добре було би добути такі самі документи і на тих, що у Лободи, — тільки „руським письмом, згідно з звичаями того краю“ [2]).

Польські сили, зібрані проти козаків, властиво не були дуже значні: окрім $1\frac{1}{2}$ тисячки кварцяного війська, рахуючи сюди і роти: татарську — Темрука[3]) і Бекеші, було ще 3 сотні угорської піхоти під проводом Лепшені, та трошки охочих з Бару, Константинова і Хмельника. Жолкевский умістив їх в пограничних селах і пускав чутку, що скоро виступить в похід; а в дійсности ждав помочи — нових відділів. Сам він стояв в Пикові. А козаки тимчасом ховали ся за Синїми Водами, в уманській пустинї.

Відпочивши, Жолкевский вирушив до Винниці, а звідси післав людей до Браслава — привезти війта Тиковича „з другим бунтівником, поіменованим в декреті короля“. Се була розправа за старі козацькі гріхи (за напад на шляхту в вересні 1594 р.). Покарали їх на смерть в Винниці „для прикладу“ [4]).

Спинивши ся над Синїми водами і бачучи свою слабість в силах порівняючи з польським військом, тим більше, що товариство його розбігало ся, Наливайко впав на думку помирити ся з Жолкевским, випросити прощенє у короля і розпу-

---

[1]) Listy Żółkiewskiego, 69.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 69.

[3]) Темрук, з походження пятигорський Татарин, хрещений ще за Жиґимонта Августа. Служив у всїх війнах польських і показав великі послуги державі (Heidenstein, II, 351).

[4]) Listy Żółkiewskiego, 74.

стити своє військо. З сею цілею вислав він в середині марця (15—6), коли Жолкєвский ще не прибув до Винниці, одного козака до старости браславського Струся, який мав пересправляти з Жолкєвским. Наливайко згоджував ся віддати гармати, розпустити „купу“, аби лише гетьман його „в ласку прийняв“. Жолкєвскому, розумієть ся, така комбінация була вельми до вподоби, і він за неї ухопив ся: „я нї його, нї товаришів його крови не жадаю! Нехай розпустить „купу“, віддасть хоругви, що одержав від Максимілїяна, гармати“. Обіцяв навіть випросити у короля прощеннє.

Але козаки, почувши про пересправи Наливайка з Поляками, мало не вбили його, казали: „він марнує наші сили без тямку, поробив нас жебраками, лишив пішими“[1]). І почали утїкати. Тодї Наливайко звертаєть ся до Лободи. „Правдоподібнїйше, що такий з таким легче зійдеть ся, нїж віддасть себе на ласку його королївської милости“, — висловив ся з сього приводу Жолкєвский в листї до Замойского[2]). Лобода тодї пробував недалеко, — в Погребищах; прибув він сюди з специяльною цілею — помстити ся над панею Оборскою. Звідси він з віддїлом в 700 душ наїзджав під Бар, де мешкала панї Оборска, але мусїв утїкти, бо як раз тодї прибуло до Погребищ королївське військо з Жолкєвским на чолї. Лобода мусїв відійти і повернув до Білої Церкви, маючи у себе в „купі“ щось коло 4000 люда, не рахуючи жінок і дїтей. Лобода й приходив до Браславщини з Київського воєводства, з під Білої Церкви, де він побільшив своє військо, і де мав, видно, резиденцию[3]).

---

¹) Listy Żółkiewskiego, 71; Heidenstein, II, 366.

²) Listy Żółkiewskiego, 71.

³) Еварницкій (Истор. Запор. козаковъ, II, 139) каже, що Лобода, побувши в Овручі, в сїчнї 1596 р. спустив ся в Сїч. Але почувши про те, що робилось (?) на Волинї і в Білоруси, не витримав (?) і зібравши коло себе низове товариство, „вигреб ся“ з ним у гору Днїпром і зайняв північні пограничні волости київського воєводства“. Навряд чи ходив він у Сїч: ще в початку лютого можна здогадувати ся про його побут на Волини, а на початку марця він уже мусїв бути в Білій Церкві. Отже за місяць він навряд чи успів би спустити ся і знову підняти ся з Сїчи, та ще й зимою, коли жадної потреби для того не було. Певнїйш усього, він з Волини перебрав ся в Київщину, і там пробував сей мі-

Від тепер обидва козацькі привідці, які особисто були ворожі один другому, постановили йти рука в руку. Жолкєвский, довідавши ся про сей немилий для нього поворот, спробував посварити їх, що йому було-б дуже до речи. Він написав до козаків Лободи, що коли вони видадуть Наливайка, то можуть тоді спокійно вернути ся за пороги, а він їм вистараєть ся ласку і пробаченнє. Та Лобода, певно, знав про попередні пересправи Жолкєвского з Наливайком і про те, на чому вони стали. Коли з'явив ся післанець від польного гетьмана, якийсь „lekky" — поганенький козак, обурене козацтво хотіло його вбити. Навіть Лобода гнівав ся перед козацтвом: „не міг гетьман прислати якого шляхтича?" Але все таки виратував нещасного від загибелї, вивів його за стан, дав червонця і ще раз сказав: „і не міг гетьман шляхтича якого прислати до нас, а не тебе; так ніби сказав: лотра до лотрів й посилаю". Відповіди гетьманови не дав жадної. „Амбітна демократия жадала аристократичних почестий!" [1]).

Розлютоване козацтво хотіло було навіть спалити і зруйнувати Білу Церкву, але Лобода з Саськом і Шостаком[2]) умовили їх не робити сього, і потім вони виступили до Київа, „не уважаючи себе досить безпечними" [3]). А тимчасом панїчний страх наводив на Польщу Шавула, який в серединї марця пробував в Бихові (9 був в Пропойску „со всею арматою запорожскою"). Ми бачили, що він ще в груднї минулого року віддїлив ся від Лободи і Саська і пішов до Овруча, Мозиря і т. и. добувати козацького хлїба. Очевидно, не мало кривд чинив

сяць. Справдї, на початку місяця марта з Низу прибув якийсь віддїл козацький, але тільки се був не Лобода. Про се ми знаємо з листа Сирітки до Кр. Радзївіла (з 7/Ш): „ксьондз митрополїт (Рагоза) учора їдучи з Слуцька був у мене і казав, що ще якийсь козак (не памятаю як його іменував) тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожцїв і уже на київському шляху" (Жуковичъ, Сеймовая борьба, 219, прим. 478). Се певно полк Кремпского, який в квітнї був розбитий Жолкєвским в Каневі.

[1]) Ѳ. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, стор. 11.

[2]) Може бути, що се був товариш Саська Федоровича, — Сенко Шостак, який згадуєть ся в р. 1552 в Винницї, в числї людей „што на дворцы" (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII, т. I, 607).

[3]) Heidenstein, II, 366.

він людности, коли Радзївіл поручив Андрієви Сапєзї, воєводї Витебському, виступити проти „сваволенства“ з обивателями воєводства Витебського, Мстиславського і повіта Оршанського. Лев Сапєга, переказуючи сей факт, додає, що „у того Шаула народ „sposobniejszy“, як у Наливайка, і більший числом і сам він давнїйше козакує („na kozactwie bawi“[1]). Шавули, очевидно, бояли ся не меньш як Лободи. Кн. Радзївіл в листї до Льва Сапєги (з 25/III), згадуючи про якусь копію листа Шавули з 20 марця, пише, що „Шаулу можна порівнати з Наливайком, „alie dawno zbójca zbójcy rówien“, бо як спитати про армати, то звідки Лобода, а потім Шаула („bo jedno wojsko“) взяв сї армати — з Бара та иньших замків королївських та шляхетських?“ Та й взагалї, „Лобода „początkiem był wszystkich niecnot“ (певно з погляду Литви), а тепер Наливайко за ним. О скільки я чую, раз де схоплять якого козака — жадного не лишають живого і взагалї чинять з ними такі самі „morderstwa“, як і вони з иньшими“. Очевидно, обуреннє досягло великої уже степени, коли противна сторона узяла ся до такої розправи. Далї Радзївіл висловлює свої гадки що до дальших виступів козацтва. „Очевидно, — пише він, — що сї лотри (Лобода і Шаула), покумавши ся, мають думку навідати ся до Слуцька, чи лїпше — до всеї Литви, а Наливайко пішов геть з арматами і возами, згубивши більш 500[2]), тільки не лїпших людей, як писали ранїйше, а „motłochu“, якого очевидно він радий був позбути ся і тому не дуже його шанував“ [3]).

Про Шавулу тодїж пише і Жолкєвский: „тепер він всїм голова. Я висилаю Ружинского з кількома сотнями — нагнати тим (Лободї) ще більше страху (бо їх і з Білої Церкви страх вигнав); скоро і сам піду у Київ, нехай лише стомлені конї відпочнуть трохи. Коли Шавула сполучить ся з Лободою, тодї не легка буде справа“ [4]).

За тиждень (24 марця) з листа тогож Жолкєвского до Замойского довідуємо ся, що Лобода і Сасько ще пробувають у Київі і що дня чекають Шавули, який має прийти з Остра.

---

[1]) Arch. domu Sapiegów, 131.

[2]) Мабуть має на увазї пригоду в с. Мартиричах.

[3]) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42—43.

[4]) Listy Żółkiewskiego, 72—73.

А Наливайко з рештою свого товариства, якого було дуже небогато, повернув з диких піль до Корсуня, де мав надію побільшити своє військо з місцевих елементів. Тут таки в Корсуні закопав на щось в землю аж 5 армат, може сподіваючи ся опісля коли скористати з них[1]).

X.

Тимчасом Кирик Ружинський, той самий, що кілька літ тому (в 80-тих роках) разом з братом своїм Михайлом був на Низу і виступав всюди разом з козаками, зібрав відділ до 500 (а по иньшим до 1000) люда і маючи власну артилерію (більш десятка гармат), почав нападати на козацькі відділи, хапати їх і мордувати: „Набрав силу того гультайства і убив з 50“ [2]).

Під той час до Київа прибув з Остра Шаула[3]) з артилерією, а також з човнами і провіянтом, які він приготовив ще в Бихові і Пропойську. Бажаючи пімстити ся над Ружинським, він вислав з Київа Саська з його полком, в якому було до 3000 люда. Сасько хотів був покарати Ружинського руйно-

---

[1]) В 1622 р. в люстрациї Канівського замку згадуєть ся: „оповідали нам міщане, що за часів небіщика кн. (Януша) Острожського, каштеляна краківського, знайшли були закопаних Наливайком 5 армат, з яких ото одна лишила ся, а 4 узято то маєтности небіщика, та й досї не вернено“ (Źródła dziejowe, XX, 63). Цікаво зазначити, що як раз в сїй місцевости коло Корсуня істнує вал, від м. Ольшаної (Звенигор. пов.), через село Квітки (Кан. пов.) аж до Корсуня, який і нинї прозивають „Наливайковим валом“.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 74.

[3]) Здаєть ся Шаула вийшов з Литви не з доброї волї, і трохи общіпаний Литвинами. Сапєга пише (з Варшави), що прибули люди з Литви і доносять, „як добре виступали вони проти тих своєвільних людий“, і король кождому з них дав нагороду. А в листї Радзївіла (з 9/IV) читаємо: „Прийшла вість про козаків, що з Шаулиних „урвано“ 5 рот, є 200 вязнів-шляхтичів, які до королївського розказу позамикані на замках, Наливайко в полї (очевидно, відомости запізнені), але трудно йому удержати ся — поля спалені пожежою (Arch. Radziwillów, Script. rer. Pol. VIII, 45—46).

ваннєм його Поволоцьких маєтностий. Прийшовши до Хвастова, він вислав відділ, чоловіка з 300, на розвідки. Ружинський розбив його коло р. Каменки, 50 схоплених покарав на смерть, а сам пустив ся до Хвастова, щоб захопити там і Саська; але останній пішов у Київ за помічю. Почувши про нелюдські вчинки Ружинського, Жолкєвский був трохи незадоволений, хоч і виправдував таку акцию з боку Ружинського: „Я, не рахуючи убитих в бою, зберіг свої руки від їх крови; я волїв би лїчити заражені члени, нїж відтинати; зрештою, не дивувати ся й князю Ружинському: усю сю землю, а його особливо, козаки пройняли до живого“ [1]).

Між козаками в Київі виникли якісь непорозуміння, незгоди. Про се доносив Ружинському ксьондз, преор київський; він привіз лист від Шаули, в якому сей скаржив ся на Ружинського: замість того, щоб обернути ся на ворога хреста господня, він іде на них; згадував його попередню службу козакам, просив бути посредником — помирити їх, козаків, з гетьманом Жолкєвским: „а ми завжди готові служити йому і послухати за порогами“ [2]). Се було, здаєть ся, офіціяльне доручене, дане лише, щоб відвернути увагу Ружинського. Неофіціяльно преор переказував, що серед козаків справдї великі незгоди: хочуть видати Наливайка, який бажає „віддати їм присягу, сполучити ся з ними і бути їм послушним“ [3]). Незгоди тягли ся довго; козаки почали розбігати ся, решта звернула ся за помічю до Запорожцїв, але ті відповіли (може з якоїсь особливої полїтики), що не хочуть мішати ся з ними. За се Жолкєвский вислав їм лист, в якому хвалить за те, що вони сидять на звичайних своїх місцях, а не в шляхетських маєтностях, і додав ще силу „добрих слів“.

Проте незгоди між козаками якось улягли ся, і коли Сасько прибіг у Київ і оповів про вчинки Ружинського, зараз повідомили Наливайка, який збирав тодї під Корсунем сьвіже військо, і виступили з Київа під Білу Церкву. У них всїх разом набрало ся до 8000 люда, та ще рахували і на черкаських міщан, які цїлком їм спочували. У Шавули була чимала артиле-

---

[1]) Listy Żółkiewskiego, 74, 75, — певно за місяць лютий і марець — поки Лобода пробував в Білоцерківщинї.

[2]) Listy Żółkiewskiego, 75.

[3]) Ibid., 75; Heidenstein, II, 367.

рія, та й у Наливайка лишило ся ще кілька армат і навіть корогви, подаровані Максиміліяном.

2 квітня козаки наблизили ся до Білої Церкви, яку перед тим, 28 марця зайняв Ружинський. З початку обидві сторони не відважували ся вступити до бою і хотїли одна другу перехитрувати. Перший почав Ружинський: маючи при собі кілька рот пана Станїславского; та два десятки угорської кінниці під проводом Лепшені, Ружинський у ночі (з 2 на 3) зробив вилазку з цїлею нагло напасти на козацький стан. Та коли він вийшов з міста з запаленими смолоскипами, і велїв грати на трубах, а офіцерам як найголоснійше кричати, щоб жовніри не змішали ся між собою і не почали бити своїх, — міщане білоцерківські, які були цїлком солїдарні з козаками, відчинили другі ворота і впустили в місто Наливайка з 3000 війська.

Поляки, нїчого не бачучи в темряві, кинули ся на козацький стан; але Шаула, який сеї ночи получив ся з Наливайком, відійшов за р. Рудаву (Рудку — у Гайденштайна); тих, що не вспіли получити ся, Поляки побивали на протязї чверти милї.

А тимчасом ті козаки, що впали до міста, почали там грабувати, не зустрічаючи нїгде відпору. Тільки два десятки угорської кінниці обороняли помешканнє свого капітана. Спустошивши місто і почувши стріли в свойому станї, козаки вийшли знову в поле, щоб напасти на Поляків. Тепер сї опинили ся між двох огнів: з заду Наливайко, з переду Шаула. Шаула, який все відступав, раптом повернув і ударив на Поляків; сї кинули ся назад до замку через спустїлий стан козацький і наскочили на Наливайка. Поляки мусїли хоч як продерти ся через козацькі лави і сховати ся в замку. Нарештї їм се удало ся, але, розумієть ся, з великою шкодою, — яку власне, трудно докладно подати, бо польські джерела в таких випадках досить скромні. „Понесли ми шкоду немалу, особливо в піхотї, якої загинуло з 50 (?)“, — оповідає Жолкєвский. Гайденштайн трохи щедрійший: „з 500 люда піхоти згинуло 100 і багато поранених“, після чого „наші, — каже Бєльский, — бачучи, що справа стоїть зле, утїкли до замку“. Козаків, як вірити Жолкєвскому, в сїй битві згинуло з 1000[1]).

Тимчасом Жолкєвский, який спочивав в Пикові, давно уже спішив під Білу Церкву, знаючи добре натуру Ружинського,

[1]) Listy Żółkiewskiego, 78—79; Heidenstein, II, 368.

який замість простого нагляду над козаками, що йому поручив Жолкєвский, міг увязнути з ними в бій. Так воно й вийшло. Не дійшовши 4 милї до міста, Жолкєвский спинив ся на ніч в Трилїсах[1]), але почувши стріли з гармат, зняв ся і пішов під Білу Церкву. Пів милї від міста зустрів він післанця від Ружинського з просьбою помочи. Але козаки, углядївши, що наближаєть ся польське військо, зняли ся і почали відступати в напрямі до Трипілля. Поляки погнали ся за ними слїдом. Тодї козаки, пройшовши одну лише милю[2]), спинили ся і, своїм звичаєм, укріпили ся: поставили в 5 рядів вози, а в середину військо і 24 армати. Усї козаки були піші, лише привідцї на конях. Годин три йшли так обидва стани, — один поперед другого. Жолкєвский чекав людей, що лишили ся позаду. Нарештї над вечір стали коло озера Острий Камінь[3]). В козацькому станї був неспокій, про що два перебіжчики донесли Жолкєвскому. Проте козаки приготували ся до бою. Вози так тїсно стояли один коло одного, що не було жадноі можливости прорвати лаву: „розірвати табор, хоч здавало ся було й легко, — Господь не довів". Гармати поставили ззаду і з боків; привідцї сидїли на конях, а військо, лежачи під возами, стріляло звідти в ворога. Поляків було до 2000. Битва тягла ся до півночи і скінчила ся нї на чому. Принаймнї, хоч козаки, по польським звісткам, віднесли дуже великі потері, але і Поляки нїчого не досягли; се видно з того, що табор козацький лишив ся нерозірваний, і козаки могли знову відступати в порядку, а Поляки не тільки не наважили ся переслїдувати їх, але навіть, переночувавши на полї битви, відійшли потім до Білої Церкви, лишивши козакам можливість іти до Київа. Коли такі були наслїдки бою в полї, то о скільки гірше прийшлось би Полякам, як би Ружинський, відповідно до наказу гетьмана, дожидав його в Паволочи, а козаки зайняли Білу Церкву, яку сам Жолкєвский вважав незлим замком, а з доброю залогою — і неприступним[4]).

---

[1]) У Еварницкого (Истор. запор. козаковъ, II, 148) через помилку — Тришках.

[2]) У Гайденштайна (II, 368) через помилку „від Браславля" — зам. Білої Церкви.

[3]) У Эварницкого (II, 149) через помилку — Чорний Камінь.

[4]) Listy Żółkiewskiego, 79—80.

В битві над Острим Камінем, як подають польські жерела, загинуло козаків 2000, а в тім числї Сасько і багато „значних“; Шавулї відірвало гарматною кулею руку, Наливайко (а у Гайденштайна і Лобода) дістав тяжкі рани. „Ніде досї у них не було такої шкоди, як в сих (себто в двох останнїх) битвах“. „Але і у нас не без крови“, — додає польний гетьман і потім подає куріозну скількість полеглих: 32 душі (Гайденштайн 34); Бєльский трохи щедрійший — „300, а товаришів самих з 60“, в тім числї чимало з польської аристократиї, як Длуский, Станислав Лащ, Вернек, Пальчовский та ин.

У всякім разї битву у Острого Каменю не міг вважати нїхто за побіду Поляків над козаками[1]).

Жолкєвский оповідає, що козаки після битви вибрали гетьманом Наливайка[2]). „Шаула, як нещасливий в бою, втеряв старшинуваннє“, — каже Гайденштайн[3]). Иньші (Бєльский, за ним Шміт) гадають, що козаки обібрали за гетьмана Лободу „приписуючи невдачу (?) Наливайкови“. Але навіть хоч би й допустити таку невдачу, то чим же Наливайко в сїм разї був більш винний від иньших? Лободу могли обібрати скорійше всього тому, що у нього завжди бувала далеко більша скількість прихильників у війську, тому, певно, й більш шансів на обібраннє. Та й з дальшого ходу подій бачимо, що гетьманом, в розумінню

---

[1]) Одне сучасне джерело, згадуючи про сю битву, признаєть ся, що козаки „multos ex Polonis trucidant, ut pote Rotsmagistrum Wernek, Lasc, Palczowski et Dluscium — omnes egregios milites et alios multos“, і що „sic illa latronum turba crevit, ut ad quindecim milia militum numerarentur“, — трохи забагато! (Мемуари Jacobi Przonka, бібл. Осолїньских, рук. ч. 60, л. 260) Про Білоцерківську битву коротенько згадуєть ся в наданню королем Жиґимонтом (в р. 1597) Жолкєвскому Баришполя і Горошина: „Року тепер минулого деветдесятшостого противъ лотровству козацкому, которыхъ се до килкунадцати тисячей людей сваволних народов розмаитых з великим небезпеченствомъ и пострахомъ панствъ наших украинных згромадило было, з малою частью войска нашого мужне и сердечне ставивъ и въ погоню за ними идучы, в мили од Белои церкви о таборы тыхъ людей сваволных и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронею своею, чынечы доброе серце войску нашому, с тым козацтвом стирал се, которых не переставаючи конати, для милости насъ пана своего и отчызны своее важил се провадити малые войска наши за Днепръ“ і т. и. (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 23).

[2]) Ibid., 81.

[3]) II, стор. 370.

сучасників Лободи і Наливайка, себто привідцею відомої кампанії — являеть ся справді Лобода. Можна лише здогадувати ся, що Наливайко домагав ся старшинування, як опісля під Лубнами, але фактичних даних для сього нема.

Від Острого Каменя козаки пішли до Київа, де лишили ся їх сім'ї. Була навіть мова про те, чи не ліпше було-б іти під Москву[1]); в литовських кругах побоювали ся також, щоб козаки не пішли в Білу Русь[2]).

Жолкєвский, переночувавши на полї битви, 4 квітня вернув ся назад у Білу Церкву для відпочинку коней і людей, а також щоб дати раду пораненим і діждати ся сьвіжого війська, яке за королївським наказом повинен був привести до Молдавиї на поміч йому Ян Потоцкий, староста камінецький. Звідси-ж, з Білої Церкви вислав він післанців в Січ, щоб відтягнути їх від спільної акциї з Лободою. На той час атаманом січовим був шляхтич православної віри Каспер Подвисоцький[3]), а товариства при ньому було усього лише 500 люда. Відпочивши трохи в Білій Церкві, Жолкєвский повів свій віддїл під Київ. Під Васильковим получив ся з ним і Ян Потоцкий з своєю ротою і з запасом пороху і куль. Литва також вислала на поміч Карла Ходкевича.

Прочувши, що в Каневі пробуває козацький (запорожський) полк Кремпського, який має перейти на той бік Дніпра[4]), Жолкєвский не гаючись вислав туди віддїл жовнїрів під проводом Ходкевича, а з ним пішли також Ружинський з ротою і Михайло Вишневецький. 11 квітня, на 1 день Великодня, вони нежданно вскочили в місто: багато перебили, иньші, утїкаючи, потопили ся в Днїпрі, так що з полку Кремпського усїх заги-

---

[1]) Listy Żółkiewskiego, 81: „niemało ich est, czo wołają na tho, żeby do Cara iscz dacz się na łaskę jego".

[2]) У всякім разї їх там сподївали ся. 25 квітня Лев Сапєга писав Кн. Радзївілови: „Наливайка й досї нема і ждемо його що дня й що години" (Arch. domu Sapiegów, 139—140).

[3]) Сей Каспер Подвисоцький займав якийсь поважний уряд у Запорожців ще в р. 1586. Його сповіщає про рух перекопського царя Богдан Микошинский (Listy Żółkiewskiego, 34).

[4]) Правдоподібно він мав намір вирушити на Білу Ручь; се очевидно про нього писав Сиротка до Кр. Радзївіла (7/III), що „якийсь козак тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожців і уже на київському шляху" (Жуковичъ, Сеймовая борьба, 219, прим. 478).

нуло з 150[1]). Але сього ще не досить — вони атакували ще й церкву, як раз підчас відправи, і до 400 поклали на місцї, а багато потопило ся утікаючи до Днїпра[2]). Поляки забрали також приладжену козаками сіль в Каневі і Трактемирові, що було для них дуже прикро. Решта козаків, перепливши на той бік Днїпра, склали в одну купу човни і спалили, — певно, щоб до них не могло дібрати ся польське військо, а самі пішли лївим берегом під Київ, де й прилучили ся до війська Лободи.

Поки Жолкєвский ішов під Київ, козацьке військо перебрало ся уже на той бік Днїпра, на „татарський беріг" і при тому частину човнів спалили, частину узяли з собою. Жолкєвский, прийшовши до Днїпра і побачивши, що нема жадного способу дістати ся до козацтва, звелїв, щоб приставили йому з гори, з Припети і Тетерева усї, які є там човни і байдаки, а міщанам київським наказав змайструвати нові і приставити на відоме місце. Хитрі міщане київські, які взагалї були по сторонї козаків (що не завадило їм перед приходом козаків поховати під водою свої човни), видобули тепер їх звідти і віддали Полякам. Козаки довідавшись про се, поспішили тим боком до міста, щоб не допустити до сповнення гетьманського наказу: удержати Киян від віддання човнів і спалити старі, а як би вони отягали ся і сперечали ся, то спалити й місто й замок. Жолкєвский, довідавши ся про се, також з усеї сили спішив ся під Київ. Козаки, щоб вигадати час, почали пересправи з Жолкєвским, а самі і водою і сухопутєм рушили до міста; але Жолкєвский, не спиняючись йшов, і оперелив козаків лише о дві години, дякуючи шпігам, яких мав в козацькому станї. Не входячи в саме місто, він став в пів милї від Київа коло Печерського манастиря і розставивши пікети скрізь коло міста, доглядав будування човнів. По той бік Днїпра, як раз vis-a-vis, стояв козацький стан, дожидаючи з Низу запорожських козаків, які могли-б перешкодити роботї Киян і жовнїрів польських.

[1]) Listy Żółkiewskiego, 81.

[2]) А. Єфименко (Очерки исторіи правобережной Украины, стор. 56) тої думки, що ся подія викликала народню думу і наводить відповідну строфу: „Ой бодай же ти, дївко-бранко, щастя і долї не знала, що ти нам той смутний день сьвітлого празника напоминала". Але ся строфа узята з думи про Марусю Богуславку, де згадка про „сьвітлий празник" відносить ся до часу пробування невольників в полонї, а не дома — на Вкраїнї. Тай взагалї дума ся пізнїйшого походження.

Запорожцям давно уже було оповіщено про справу козацько-польську. На початку квітня до них, як ми бачили, вислав Жолкевский післанців, з тим, щоб намовити їх не сполучати ся з українським козацтвом. Але місия ся не була вдатна: післанців козаки закували в кайдани, а самі, сївши на 100 чайок, з Каспаром Підвисоцьким на чолї вирушили з Січи в поміч товаришам. Дніпро уже очистив ся від леду, тому можна було іти під Київ водою.

Польський гетьман, знаючи про те, що має прибути запорожська фльота, розставив на горі гармати і навів їх жерлами на Дніпро. Не сподїваючись жадної небезпеки, Запорожці весело плили на своїх чайках, і наблизивши ся до міста, почали сурмити в сурми і бити в котли. Погода, що увесь час сприяла Запорожцям, раптово змінила ся: подув з гори північний вітер і чайки не могли як слїд плисти далї у гору. Жолкевский скористав з сього і велїв стріляти з гармат в човни. Кілька чайок загинуло і пішло на дно; в лодцї самого привідцї було дві дїри і він ледве не втопив ся. Мусїли Запорожцї відплисти назад і стати коло Переяслава, щоб помагати козакам то привозом живности, то перевозячи їх на другий беріг. Жолкевский на всякий раз вислав Яна Потоцкого наглядати з правого берега за Підвисоцьким.

Се було на великодному тижнї. В суботу на сьому тижнї польські жовнїри угледїли на Днїпрі колоду, з листом на нїй, піймали її і принесли гетьманови. Се був лист Лободи з пропозицнею згоди. Жолкевский післав козакам глейтовий лист для безпечного приходу їх послів, але вони вимагали ще й закладу. Гетьман відповів їм, що досить з них і „глейта“, але козаки не вірили Полякам[1]). Вони спитали про умови, на яких можна було б помирити ся і покінчити дальшу військову акцию. Жолкевский, порадившись з Потоцким та иньшими ротмістрами, відповів через козацького сотника Козловського, який прибув в сїй справі другого дня: „видайте Наливайка та иньших головних, віддайте чужоземні хоругви, гармати, — тодї я дозволю низовцям іти з Богом“. В понедїлок, 19 квітня, прибули два козацькі осавули і заявили, що не згідні на такі умови, і не видадуть нї людий, нї хоругов.

Бачучи, що пересправи з козаками скінчать ся на нїчому, Жолкевский знову почав готувати ся до бою, але перше йому

[1]) Bielowski, Pisma Stan. Żółkiewskiego, 149—152.

треба було улекшити переправу з правого боку Дніпра на лівий. Тому він, не відпускаючи від себе осавулів, придумав аж дві хитрощі. Перш за все пустив чутку, ніби він вислав на них кудись частину свого війська під проводом каменецького старости Потоцкого для переправи через Дніпр і походу в Переяслав, щоб там захопити жінок, дітий і маєтки козацькі. А щоб більше було похоже на правду, він велів Потоцкому обійти на кілька миль від Київа по дорозї до Трипіля і від себе післати 24 вози з 10 човнами ніби для переправи через Дніпр коло Канева або Трахтомирова. Окрім сього Жолкєвский вибрав у свойому станї якихсь двох пахолків, намовив їх назвати себе польськими перебіжчиками і сповістити козаків, ніби до гетьмана в поміч іде з Литви велике військо, а староста Потоцкий переходить через Дніпр коло Гострого. Тому що було перемирє, то Жолкєвский вимагав, щоб козаки видали назад шпіонів, які до них втїкли. Козаки відмовили під тим претекстом, що „хиба годить ся вести пересправи, а з тилу готовити напад?“ Жолкєвский відповів, що пересправи сї були лише покривкою для того, щоб обидві сторони могли полїпшити свої справи[1]).

Після сього козаки вирушили під Переяслав для оборони своїх сімей, яких вислали туди ще скоро перейшли на лївий берег Дніпра. Коло берега лишили ся лише Лобода та Наливайко з віддїлом кінниції в півтораста люда. Вони хотїли ще раз спробувати переговорити з Жолкєвским. Лобода, а з того боку Юрий Струсь, староста браславський, виїзджали на човнах на середину Дніпра „трактовати ся“, але без жадних наслїдків. Після сього Лобода і Наливайко з козаками вирушили і собі під Переяслав, де усїх козаків, не числячи жінок і дїтий, зібрало ся коло 10.000. По дорозї від Дніпра до Переяслава розставили в богатьох місцях тайні і явні чати.

Лише відійшли від Дніпра останні козаки, Жолкєвский, упевнившись, що нема ніде засідки, у вівторок і середу „по милости божій“ вспів перевезти своє військо на „татарський“

---

[1]) Bielski, Dalszy ciąg, 265 оповідає, що козаки сї шпіонам „відтяли голови“. Antoni J. (Trzy opowiadania, 186) не знати з відки узяв, що „Кремпский відвіз їх на Днїпровські острови“. Більше варта віри звістка Heidenstein-a (II, 373): „kozacy podobno ich suto wynagrodzili“, але очевидно не забили, бо далї оповідає, що один з них загинув в битві на Солоницї, а другого — повісили і четвертували опісля.

беріг „без жадноі втрати“, а в четвер того-ж таки тижня йшов по козацьким слідам до Переяслава, віддавши наказ Потоцкому забрати з Киïва усе потрібне для переправи, щоб козаки не могли знову переïхати на „руський“ беріг.

Козаки, почувши від розставлених чатів, що Поляки перейшли уже Дніпро і тягнуть до Переяслава, не знали що робити: оставати ся в Переяславі, чи йти далї, в глибину України. Іти було тяжко, бо треба було забирати з собою не тільки запаси, артилєрію і військові знаряди, але жінок, дітий і усе добро. Лишати ся у містї було небезпечно, бо деж узяти корму для 10.000 коний, та й боронити ся було тяжко у містї, яке простягло ся більш як на милю кругом. Зізвали усїх на раду і почали спорити; одні кричали, що треба йти далї, другі — лишати ся, треті — увійти в переговори з Поляками. Нарештї узяли гору перші: порішено було забрати з собою сїмї, частину маєтку і вирушити в напрямі міста Лубен (Олександрова), там перейти мостом через ріку Сулу, знищити міст і скрити ся в степу. Поляки може ще й не захотять гнати ся за ними так далеко, як се було з Наливайком, коли він минулого року сховав ся був в уманських степах.

Прибувши в Переяслав, Жолкєвский довідав ся, що козаки пішли далї на схід до Лубен, що розумієть ся, йому було приємно: від Переяславля до Лубен усього лише 15 миль. Окрім того, козаки моглиб ще піти і на „муравский шлях“ [1]), але навряд чи довго в тій пустинї удержать ся. Зрештою, куди-б вони не пішли, — на „шляхи муравські“, до Дону, хоч би навіть і до Чорного моря, — він згоден переслїдувати їх, аби не вернули ся назад до Польщі! Про все се доніс він королеви [2]).

У козаків було 24 гармати і досить великий запас усього потрібного. На думку Жолкєвского там було не більш 2.000, що могли-б дати опір, а решта — „каша до бою негідна“. Було у козаків коло 10.000 коний. Слїдом за ними пішла і спинила ся коло устя Сули фльота Підвисоцького, де було 1500 запорожців. Без сумнїву, козаки легко могли були утїкти від польського війська, як би не жінки і дїти їх.

---

[1]) Ішов із татарських земель через верхівя річок: Кінські Води, Самара, Орель до верхівя Ворскли, себто по вододїлу Днїпровського і Азовсько-Донського басейна.

[2]) Bielowski, Pisma St. Żółkiewskiego, 149—152, z obozu nad Sopohem (себто Супоєм).

Прийшовши до Лубен — козаки на якийсь час спинили ся в замку і дожидали відомостий від чат, розставлених між Переяславом і Лубнами, про напрям руху польського війська. Порішено було перейти за Сулу лише тоді, коли Жолкєвский почне наближати ся уже й до Лубен. Вони гадали, що коли перейшовши міст, спалять його, то неприятель жадним чином не доберреть ся до них.

Жолкєвский стояв увесь час під Тохатином (?), в 20 польських милях від Лубен і 65 від Переяслава. Головною цілею його було задержати козаків — не дати їм утікти в степи. Він скликав військову „раду“ і на нїй порішено було вислати кілька сот (пять по Бєльскому), додавши до них кілька двірських рот під проводом Струся, Ружиньского і Михайла Вишневецького для переправи їх через Сулу коло Горошина, — в 5 милях від Лубен, в тому самому місцї, де переходив Витольд після катастрофи на Ворсклї і де була звичайна татарська переправа. Сей відділ повинен був, перейшовши Сулу, обійти ззаду козаків, і в тім разї, як би вони були ще в містї, стати проти мосту і затримати їх; а як би вони вже перейшли міст, то стати ззаду їх і не пускати в степ, але у всякім разї не дозволити знищити міст. Військо польське не знало навіть, куди воно йде, — так обережно вела ся справа; в милї від Тохатина воно звернуло в право до Горошина, де козацька сторожа не могла вже слїдити за ним, бо й взагалї нікому не приходило в голову, щоб Поляки наважили ся скористати з сього шляху. В Горошинї вони переправились на той бік на снопах очерету та рибальських човнах, а коней пустили вплав.

Окрім того Жолкєвский вислав і другий відділ кінних жовнїрів, усього в 500 люда, під проводом пана Бєлецкого, який учив ся колись в запорожському війську „лицарській справі і діяльности“, і звелїв йому йти просто до Лубен і бути на поготові подати поміч, коли буде потреба, панови Струсю. А разом з сим, щоб виграти час і затримати ще козаків, вислані були до козаків листи від давнього їх „приятеля“, галицького каштеляна Претвича, який на певних умовах обіцяв їм „ласку і пробаченнє“. Сам гетьман трохи згодом виступив з Тихотина з головними силами і не спішачи поступав просто до Лубен, і 6 миль від Лубен до нього прилучив ся з своїм полком Потоцкий. На той час, 24 мая прибув як раз і князь

Богдан Огинский, подкоморій троцький з тисячним відділом Литви, і усї разом спішно вирушили під Лубни[1]).

Козаки, почувши про рух самого Жолкевского, лишили лубенський замок і поспішили до мосту, щоб перейти Сулу. Ще й половина їх не перейшла, як наблизив ся Бельский з своїм полком, але він не дуже хапав ся нападати на козаків, бо побоював ся засідки в лїсах над Сулою. Коли козаки досьвіта перейшли міст і запалили його, Белецкий лише встиг, відігнавши козаків гарматними стрілами, загасити пожежу і направити його, після чого перейшов сам і став у містї.

25-го мая козаки стали обозом 5 верств від Лубен в урочищі Солониця. Знаючи, що з переду іде гетьман з польським військом, але не відаючи, що Струсь чекає на них ззаду, побачивши ззаду себе стовп пороху, гадали, що то кудись ідуть Татари. Але коли Струсь спинивши ся випалив з гармати, як він умовив ся попереду з гетьманом, козаки зрозуміли що вони опинили ся в лабетах і зразу не знали, що чинити: чи йти далї у степ, чи лишити ся тут на місцї, тут все-ж як не як, а можна було боронити ся, а в чистому полї їм була-б загибіль: відріж тільки Поляки воду — вони пропали і самі і їх конї! Порішено було лишати ся і окопатись. Окопали ся вони так, що один бік окопів сумежив з болотнистою Сулою, а три иньших виходили в чисте поле. Самі окопи були зроблені так: отаборили ся в 4 ряди возами і скували колесо з колесом кождого возу ланцюхами, потім, округ сього викопали рів і вздовж рову високий, вище возів, вал, а в валу кілька воріт, і проти кождих з них по могилцї, насипови; на сих останнїх поставили гармати. Окрім того, в серединї табора поробили високі, вище валу, зруби з землею, і на зрубах також умістили гармати[2]).

[1]) Універсал королївський про те, щоб литовське військо стало під команду коронного гетьмана для погамування козацького повстання був виданий 9 мая (Лѣтопись занят. Археогр. Коммисс., вып. 5. Несвижск. Архивъ 25).

[2]) Де власне стояв станом козацький табор, і досї напевно не знаємо. В р. 1883 спеціяльно виїзджали розшукувати того місця Н. Костомаров і В. Горленко; були вони і в с. Солониці, але нїчого не могли допитати ся у місцевих стародавнїх людий. Місце табору козацького вказують нинї ріжно: одні в с. Солониції, другі в х. Купєвасї, треті між хуторами: Купєвахою, Войнихою і Солоницею, на північ від войницького мосту в напрямі до Купєвахи. Сю гадку підпераєть ся тим, що селяне часто знаходять в тій місцевости чимало зброї: пищалів,

Відповідно до умови, стріл з гармати повинен був повідомити Жолкєвского про те, що Струсь уже стоїть на місцї; для більшої певности він вислав до гетьмана післанця на самому прудкому конї. Жолкєвский відповів йому, що „нехай починає пересправи з козаками, але до його приходу не починає битви". Козаки замітили післанців, хотїли були вхопити, але се їм не удало ся.

Струсь почав переправляти з Лободою, своїм особистим знайомим, і з умислом тягнув доти, поки не наблизилось вій-

---

поламаних шабель, куль рушничних і гарматних і навіть гармат, одна з яких нинї в Лубенському музеї Е. Скаржинської. Окрім того на тому-ж полї були знайдені слїди військового обозу: котел, каламар, люльки, списи (Кіев. Стар. 1901, Археолог. Лѣтопись, 207). Дехто відсуває поле битви ще далї від Лубен — коло Квітчиного хутора і на урочище „Суха Солониця" (12 в. від р. Сули), де й досї подекуди видно окопи (К. Бочкаревъ, Очерки Лубенской старины, М. 1901, ст. 17). Д. Бочкарьов висловлює сумнїв що до місця козацького стану „пів милї від міста", „за мостом через Сулу" (і навіть далї коло х. Солониці (див. О. Николайчикъ, Первая козацкія движенія въ рѣчи Посполитой. К. Стар. 1884, кн. IV), бо козаків на сїй просторонї не можна було позбавити води, якої скрізь досить в джерелах і по нинї, завдяки низькому поземови усїх вод, а рівно і польське військо не могло терпіти тут, поблизу міста, недостачи в припасах. Таким чином, безперечно нинї лиш те, що битва Наливайка з Поляками відбула ся, як сьвідчать історичні джерела, на Солониці, „але тому що назва ся родова і обіймає більшу місцевість, то визначити більш точно поле битви до нових розслїдів неможливо" (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Стар. 1903, кн. IX, ст. 291). Серед місцевих людей істнує й по нинї леґенда про „славного лицаря Наливайка", якого розбили під Солоницею Поляки: „багато тисячок козаків було тут порізано, труп лежав купами і кров текла в річку, закрасила воду і стала с о л о н а"; від того виводять назви річки і села — Солониці і хут. Купєвахи (Бочкаревъ, op. cit., ст. 17 на жаль не наводить усїєї леґенди). Що таке етимольоґічне толкуваннє не має жадної підстави, і стало ся лише наслїдком народньої творчости, слїдує хоч би з того, що р. Солониця відома в історичних джерелах значно попереду (з р. 1578 — з надання Баторием Байбузї пустини рік Сули, Удая і С о л о н и ц ї, „ку осажаню людьми"), а назва Купєвахи походить від „купья" — так звуть ся твердші місця на болотах, де можна станути ногою (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Старина, 1903, IX, ст. 290). Оповідає також народня леґенда і про великий скарб в Солониці (селї), де Наливайко, коли його подолали Поляки, вкинув в „Довге озеро" увесь козацький скарб — „ш і с н а й ц я т ь б о ч і л о к з о л о т а" (Бочкарев, op. cit., 16). Нинї не знати, що то за „Довге озеро"; а що до козацького скарбу, то знаємо документально (диви далї), який він скупий лишив ся по Наливайкови.

сько Жолкєвского, яке стало навкруги козацького табору і відрізало козаків від річки і від пасовиськ, і не змішуючись з відділом Струся, вільно могло зносити ся з ним. З одного боку став Струсь з кн. Ружинським і Мих. Вишневецьким, і ротами Ходкевича, Бекеші, Горностая, Язловецкого (з реєстровими козаками), Фредра, Собєского, Чарнковского і рештою роти Вєрнека, усіх більш тисячки: гусарів і козаків[1]); останніх очевидно було дуже не богато. З другого боку — гетьман зі своєю ротою і полком, куди увійшли роти Щенсного Герберта, Ковачевского, Ґурского, Сладковского, Тарнавского і королівська піхота з капітаном угорським Лепшені; тут було усіх коло 1500 люда. Другий полк старости каменецького Яна Потоцкого складав ся з рот Стефана і Якуба Потоцких, кн. Порицкого, старости перемишльського, старости хмельницького, крайчого Даниловича, Гербурта, старости скальского, двох Пшерембских, Плесеневского, Уляницкого, — усього 1300 люда. Тут був і князь Огинский з литовським військом, якого було 1100 коний. З третього боку стояла постійна сторожа з дрібної кінної шляхти, а з четвертого — захистом служили неперехідні болота р. Сули.

Загально рахують, що у Поляків було коло чотирьох тисячок (Бєльский рахує 4900), тоді як у козаків, крім жінок і дітий, більш 8.000. Але, розуміється, як те, так і друге число можна приймати лише яко приблизне, бо, перш за все, звістки ми маємо лише з польських джерел, які скількість своїх мали звичай зменьшати, а ворогів — побільшувати; друге, що до польського війська, то там рахунок вели лише шляхтичам (товаришам), з яких складали ся військові хоругви, а проте кождий шляхтич повинен був мати з собою 3 жовнїрів-нешляхтичів, — шерегових або челяди, які входили також в склад хоругви. Що-ж до козацького війська, то Поляки могли зрахувати його лише на око.

(Далї буде).

---

[1]) Лише починаючи від р. 1598 козацькі роти не змішують ся з гусарами, — виступають окремо (Górski, Historya jazdy, dod. 314—315).

Miscellanea.

Руська „кройника“ з XVII в.

Незвісний чернець миколаївського монастиря в Крехові, коло Жовкви, переписавши собі „Лїмонаръ сирѣчъ цвѣтникъ иже во Стыхъ Ѡца нш҃го Софронїа патриархи Їерусалимского“ виданий у Київі 1628 р., на чистих картках, які зістали ся йому, посписував собі всяку всячину (з тотожности письма видно, що се був той сам чернець). Між тим silva rerum є також і коротка лїтопись, яку він списав собі „для памяти“. Писана дуже ляконїчно, без хронольоґічного порядку (в поданім низше текстї я розставив записки хронольоґічно) тай одним розмахом пера. Обіймає вона події з XV, головно з XVI та першої половини XVII вв.; найпізнїйший факт, про який згадує ся, то смерть Володислава IV 1648 р., і відай в тім роцї списав, чи переписав автор сю лїтопись. За оригінал чи не служили розкинені по ріжних книгах рукописні записки? А може се лише випис з якоїсь доси незвісної або вже і затраченої руської лїтописи.

Події з XVII в. сеї лїтописи вихіснував вже о. А. Петрушевич в своїй працї: „Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ“, тільки жерело до них цитоване всюди дуже недокладно; так приміром на ст. 34 називає його: „Лімонаръ Софронія патр. Іерус. рукоп. львов. св.-онуфрейского монастыря Nr. XLIX“, опісля на ст. 95 вже каже: „Записка на Лимонарѣ Софронія патр. Іерус.“, а на ст. 102 подає лише: „Лимонаръ Софронія патр.“.

Сама літопись не дає нам справді майже нічого нового; головнійші факти вже більш знані з відки инде. Інтересна вона лише задля деяких детайлів, котрих в части сучасним сьвідком мусів бути її автор.

Кройник ѿ рож: Хв҃а
длѧ памѧти списана быстъ.

Оу Бꙋковинѣ во'на ҂аучд҃
На Бꙋковинѣ во'на ҂аучз҃
Татаре великїи ҂аучи҃
Сокалска бы҃ва ҂афдї҃
Татаре на ст҃ꙋю Аннꙋ ҂афкд҃
Оу Полоцка бы҃ва ҂афкз҃
Оу Хотѣню во'на ҂афки҃ (sic!)
Обертинска во'на ҂афла҃
Кокоша бы҃ва ҂афлз҃ (sic!)
Оу Серета бы҃ва была ҂афлг҃
Стародꙋбска во'на ҂афлз҃
Третїй Крол Жикгмонтъ, первшы' полскїй, народившисѧ пановал ма҃ лѣтъ, потомъ маючи лѣтъ п҃, оумеръ ҂афми҃
Саранча была на Оуспенїе Бц҃и ҂афми҃
Саранча была ҂афмѳ҃
Дрогы' рок кгдыж зкожа померзло ҂афоа҃
Моръ ҂афоз҃
Крол Авгꙋс оумер в Книшинѣ ҂афов҃
Генрик крол полскы' оутѣк с Полски ҂афод҃
Татаре на Покров ҂афое҃
Крол Стефанъ на кролевство полское прїѣхалъ ҂афоѕ҃
Под Ѻстрогом татаре ҂афоѕ҃
Во'на с Королем Стефаном под Кгданском ҂афоз҃
Комета на нбѣ на кшталтѣ мѣтлы была видѣна ҂афоз҃
Господар волоскїй Подкова стѧв во Львовѣ ҂афои҃
Бензинъ оугорскы' замокъ первнъ розбил ҂афои҃
Тогожъ рокꙋ с пндлка на втрок свѣтлы' землѧ трѧслася ѿ Львова на пѧт миль
До Москвы во'на ҂афоѳ҃
Стефанъ крол полскы' из' Іваном Кнзем московскимъ под Псковомъ взѧли примѣрѧ ҂афпз҃
Кꙋликꙋв погорѣл ҂афпѕ҃
Крол Стефан Баторы' оумер оу Кроднѣ ҂афпѕ

Татаре на с҃: Спс҃а ҂афпѕ҃

Рок ҂ахи҃, фев гі҃ в Сꙋботꙋ а҃ ст҃го поста престависа бл҃гочестивы кж: Костантинъ Василы Острозскїй, живъ лѣтъ па҃

На с҃: Семиона татаре ҂ахеі҃

Рок ҂ахмд на Покров Пр҃тои Бц҃и великы снѣгъ оупалъ, же и домы по мѣстах и селах, в лѣсѣ дерева поламал:

Рок ҂ахмѕ҃ панъ краковскы жолкевскы, панъ Собецкы помер.

Крол полскы Владислав былъ оу Львовѣ з Кролевою й войска великїи ишли розмантых ц҃ре и шведцкїй людъ, мц҃а сеп. й Гетманъ тогож рокꙋ померъ ҂ахмѕ҃

Крол полскы Владиславъ помер рок ҂ахми҃, тогож рокꙋ война с козаками вел: была и псбили козаки лахovъ.

Подав *Арістарх Крижановский* Ч. С. В. В.

П. Литвинова-Бартош.

(Некрольоґ).

8 (21) вересня умерла на 70-ім роції житя одна з найстарших репрезентанток української етноґрафії — Пеляґія Литвинова, роджена Бартош, в своїй батьківщині, в с. Землянції, Глухівського повіту. Свої етноґрафічні інтереси вона заявила передовсім збираннєм і публікацією взорів вишивок (починаючи від р. 1872, кілька видань); в 1878 р. видала вона в Київі осібну збірку українських взорів: Южно-русскій народный орнаментъ. В Київській Старині, почавши від р. 1884, уміщено було кілька дрібних історичних і етноґрафічних заміток її (про культ криниць в Чернигівщині, традиції про убиваннє старих людей — сей комунікат її, через непорозуміннє останніми роками був причиною дуже завзятої полєміки, бо на його підставі звичай забивання старих людей прийнято за сучасний). В переддень її смерти, в серпневій книжції сього року появили ся також ширші спомини її п. т. Очеркъ изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ. В французьких етноґрафічних виданнях останніх літ були також її дрібні замітки. Найбільше показною працею її була гарна опись весільних звичаїв, надрукована в III т. Матеріалів до української етнольоґії п. т. Весільні обряди і звичаї у селі Землянції Глухівського пов. у Чернигівщині (с. 70—172). Н. Товариство ім. ім. Шевченка признало її за сю працю своїм звичайним членом, а парижське антропольоґічне товариство — членом-кореспондентом. Деякі дрібнійші замітки її мають появити ся в одній з дальших книжок Матеріалів до української етнольоґії.

М. Грушевський.

Олександр Пипін.

(Некрольоґ).

27 с. с. падолиста росийська наука й суспільність стратила одного з найчільнійших і найбільше шанованих своїх репрезентантів, що рядом капітальних праць, як „Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ (1857, маґістерська дісертація), „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ (1865, нове, розширене виданнє 1874 р. п. т. Исторія славянскихъ литературъ, два томи), „Общественное движеніе при Александрѣ I“ (1871), „Характеристики литературныхъ мнѣній отъ 1820 до 1850-х гг.“, „Бѣлинскій, его жизнь и переписка“ (1876), „Исторія русской этнографіи“ (1890—1, 4 т.), „Исторія русской литературы“ (1898—9, 4 т.) — врив глубоко своє імя в історію росийської науки й суспільної гадки.

Він був одним з найбільше характерних і симпатичних репрезентантів поступової Росиї й не вагав ся жертвувати за свої переконання. Що йно зайнявши катедру в петербурськім унїверситетї (1860), він виступив з нього, разом з Ковелїним, Спасовичом і ин. наслїдком репресийних розпоряджень правительства. Його не зломили недостатки, в котрих він мусїв заробляти собі хліб тяжкою працею над перекладами. Перший вибір його членом академії, в 1871 р., не був затверджений правительством, і щоб вивести академію з конфлїкта, покійник сам зрік ся вибору. Не був затверджений і вибір його доктором honoris causa казанським унїверситетом. Тільки в 1897 р. затверджено новий вибір Пипіна членом петербурської академії.

Нам його імя лишить ся дорогим не тільки з огляду на його наукові труди, що глубоко входили в сфери українознавства, а ще більше — його заслугами для самої української національної ідеї. Його огляд українського письменства в історії словянських лїтератур був, будь що будь, першою історією української лїтератури. Його історія української етноґрафії (що займає III том його курса) була важним причинком до історії української сьвідомости. На сторінках Вѣстника Европы, що був його катедрою протягом сорока лїт, він нераз доводив законність і природність українського національного відродження та боронив його супроти атаків ріжних росийських шовінїстів.

Що він не розумів української національної ідеї так широко, як розуміємо її тепер ми, сього, розуміє ся, йому ніхто не повинен брати за зле (з такого вузшого розуміння вийшла його голосна свого часу статя „Особая исторія русской литературы", з поводу Історії літератури пок. Огоновського, що розсварила з небіжчиком українофільські круги в Росиї, а і з особистих зносин знаю, що небіжчику не конче подобала ся нинїшня широка проґрама, зачеркнена українством — мовляв не треба виїздити з усїм від разу, маючи з усїх боків ворогів). Натомість його заслуги, положені ним в популяризації й обороні української ідеї в российських кругах, варті всякого признання, і Наукове Товариство ім. Шевченка відповідно ушановало його в минувшім роцї, з нагоди сьвяткування пятдесятиліття його наукової дїяльности, вибором на дїйсного члена: він і ак. Яґіч се були перші дїйсні члени з иньших народностей, вибрані Товариством.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописий за р. 1903[1]).

Кіевская Старина в першім відділї дала 63 статї ріжнородного змісту і 9 творів белетристичних; в другім багато дрібнійших документів, звістки і замітки на ріжні теми, богату, з ріжних своїх і чужих часописий зібрану хроніку сучасного культурного і національного житя всеї України-Руси і вкінці — досить припадкову, як і давнійше, біблїоґрафію. Немило вражає давних читачів київського журнала брак цінної археольоґічної лїтописи, тай загальне убожество історичних статей. Першому причина та, що з 1903 р. „Археольоґічна лїтопись“ стала видавати ся осібним журналом її укладчиком Біляшевським. Натомість на признанє заслугує в части вже переведений намір редакції К. Старини при помочи цїлого ряду лїтературних начерків і характеристик познайомити російських Українців із новійшими українськими письменниками, яких багато творів із-за відомих цензурних відносин за кордоном зістаєть ся для них незвісними.

Перейдім до близшого огляду журнала.

З давної історії України не подибуємо нїчого спеціяльного, окрім замітки О. Л., що оповідає коротко історію церкви сьв. Юрія в Каневі, збудованої 1144 р. кн. Всеволодом Ольговичом (кн. X). Окрім того староруські часи зачіпає недокінчена статя пок. А. М. Лазаревського: „Историческій очеркъ мѣстности, составлявшей полтавскій полкъ“ (кн. IV). Смерть не дала заслуженому українському історикови докінчити працю, що мала бути четвертою з ряду в серії моноґрафій „Описаніе Малороссіи“, в яких автор по давним козацьким полкам описував козацьку Україну. В полишеній рукописи іде річ про початок залюдненя території

[1]) Початок (часописи українсько-руські) див. в т. LVIII.

бувшого Полтавського полку, а то середного Поворскля. В тій справі в історичній науці велика плутанина. Автор піддає строгій критиці літописні звістки про „Лтаву“, в якій давнійше бачили „Полтаву“, і родословіє кн. Глиньских, які ніби-то володіли Полтавою в 14 і 15 вв. і зіставляючи тоті звістки з цілим рядом документальних даних, дає образ стану Поворскля в 14 і 15 вв., при чім показало ся, що в тоті часи ся територія була пустинею. Доперва з пол. 16 в. появляють ся „уходники“, що ловлять рибу і бобри, а коло 1630 р. повстає Полтава.

До історії релїґійних і культурних відносин XVII—XVIII вв. маємо докінченнє просторої студії проф. Харламповича про шкільництво, що буде обговорена осібно, і дві статї Ор. Левицкого: Исторія однаго древняго волынскаго храма (кн. I). — Автор, звісний уже з наукових робіт над волинською старовиною, оповідає історію каменної церкви Івана Богослова, в луцькім замку. Колись була се катедральна церква луцької епархії, одначе від половини XVII в., серед двовікової борби православних із уніятами о її посїданє занепала вона зовсїм, бо ніяка зі сторін не дбала про неї. З часом, уже по переходї під панованє православного царя, занепала вона зовсїм, а 1830 р. її розібрали і з материялу того поставили військовий шпиталь. Тому що доля сеї церкви була тїсно звязана з долею православя і його борбою з унїєю, якою автор теж займає ся у своїй працї, стає вона вартним причинком до історії церкви в Волинській землї Иньша замітка тогож автора (кн. XII) показує, в як дивовижні колїзиї вводили наш нарід і його духовеньство татарські набіги, від яких не з'уміли його оборонити нї польські, нї московські „опікуни“. Він подає записку сьвященика с. Байбузів, черкаского повіта, київської ґубернії з 1686 р. З неї довідуємо ся, що сьвященик звінчав двоє людий, селян, яких супруги були в татарській неволї. Вчинив се, коли вони довго не вертали, на прошеннє їх і найповажнійших людий в селї. Робив те не він оден, бо немало було таких розлучених Татарвою. Лучало ся, що муж по повороті заставав жінку за ким иньшим і звичайно годив ся з довершеним фактом і шукав собі иньшої товаришки житя. Вкінцї мало наукова статя І. Гордієвского: Святитель Теодосій Углицкій, архіепископъ черниговскій (кн. IX) — дає біоґрафію Т. У-ого, а радше показує, як він посуваєсь по гієрархічній драбині духовній; його духової фізіономії і значіня автор зовсїм не бере ся малювати.

З історії гетьманщини 18 в. подибуємо: Н. Молчановскій: Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы (кн. I). — Про смерть гетьмана згадує автор коротко, головно займаєть ся його доволї богатою спадщиною в готівцї, яку Кароль XII, яко протектор козаків у Бендерах, признав своякови покійника Войнаровському, тимчасом як

Орлик вважав сю спадщину за власність козацької каси і довго, хоч безуспішно домагав ся звороту її, а бодай позичених Мазепою Каролеви 60.000 дукатів. Статя оперта також на материялах шведского архива. До Мазепи належать також подані О. Л. (кн. V) листи Ол. Лазаревського і П. Лебединцева до М. Костомарова. Причинок до пограничних відносин українсько-польських в середині XVIII віку дає подана В. Доманицьким (кн. XI) жалоба с. Красної київського повіта на напади і грабежі пограничних польських війск. Г. Б. в статї — Ко дню столѣтней кончины послѣдняго кошеваго войска запорожскаго Петра Кальнишевскаго (кн. X) дає опис Соловецького монастиря, не може одначе вказати нам докладно місця вязненя К-ого; описує звісну камяну плиту на його могилї й подарунки зроблені покійником монастиреви, між иньшими цінне евангелиє оправлене на його гроші за 2435 р. З того автор виводить, що начальство монастиря мусїло добре поводити ся з нещасним кошовим: дарунки були певне доказом його вдяки.

До характеристики внутрішнїх відносин кінця гетьманщини подає О. Л. (кн. XI) ряд документів з 1767 р. про заходи гетьмана Разумовського до обмеженя піяньства, розширеного головно завдяки свободі роблення горівки і шинкованя її. Він зборонював його тим, що не мали більших припасів збіжа, але обмеженє використала старшина, обмежуючи свободу роблення горівки козаками, одначе сама ще ширше розвела той промисл у своїх маєтках. Реєстр віна, яке одержав за жінкою військовий товариш в 1774 р., поданий Шр-ком (кн. VI), інтересний тим, що дає детайлїчний опис річий: одягу, обстанови дому і т. п. разом із їх ціною. Загальна сума доволї висока на тоті часи, бо доходить 2000 р. З церковних відносин маємо поданий І. Павловским (кн. XII) лист київського митрополита до протопопів і намісників з 1746 р. про здирства сїльського духовенства. Д. Булгаковъ п. т. Изъ галлереи отжившихъ типовъ: Дмитріевосванскій протопопъ Гапоновъ (кн. VI), на однім конкретнім фактї показує моральний занепад православного духовенства і управи на переломі XVIII і XIX вв. Прегарний pendant до неї дає посланіє київського митрополита з 1801 р., наведене В. С. (кн. IX). Тут вказано хиби православного клєру того часу: сьвященики не дбають про добро церкви, лише про своє особисте, підхлїбством селянам і дїдичам і брехнями на своїх товаришів намагають ся висадити їх із лїпших парохій, щоби самим їх зайняти. Для надбаня маєтків входять у спілки з Жидами-лихварами; пють по домах і коршмах, зводять із людьми сварнї і бійки. Жерело лиха бачить митрополит у тім, що попи не віддають ся свому званю, не розчитують ся в книгах, які пишуть про їх обовязки. Контроля благочинних і протоєреїв за слаба; там, де вона ведеть ся від-

повідно, є порядок. Тому митрополит завзиває всїх до поправи, дає ріжні інструкції і висловляє надію, що все обернеть ся на ліпше. Вкінці С. Рклицкій подає (кн. X.) з церковного архива три укази новгородсько-сїверського епископа Іл. Рогалевського з кінця XVIII стол., якими він накладає кари на 24 сьвящеників за се, що дітий своїх, учеників семинарії по скінченю ферій задержали дома; на одного за се, що обманув при вінчаню дячка, даючи йому кріпачку замість козачки, і другого, що у себе дома в ночи, без сьвідків і відомости дідича, повінчав кріпаків.

Замітка І. Павловского (кн. I) дає дальші (гл. К. Ст-а р. 1902) статистичні дати про Полтавщину і про м. Переяслав, Константиноград, Пирятин, Золотоношу і їх повіти перед сто роками. Тут подані числа домів, церков, мешканців і їх званя, ярмарків, цїн продуктів, фабрик, шпиталїв і т. и. До історії залюдненя Катеринославської ґубернії оголошує І. Горповскій (кн. III) чотири документи з кінця 18 і поч. 19 в., добуті з домашнього архива визначного колись роду Хорватів. Л. Личковъ у просторій статї п. т. Очерки изъ прошлаго и настоящаго черноморскаго побережья Кавказа (кн. VI—XII) займаєть ся нинїшнїм положенем людности побережа Кавказа, „кавказької Рівієри“, історією його залюдненя і кольонїзацийною полїтикою правительства що до того краю. При тім докладно оповідає історію залюднення сього побережа кубанськими козаками, як звісно — виходнями запорожськими; з того боку статя інтересна для Українців. — А. Ирпенскій в замітцї: Малороссы въ Петербургѣ (кн. VI) займаєть ся українським елементом у Петербурзї на основі однодневної переписи з 15 ст. ст. XII 1900 р.; вона подає число Українців на 1513 душ, та І-кий не годить ся з тим обчисленем, вважаючи сю цифру надто низькою. Вину сього бачить в квестіонарі, який питав про матерню мову „русску“ не „великорусску“ і „малорусску“; богато подало тому просто „русску“ і їх зачислено до Москалів. Що дїйсно так стало ся, видно з дальших таблиць названої статистики, де показуєть ся, що в П-зї є 11100 селян із корінно українських ґуберній, отже Українців. Також часть еміґрантів міщан з укр. ґуб. треба до наших зачислити. Інтересно, що наші селяни в богато більшім процентї письменні, чим иньші, так із загального числа наших еміґрантів-селян є над 60%, міщан коло 80% письменних. Вкінці Л. Личков в статї п. т. Новыя теченія въ сервитутномъ вопросѣ (кн. IX) основно обговорює так важну для селяньства справу сервітутів, яка доси від часу панщизняного не рішена належно і остаточно. Автор вказує на кривди селян у тім напрямі, жадає рішучих реформ, а поки-що бодай забезпеченя прав селян на користоване сервітутами.

До історії літератури XVIII і першої половини XIX в. окрім великої статї Н. Василенка про Бодянського, що мусить бути осібно обговорена, знаходимо лише кілька дрібних заміток та матеріялів. Два вірші про смерть знайдені в синодиках, писаних в рр. 1734—813 подає І. Егоровъ (кн. VI і IX); писані вони в мові „книжній" того часу, з примішкою українською. В тій самій мові написана віршована байка про коника і комаху, подана яко взірець в підручнику поетики Т. Алексавдровича з 1743 р. для учеників київської академії (подав О. Л. — кн. VI). До біоґрафії українського фільозофа Ґр. С. Сковороди дає причинок Н. Петровъ (кн. VI): він означає час науки С-ди в київській академії (рр. 1738-9 і 1750), подає його учителів і підручники, з яких він учив ся, і в них каже шукати ключа до зрозуміня творів і поглядів фільозофа, вкінци дає дати його приватної і публичної учительської служби. А. Малинка займає ся (кн. VII—VIII) ґенезою Москаля-Чарівника Котляревського і прихиляє ся до гадки Дашкевича, що К-кий написав свій твір під впливом обробленого в західньо-европейській літературі оповідання про приключку з невірною жінкою і її любовником; твором, із котрого власне користав наш поет, могла бути фарса італїйська, яку в перекладі видав тепер М. Кочубей. В кн. X передруковані з час. „Полтавскій Вѣстникъ" (1903, Нр. 212) два короткі спомини 110-лїтної Лелечихи, що служила у І. Котляревського в рр. 1828—29. Вона характеризує його тодї яко чоловіка старого і хорого, при тім одначе для всїх сердечного і привітного. А. Г. подає чотири поезії Гулака-Артемовського (кн. IX) переписані проф. Д. Багалїєм з автоґрафів; належать вони до 1852—56 рр. В. Н. подає три листи Т. Г. Шевченка (кн. II) до А. Лизогуба писані з засланя в рр. 1848—50, інтересні як причинок до змальованя тяжкого житя поета в неволї. В десятилїтє смерти Ол. Навроцького дає д. Н-ко (кн. V) короткий огляд його житя і лїтературної працї, здержуючи ся поки-що від загального осуду її ваги. На прібку подає деякі поетичні твори покійника. Д. Багалїй (кн. I, II, III) подає частину широкої кореспонденції Гр. Данилевского: листи ріжних учених, артистів, журналїстів до нього. Між иньшими подибуємо тут письма М. Костомарова, М. Максимовича, П. Кулїша, Н. Бодянського, А. Метлинського, А. Чужбинського, ґр. Кушелєва-Безбородка, Артемовського-Гулака, А. Лазаревського, В. Білоозерського і и. Вони походять із рр. 1847—69 і часто не лише своїми авторами, але і змістом дотикають України. А Степович дає два листи (кн. II) Бодянського і Кулїша до Г. Галагана (з 1847 і 1857 рр.), які сьвідчать про дружні відносини їх до адресата.

З лїтературного й культурного житя другої половини XIX в. знаходимо такі статї й замітки: Г. Б. в замітці: П. П. Чубинскій въ архан-

гельской губерніи 1862—9 р. (кн. VII - VIII) оповідає тяжкі хвилї засланя Ч-ого, показує, як він, хоч кинений в далекі, чужі сторони, не впав на дусї, а віддав ся роботї для добра краю, в якім осїв. Яко урядник трудив ся над викоріненєм над'ужить і хабарництва, працював ревно в статистичнім комітетї, написав основну розвідку про управу збіжа і лену на півночи, що і допомогло йому остаточно добути собі дозвіл на поворот до вітчини, за котрою дуже тужив. До того самого періоду житя Ч-ого належить біоґрафічний причинок поданий П. Євлевим (кн. VII VIII). П. Борзаковскій п. т. Въ бурсѣ — семинаріи (кн. VII—VIII) подає спомини бурсака з першої половини 1870-тих рр., отже з часу перед реформою бурс. Стоять вони в орґанічній звязи з материялами до історії бурсацького житя, уміщеними в давнїйших (1896, 1898, 1900) річниках К. Старини. — І. Гордієвскій п. т. Изъ переписки П. Г. Лебединцева съ митр. кіевскимъ Платономъ (кн. X) подає маловартну кореспонденцію покійного. И. Дмитрієвъ: Къ исторіи открытія памятника Котляревскому (кн. X) оповідає наперед історію памятника поставленого на гробі Котляревського, а далї переходить до памятника відкритого в 1903 р. в Полтаві заходами тамошної ради громадської. С. Ефремовъ п. т. Праздникъ украинской интеллигенціи (кн. X) описує полтавське сьвято з нагоди відкритя памятника родоначальникови української лїтератури. Обі статї: д. Є-ва і Д-ва являють ся цїнним материялом до характеристики відносин українського суспільства до памяти К-ого. Ф. Матушевскій п. т. Посѣтители могилы Т. Г. Шевченка (кн. II) займаєть ся гістьми могили нашого Кобзаря. Підставою до їх характеристики служить йому книга, в якій вони підписують ся, даючи при тім свої уваги. Гостий тих дїлить автор на ріжні катеґорії. За найчисленнїйшу уважає катеґорію людий, для яких нема на земли нїчого сьвятого, які отже й біля могили поетової пускають ся на цинїчні, та при тім дурні дотепи, яких численні приміри наводить автор статї зі згаданої книги. Найбільша частина тих людий припадає на Українцїв, людий недовчених: дрібних урядників, писарів і пр. Бувають і такі, що несьвідомо тих цинїків наслїдують, от так „для попису", чого доказом додатки до уваг, у яких вони часто самі жалїють над своєю глупотою. Иньші знова пустими фразами висловляють свої нїби-високі гадки, часто чинять се віршами. Є між ними теж численні „щирі прихильники" поетові, що ховають ся під криптонїми. Всїм тим „письмакам" автор непотрібно робить честь, займаючись основно їх дурними ельокубрациями, та з горечю жалїючи над упадком суспільства, що видало таких людий. Та все і всюди дурні бувають, а — як сам автор признає — сьвідомо і щиро прихильна памяти Кобзаря частина гостий або обмежилась на короткі глубоким чутєм перейняті замітки, або і без них обійшлась. Треба завважити, що

між щирими прихильниками Шевченка наводить М-кий і чужих: Поляків, Москалів та Жидів.

Богато місця займають, як сказано, сильветки присьвячені сучасним українським письменникам. Ми лише виразно зазначимо їх зміст. В. Черенинъ (кн. III) намагає ся показати нам ґенезу поетичної творчости Дмитра Марковича, схарактеризувати його малюнки сучасного українського села з його ріжнородними типами та подати загальні характеристичні прикмети його літературної діяльности. За жерела послужили критикови замітки і спомини самого М-ча, його твори і оцінки їх, писані Грінченком і ним самим. Автор писав в оповіданях зразу московських, потім українських. Тон оповідань М-ча звичайно глубоко сумний; він малює цілий ряд злочинців, яких біда піпхнула на злу дорогу, та вміє знайти і показати в них такі гарні прояви чутя, що ми мусимо обертатись до них із певною симпатиєю, бо се люди з розвитим духовим житєм. Одиноку драму М-ча „Не зрозуміли“ уважає Ч-н одною з перших проб социяльної драми в нашій літературі. С. Єфремовъ п. т. „Пѣвецъ борбы и контрастовъ (кн XI—XII) дає сильветку діяльности й літературної творчости Івана Франка, — короткий образ невтомимої й ріжнородної діяльности його на тлї сучасних відносин у Галицькій Українї, а друга частина статї присьвячена писательскій фізіономії його. Автор називає Ф-а поетом борби і контрастів — перше тому, бо в нього житє представлене яко безнастанна борба між двома таборами: сірою масою робучого люду (incl. інтеліґенція, що працює на хліб) і її експльотаторами, і двома противними засадами; в борбі тій з одного боку темна, змучена маса, з другого її експльоатагори. Вони мають за собою силу, формальний закон, отже побіду, тому перші примушені втікати від своєї біди, або стають серед своєї суспільности ізгоями. Тому тяжке, невідрадне вражіня чинять твори Ф-ові видом безвихідної нужди, горя, борби за кусок хліба, темноти, беззаконности і безпомічности з одного боку, а рабівництва, наживи і зросту кольосальних маєтків із другого. При тім одначе поет не тратить віри в ліпшу частину людської душі, крім чоловіка-звіра бачить чоловіка-брата і вірить, що тоті ліпші елементи возьмуть з часом гору, сьвітло правди і братства запанує на сьвіті; лихий стан людства уважає лише станом переходовим. Поетом контрастів зве Єфремов нашого письменника тому, що бачить в нього змаганє представляти житєві контрасти, ситуації, що не лише суперечать, але навіть цілою своєю істотою протестують проти окруженя. Серед ідиллїчної обстанови він малює образець зовсїм противного характеру. У него доволї контрастів внутрішних і зверхнїх. Є-в бачить теж контраст між таланом поета, в якім находить зародок „жестокости“, потяг малювати немилосердні образи, і його творчістю, в якій він являєсь передовсїм сьпіваком високої

любови і гуманности. В загальній характеристиці творчости Є. підносить реалізм автора в виборі тем і їх оброблену, прегарну обсервацію, яку вміє удатно зводити в пластичні образи; він теж добрий психольоґ, що потрафить в душу чоловіка заглянути; він характеризує її загально-людськими чертами, хоч народність терпить на тім. Поезия його моральна. Він любить чоловіка і вірить в нього; представляючи образ упадку чоловіка вважає сей стан його переходовим, бо вірить у остаточний триюмф доброго. Попри позитивні бачить і неґативні сторони творів Франкових, які походять головно з того, що його діяльність надто розбита і поспішна. Тому богато його творів невикінчені належно, попри сильні образи трапляють ся слабі, попри прості — вишукані та вульґарні вислови, хоч сї доволї рідко лучають ся. За найслабші вважає драми, яким, на його гадку, шкодить суб'єктивізм поета. В. Гринченко п. т. А. Е. Крымскій, какъ украинскій писатель (кн. I) знайомить нас зразу з біоґрафією, далї з його науковими роботами, підносить талан К-ого писати просто і інтересно навіть про зовсїм сухі і спеціяльні річи та його широку ерудицію, а головну частину статї присьвячує характеристиці К-ого яко українського письменника, автора оповідань, поезій ориґінальних і перекладів. Герої К-ого се передовсїм люди нервово хорі, дуже вражливі, що швидко реаґують на зверхні впливи і рівночасно заняті безнастанною самоаналїзою, тому в них мало постійности, сильно розвитий еґоізм і в кождого бодай у зародї естетична жилка. В ориґінальній поезії К-ого звертають увагу провідні гадки, зібрані в поясненях К-ого, в дусї Толстовської „Крейцерової сонати“ — що всяка любов неплятонїчна кінчить ся обридженєм до сьвіта. На закінченє статї підносить критик талановитість, щирість і ориґінальність творів К-ого і протестує проти його таки висказу, що його поезія для хорих людий. С. Єфремовъ п. т. Поетъ — гражданинъ (кн. II) дає короткий огляд недовгого, та богатого стражданями житя передвчасно помершого поета П. Грабовського, на основі його автобіоґрафії і поезій малює його страшну долю, на яку зложилась невимовна туга за рідним краєм і громадською роботою, нужда і хороба в сибірськім підсоню, потім розглядає ся в його поетичній спадщині, починаючи від збірки поезій, що ще 1894 р. появилась у Львові п. з. „Пролїсок“. Як критик розуміє зміст, цїль і напрям поетових творів, се показує назва дана ним Г-ому: „поет-горожанин“. Героєм творів Г-ого виступає народ, маса робучих і нещасних. Та при тім не ідеалїзує він його, бо памятає, що народ живе в умовій темноті і материяльних злиднях. Поет каже нам скинути романтично-сентіментальну перевязку з очий і братись до роботи над народом. З артистичного боку критик ставить високо твори Г—ого: вірш його легкий, плавний, мова народня. Особливо високо ставить його лїричні твори, пропяті таким чувством. — Е. К. подає силь-

ветку Тимотея Бордуляка (кн. IV) — дає головні дати житя, а далї розбір збірки його творів п. з. „Ближні“, признаючи йому почесне місце між нашими письменниками. В. Леонтовичъ присьвятив статю Грыцьку Грыгоренку (кн. VI). — не даючи ніяких біоґрафічних дат приступає просто до характеристики Г—ка яко письменника, а чинить се на підставі його оповідань п. з. „Наші люди на селї“ і нечисленних пізнїйших уміщених в Літ.-Наук. Вістнику“ і „К. Старинї“; підносить його неприкрашений реалїзм, брак ідеалїзації (у селян його богато еґоізму, жорстокости, нема у них пошанованя права і чужих інтересів, а також твердих, вироблених правил моралї). Архітектура творів Г—ка окремішна: оповіданє веде він сам, розмови так як би цитовані, та се звичайно надає оповіданю ціху одностайности. Мова у нього богата, образова, народня, нераз лише стрічають ся в нїй руссицизми. Також можна би йому закинути деяку неконсеквенцию в рисованю типів і суперечности, які виходять з поспіху. Одначе в останнїх оповіданях дає Г—ко більше уваги формі, шукає кращих тем, особливо любовних. Критик боїть ся лише, щоби при тім не потерпіла правда в його оповіданях.

Окрім сих лїтературних сильветок одна статя — С. Ше—хина присьвячена пок. Ол. Маркевичу (кн. VII—VIII). В згадці знаходимо коротку біоґрафію, огляд творів і опис похоронів покійника. В присьвяченій М. Лисенку з нагоди його ювилею XII кн. К. Старини подибуємо дві статї. — В першій з них „Къ біографіи М. В. Лисенка“ Лисенків свояк, товариш і щирий друг від дитинства М. Старицький подає свої цінні спомини про дитячі й молоді лїта Лисенка. Вони для біоґрафа Л—ового великої ваги, бо С—кий не обмежуєть ся на змальованє дуже добре йому звісних зверхних обставин, але знайомить нас із неменьше звістним йому внутрішним житєм Л—ка, його розвитком ідейним, впливами посторонними і т. и. (в перекладї було надруковано в „Дїлї“). А. Русовъ п. т.: Нѣсколько словъ о значеніи трудовъ и творчества Н. В. Лисенка для малорусскаго народа (кн. XII) займаєть ся музичною творчостию Л—ка, підносить її велике значінє для нашого народа, вказуючи, що Л—ко був товмачем гадок і чутя українського народа перед другими націями. Він збирає, хоронить і висловлює чутя свого люду, тому дає йому Р—в в музиці те становище, яке в поезиї займає Шевченко.

Д. К

З етноґрафії приніс сей річник „Кіев. Старины“ три більші праці і цїлий ряд заміток. З праць були вже обговорені „Украинскія Колядки“ д. О. Пчілки окремо; праці д. В. Милорадовича „Житье-бытье лубенскаго крестьянина“, та „Средняя Лубенщина“ і посмертна праця Т. Рильського „Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія“ будуть так само окремо обговорені; через те

лишаєть ся нам тут переглянути лише дрібні замітки. Вичисляємо їх у такім порядку, як були друковані.

„Пѣсня дяка про свою долю“ кн. I, записана ще в 40-их роках на Вкраїні, належить до новотворів і хоч коротенька, то малює дуже влучно відносини сьвященників до дяків, які на Вкраїні вже пережили ся, а в нас наслідком малої осьвіти дяків іще й до тепер у повній силї. Зачинаєть ся вона так: Що ся в сьвіті дїє? Чи все то Бог знає, Ой що кождий піп дяка за наймита має!

„Малорусское нищенское причитанье“ (кн. I) записав той самий записувач, що й пісню про дяка. Се молитва, яку відмовляють жебраки за померші душі.

„Къ вопросу о школѣ для бандуристовъ и лирниковъ въ Полтавщинѣ“ (кн. I) д. Василенко оповідає тут про проєкт полтавської ґуберн. управи, який вона задумала предложити ґуберн. земському зборови для затверджепя, а то заложити школу для бандуристів і лїрників. При тій нагоді автор описує концерт бандуристів і лїрників у Полтаві, уряджений д. Г. Хоткевичом, який випав дуже добре і подобав ся загально. Задумана школа була б мабуть одинокою в своїм роді на цілій земній кулї і певна річ, що мала б не мале культурне значінє для українських селян, розширюючи між ними естетичне почуванє до музики, та ми не віримо, щоби российський уряд згодив ся відкрити таку школу.

„Образчикъ современнаго пѣсеннаго творчества малорусскаго народа“ (кн. III) — під сею назвою надрукована новоутворена пісня, але вона має так вузко місцеве значінє, що не варто над нею довше спиняти ся тим більше, що й артистичні її прикмети дуже малі.

„Розыски волшебниковъ и отравителей въ нѣжинскомъ полку въ 1767—1777 гг.“ (кн. IV) — в сїй замітцї поданий судовий акт, на підставі якого глядано за чарівниками, що мали приладжувати отрую і давати її людям; виновника не знайдено одначе.

„Къ исторіи народнаго повѣрья о скарбахъ (кладахъ)“ (кн. V) — наведена тут подія віднайденя закопаного скарбу взята з судових актів і замітна для фольклориста тим, що в нїй приходить вірyванє, буцїм то скарби горять ріжним полумям, наслідком чого можна їх легко відкрити.

„Народныя повѣрья, суевѣрія и примѣты, пріуроченныя къ Благовищеню“ (кн. V) — вірувань тут не багато тай ті не порівняні з друкованими вже в ріжних збірниках і народнїх календарях.

„Легенда о горохѣ“ (кн. V) горох — як каже леґенда — повстав із Адамових сліз, які той проливав, ходячи перший раз за плугом після того, як Бог прогнав його з раю.

„Штунда въ Волынской губерніи“ (кн. VI) — в сїй замітцї поданий короткий витяг із двох статий про штундистів друкованих 1902 р. в „Волынскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“. Звістки дуже інтересні, хоч число штундистів цїлої Волинщини, подане на 171 душ, певно неправдиве.

„Купальскіе обряды въ сквирскомъ уѣздѣ“ (кн. VI) — в сїй замітцї подав Л. К. короткий опис забави на Купала, а опісля й кілька пісень. Із огляду, що купальський обряд вигибає, кождий причинок до нього, хоч би й найменьший, має вартість, значить і сей, про який мова.

„Нѣсколько словъ о томъ какъ приготовляютъ писанки и крашанки“ (кн. IX) — відомости до сеї замітки — не подані зрештою детально, як повинно бути — зібрані в містечку Балтї й його повітї та в ананївськім повітї, херсонської ґубернїї.

„Бида (лирныцька пѣсня)“ (кн. IX) — се варіянт відомої піснї про біду, записаний ще 1870 р. від лїрника Левченка.

„Тарабарскій языкъ“ (кн. IX) — автор сеї замітки, Н. Нелипович, подає тут три взірцї тайної бесїди. Два перші говори основують ся на тім, що кожде слово дїлить ся на склади (не все граматичні), а до кождого складу додаєть ся приставки „нава“ — в першім — і „ралва“ — в другім говорі. Коли в складї приходить буква е, то до неї асимілюють ся приставки і тодї дістаємо „неве“ та „релве“. Те саме дїєть ся й при иньших самозвуках у складах, при чім мягкі самозвуки не беруть ся на увагу і приставки не змягчують ся. Вираз: Ой за гаєм — буде проте звучати в першім говорі: *О*-ново-*й за*-нава *га*-нава *є*-неве-*м*. В другім говорі: *О*-ролво-*й за*-ралва *га*-ралва *є*-релве-*м*. Вираз Нюся звучить у першім говорі: *Ню*-нуву *ся*-нава. В другім: *Ню*-рулву *ся*-ралва. Третїй говор далеко складнїйший і треба мати багато вправи, щоби ним добре орудувати. Він основуєть ся на тім, що слово розкладаєть ся на склади, як висше, але ті склади починають ся виговорювати від остатнього з кінця, а не від першого з початку. До кождого складу додаєть ся приставка о л ї з л ї, яка так само асимілюєть ся при поодиноких самозвуках у складї і звучить при *и*-олизли; при *а*-олазла; при *е*-олезле; при *у*-улузлу; при *я*-олязля; при *ю*-олюзлю; при *є*-олєзлє; при *йо*-ольозльо; при *о*-олозло. Часом для евфонїї додаєть ся на початку приставки букву *с* (солезле), деколи склад *лє* опускаєть ся і лишаєть ся саме о л є з, а деколи на кінцї переверненого слова зовсім не вимовляєть ся приставки о л ї з л ї. Вираз: Принеси води — буде отже в сїм говорі виглядати так: *Си*-олизли *не*-селезле *при ди*-олиз *во*-одозло. Люлька звучить у сїм говорі: *ка*-олазла *лю*-сюлюзлю. Акцент паде все на остатнїй склад. Коли сими говорами говорить ся швидко, особливо третїм, тодї й найделїкавтнїйше ухо не зрозуміє го-

вору. Подібних говорів є багато; одні з них бувають справді трудні для зрозуміня непризвичаєному, другі легкі. До остатніх належить і той говор, про який зложений отсей анекдот. Два хлопці сиділи в хаті і вчили ся читати. Батько сидів коло вікна і шив чоботи. Хлопцям навкучило ся довго бубнити, тому один із них почав до другого говорити „по німецьки“, аби батько не розумів: Хер-Іване! — Хер-чого? — Хер-ходім! — Хер-куди? — Хер-на двір. — Хер-за чим? — Хер-покурити! — Батько почув їх розмову і уважав потрібним додати також до неї від себе дещо: А он хер-батіг хер-висить! Хлопці замовкли і стали знов учити ся.

У нас найбільше розповсюднені і легкі до зрозуміня два такі ніби тайні говори Вони основують ся на тім, що слова не ділять ся на склади, лиш вимовляють ся цілі; намісь першої букви в виразі кладе ся одначе все співзвуки *вл*, а першу букву відорвану від виразу вимовляєть ся по виразі з приставкою *оре*, яка також асимілюєть ся, але тільки в першій половині. Ходи тут — у сім говорі буде проте звучати: Вл-*оди х*-оре вл-*ут т*-уре. Будь там — звучить: Вл-*удь б*-уре вл-*ам т*-аре. В другім говорі намісь *вл* ставить ся на початку *ш*, а намісь *оре* ставить ся *оце*. Ходи тут — і Будь там — звучить отже в сім говорі: *Ш-оди х*-оце *ш-ут т*-уце; *ш-удь б*-уце ш-*ам т*-аце.

„Пѣсня о Турбаевском катастрофѣ“ (кн. X) — се варіант пісні, друкованої вже в „Кiев. Старинѣ“, в якій оповідаєть ся про вбийство селянами дідичів Базилевських у Турбаях 1789 р.

„Про песыголовця та коваля“ (кн. X) — варіант звісної і широко розповсюдненої казки про Поліфема.

„Народныя преданія, связанныя съ селомъ Слобидкою-Межыривською, литинськ. уѣзда“ (кн. X) — в сій замітці надруковано кілька місцевих переказів. Сей відділ нашого фолькльору дуже занедбаний до тепер, тому належало б на нього звернути пильнійшу увагу тим більше, що місцеві перекази можуть мати ще й історичну вартість.

Як видно з сього огляду, відділ заміток приніс споро матеріялу для нашої етноґрафії, між чим є й деякі цінні річи. На закінченє подамо ще наголовки тих праць, що дотикають нашої етноґрафії і були обговорені в рецензийнім відділї „Кiев. Старины“. Ось вони: 1) В. Василенко. а) Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи. Харків, 1902. б) Этнографическіе матеріалы, собранные по Полтавской губерніи. Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи. Харків, 1902. 2) Запорожская рукопись о кладахъ. Київ, 1903. 3) Лира и іи мотивы. Зибравъ въ Кыйивщыни П. Демуцькый. Київ, 1903. *В. Г.*

З белетристики подибуємо в сім річнику твори Винниченка, Кобилянської, Мирного та Білика, Л. Яновської і и. В відділї бібліоґрафії обговорено кількадесять видавництв і книжок українських або таких що дотикають України, заведено на ново огляд часописей, а також подано короткий огляд нашого письменства за р. 1902. *Д. К.*

Київські **Университетскія Извѣстія** друкували в протягу 1903 р. продовженнє двох більших праць, а то Ол. Грушевського п. з. Пинскіе акты XV—XVI вв. (кн. II—VII), що служать додатком до розвідки з попереднього року п. з. Очеркъ исторіи Турово-Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV—XVI в., обговореної в Записках т. LIII, і М. Стельмашенка п. з. Политическая дѣятельность Петра Скарги (кн. II—III), яка також була вже обговорена в Записках т. LIV. Крім тих двох важна для нас праця А. Шпакова п. з. Государство и церковь въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ въ московскомъ государствѣ отъ флорентійской уніи до учрежденія патріяршества (кн. VIII, IX, XI) до тепер іще непокінчена – де подана історія заходів митр. Ізидора коло заведеня на Руси унії, і реакція, з якою ті заходи стрінуло московське правительство. Від тоді виробляєть ся спільна проґрама діяльности московського правительства і церкви, а наслідки тої спілки видні в Росії до нині. По скінченю праця Шпакова буде обговорена в Записках окремо. Так само буде обговорена окремо довша праця А. М. Лободи п. з. Русскія былины о сватовствѣ, якої продовженє друкувало ся в кн. IV, VII і X.

З менше важних згадаємо статю П. Флоринского п. з. Критико-библіографическій обзоръ новѣйшихъ трудовъ и изданій по славяновѣдѣнію, де обговорюєть ся 16 видань чеських, 1 російське, 1 болгарське, 6 сербських і 2 хорватських. При обговорюванню статистичної розвідки проф. Л. Нідерле п. з. Kolik bylo Slavanův koncem r. 1900 професор Флоринский не згоджуєть ся з числом Українців, поданих Нідерлє на 31—32 міліонів. З „Отчету о состояніи Кіевскаго Центральнаго Архива для древныхъ актовыхъ книгъ губерній: кіевской, подольской и волынской въ 1902 г. довідуємо ся, що по день 1 січня 1903 р. у київськім центральнім архіві було між ин. 5.920 актових книг, 434.577 окремих документів і 68.538 старих творів. До того часу зроблено 208 описий до 208 актових книг, що містять в собі 39.086 окремих документів. В кінци згадаємо ще про „Каталогъ библіотеки Н. И. Костомарова“ — подарованої в 1894 р. київському університетови, де всіх чисел є 1425, між ними деякі друки з XVII в.

Записки императорскаго харьковскаго университета не подали в 1903 р. ні одної праці, що цікавила би українського історика, окрім тільки статї В. Даниловича п. з. Значеніе нумизматики въ из-

ученіи русской исторіи, де автор виказує велику вагу нумізматики в руській історії. Деколи нумізматика є одиноким жерелом при рішанню питань, що мають в руській історії першорядне значінє. *Г. Кр.*

Труды Кіевской духовной академіи. „Тридцатилѣтіе Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Кіевской духовной академіи“ — Н. Петрова (ч. 1, ст. 134—152); „Страничка изъ тридцатилѣтней исторіи Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Кіевской духовной академіи“ — Ѳ. Т. (ч. 1, ст. 152—159); „Тридцатилѣтіе церковно-археологическаго музея при Кіевской духовной академіи“ — І. Бродовича (ч. 2, ст. 231—253) — всї три отсї статї написано з приводу того ювилею. В них коротенько оповідаєть ся історія Товариства та музея від заснования (18 жовтня 1872 р.) аж до останнїх часів. Знаходимо тут деякі цікаві подробиці про заснованнє товариства, перші роки його істнования, важкі матеріяльні обставини, ворожі відносини до нього з боку висшої духовної адмінїстрації, про видатнїйших діячів на полї розвитку як самого товариства, так і його музея і т. ин. „Высокопреосвященный Ѳеогностъ, митрополитъ кіевскій и галицкій“ (ч. 2, ст. I—XIII), „Кончина и погребеніе в Бозѣ почившаго митрополита Ѳеогноста“ (ч. 2, ст. XIV—XXIX) — свящ. Ѳ. Титова. В сих двох статях говорить ся про житє, діяльність, смерть і похорони м. Теогноста († 22 сїчня 1903 р.), що був не тільки київським митрополитом, але (ранїйш) і епископом подільським. Се — звичайні посмертні згадки. „Іовъ Базилевичъ, епископъ переяславскій, и участіе его въ церковно-политической жизни Подольской Украины“ (1771—1776 гг.), — А. И. Войткова (ч 5, 6, 7 і 8) — розвідка обговорена вже в т. LXI Записок. Кіевская Академія в первой половинѣ XVIII столѣтія — Д. Вишневскаго (ч. 6—9): розпочато друкувати ще торік, — сього року вийшло окремою книжкою, буде обговорене в бібліоґрафічному відділї. Историческая записка о соединенныхъ Кіево-Подольскомъ и Богуславскомъ духовныхъ училищахъ — В. Дурдуковского (ч. 9, ст. 118—143) — коротенька історія київо-подільскої (з 1760 р.) та богуславської (з 1816 р.) духовних шкіл, злучених в роцї 1902. Къ вопросу о значеніи Кіевской Академіи для православія и русской народности в XVII—XVIII вв. — Ѳ. Т. (ч. 11, ст. 375—407). — В отсїй статї проф. київської Академії Ѳ. Т(итов) веде полєміку з польським ученим Яблоновским, який зразу в своїй історії київської Академії, а потім у відповіди на рецензію Титова (див. „Kwartalnik historyczny“ за 1902) проводить ту думку, що київська академія була „тільки посередницею між західною та східною культурою, а сама не мала в собі нїчого самостійного, нїчого оріґінального“. Д. Титов хоче довести свому опонентови, що київська Академія, хоча й була заснована на взір польських колеґій, хоч в основу науки в нїй і було положено

латинську та польську мову, хоч науки й викладались у нїй схолястичним методом, — все таки „по внутрішньому своему характеру була вона школою „русскою" (sic!) і православною..." Ся стаття ще не скінчена. Критико-бібліографическая замітка: Проф. А. С. Лебедева Бѣлгородскіе архіереи и среда ихъ архипастырской дѣятельности — Ѳ. Т. (ч. 3 і 4) — автор робить деякі цікаві доповнення до книги д. Лебедева на підставі московських, петербурських та київських архивів. *В. М.*

Кіевскія Епархіяльныя Вѣдомости: Мѣсточко Фастовъ по описанію московскаго священника Іоанна Лукьянова. Прот. Кл. Ѳоменка (ч. 18). Кіевъ временъ Петра I. Прот. Кл. Ѳоменка (ч. 23 і 24). Отся статья, як і попередня, написані на основі записок московського богомольця-старообрядовця Лукьянова, що проходив через Україну в половині XVIII[1]) в. Історичні матеріяли: „Составъ духовенства города Кіева въ 1778" і „Опредѣленіе кіевскаго митрополита Гавріила Кременецкаго о назначеніи казеннаго жалованья духовенству Кіева въ 1778 г." Ч. 25, 27 і 28. В сих матеріялах подані звістки про походжене, осьвіту, родинний і маетковий стан тогочасного київського духовенства. Давняя метрическая запись (VIII в.) В. Доманицкого (ч. 26). Отсей документ з 1746 р. відзначаеть ся тим, що написаний чисто українською мовою, коли рівночасно на польській Україні в офіціяльних кругах панувала польська мова. Генеральный осмотръ 45 приходскихъ церквей Каневскаго уніатскаго деканата, произведенный въ 1792 и 1793 гг. Прот. П. Орловского (ч. 8). Переповідженне візитації церков, що дае мало що цікавого з погляду історичного та побутового: про церковні будинки та маетки, про сьвящеників, братства і т. д. Бібліоґрафічні замітки про книжки: Ор. Левицкого: Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в." (ч. 4); Е. Голубинского: Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви", изд. 2-ое, Москва 1903; Н. Климова: Постановленія по дѣламъ православной церкви и духовенства въ царствованіе императрицы Екатерины II", СПб. 1902; В. Доманицкого: Отчетъ объ археологической экскурзіи въ Звенигородскій уѣздъ Кіевской губерніи въ 1901 году", Кіевъ 1903.

Волынскія Епархіяльныя Вѣдомости: Къ исторіи Жидичинсхой архимандріи на Волыни. А. Малевича. Ч. 1, 3, 11—12, 13, 15, 16 і 18. Се продовжене статї, початої перед кількома роками. В 1903 р. друковано як додатки документи з початку XIX в., а саме кореспонденцію діячів народної просьвіти з василіянськими начальниками. Статя ще нескінчена. Къ исторії Почаевской Лавры. Н. Теодоровича. (Ч. 4 і дальші). Се дальша публїкація документів до історії По-

[1]) Див. про першу з них Записки т. LV.

чаївської Лаври. В 1903 р. опублїковані між иньшими отсї документи XVII—XVIII вв.: віддане Еві Домашевській в посїдане маєтку, що зістав ся після смерти її мужа; її спір із Гавратинськими, Єловицькими та Вишневецькими задля того маєтку 1654 р.; тестамент дворянина Василя Якинта Грицковича Домашевського в користь Почаївського монастиря 1656 р.; договор братиї Почаївського монастиря з Евою Домашевською в справі записаних нею монастиреви земель 1659 р.; тестамент властителя села Куликова Георгія Молчана в користь Почаївського монастиря 1653 р.; акт даровизни шляхтянки Олександри Атанасії Севрук, монахинї Пустинського монастиря, Почаївському монастиреви 1660 р.; акт уступства шляхтянки Анастазії Копистенської на імя Кременецького ігумена Зосими Андрузського на 4000 зр. і тестамент того-ж Зосими між иньшими в користь Почаївського монастиря 1698 р.; тестаменти в користь Почаївського монастиря ріжних осіб XVIII в. і ин. Статя ще нескінчена. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Н. Теодоровича. (Ч. 1 і дальші). В сім продовженю давно початої працї друковано в 1903 р. описи осад Ковельського уїзду. Луцкое крестовоздвиженское православное братство. Г. Війка (ч. 28—36). Автор ділить історію того братства на два періоди: перший 1617—1648 р., себто від часу заложеня братства до війни Хмельницького, — се період процьвітаня братства, — а другий період 1648 - 1730 р., себто від Хмельниччини до захоплення братства уніятами. Статья написана старанно, головно на підставі друкованих жерел, бо архівні документи по части згоріли, а по части затратились. Біблїоґрафічна замітка про книжку свящ. Θ. Титова: „Русское духовенство въ Галиціи“, Кіевъ 1903.

Подольскія Епархіяльныя Вѣдомости: Колонизація Армянъ въ юго-западной Россіи. Е. К. (ч. 2—4). Рецензія сеї статї, що вийшла також окремою брошурою, уміщена в LIV т. Записок. Подольскія типографіи и изданія (историческій очеркъ). Е. С. (ч. 46). З приводу 200-лїтного ювилея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., подані тут звістки про друкарнї, які були на Поділю в XVI—XIX в., та їх виданя, при чім вказуєть ся, що на Поділю мало було друкарень, бо ся країна знаходила ся все в воєннім станї, який не сприяв таким закладам, як друкарнї, школи і т. и. Із подільських друкарень звісна друкарня паневецька коло Каменця з кінця XVI і початку XVII в., яка видала 7 видань, по більшій части доґматично-полємічного змісту (кальвіністів). При кінцї XVIII в. були друкарні: в Могилеві Подільськім на Днїстрі росийська і три польські: в Яришеві (Могилївського повіту) Валєріяна Дзєдушицкого, в Тульчинї (Брацлавського уїзду) Потоцких і в Мінківцях (Ушицького уїзду) Сцїбор-Мархоцкого. З початком XIX в. в Каменцї при подільськім ґубернськім правленію появляєть ся урядова

друкарня, де друкують ся офіціяльні періодичні виданя: Губернскія Вѣдомости (від 1838 р.) і Епархіальныя Вѣдомости (від 1862 р.). Опісля закладають ся й приватні друкарні, яких тепер много і в ґуберніяльнім місті і по других містах. Южно-русскій дьякъ и приходская школа въ 17-мъ и въ первой половинѣ 18-го столѣтія (ч. 21) — се передрук із „Полтавскихъ Епархіальнихъ Вѣдомостей“. Къ исторіи Подольской духовной семинаріи: письмо Преосвященнаго Іоанникія, Епископа Брацлавскаго и Подольскаго, митрополиту Кіевскому Іероѳею 1797 г. 30 октября, М. Бачинского (ч. 49) — сей лист показує, коли саме була заведена семінарія першим православним подільським архиєреєм. Литературное наслѣдіе св. первоучителя Кирилла (по поводу рукописей Подольскаго епархіальнаго Древнехранилища), М. Евсѣева (ч. 11) — автор оглядає архівні рукописи сьв. письма і вказує, до якого вони належать часу і до яких редакцій. Преобразованіе Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета въ Церковное Историко-Археологическое Общество (ч. 45): заснований в Каменцї в 1865 р. історично-статистичний комітет перемінено на основі затвердженого синодом статута на історично-археольоґічне товариство, при чім у внутрішнім устрою товариства допущено більше самоуправи, як се було в комітеті, — голову і иньших членів управи вибирає ся і т. и. Фактична переміна відбула ся 26 жовтня 1903 р. Очеркъ дѣятельности историко-статистическаго Комитета и учрежденнаго имъ Древнехранилища за прежнее время, Н. Яворского (ч. 10). Сей нарис написаний з приводу переміни комітета в історично-археольоґічне товариство. За час свого істнованя комітет видав 9 випусків своїх „Трудів“ (1876—1902), заложив музей („Древнехранилище“), який до недавна містив ся в горішних ґалєріях каменецької катедри, а в 1903 роцї був перенесений до т. зв. подомініканських будинків. Историческая справка о каменецкихъ подоминиканскихъ зданіяхъ, въ коихъ помѣстилось Древнехранилище, свящ. Е. Сѣцинского, (ч. 10). Отсї будинки належали до домініканського монастиря, заложеного в Каменцї коло 1370 р., а знесеного 1843 р. В будинках знесеного монастиря була уміщена до 1866 р. рим.-кат. духовна семінарія, а опісля ріжні правительственні інституції.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости: Лѣтопись Свято-Покровской церкви села Коротяка, Елисаветградскаго уѣзда, свящ. К. Соколова (ч. 6 і дальші): з сеї лїтописи видно, що село Коротяк заложено при кінці XVII в. на бувшім „зимовику“ запорозьких козаків, а заложив його дворянин Грабовський, прозваний Перепелицею, від котрого виводить свій рід і теперішний властитель села Перепелицин. В церкві того села зістала ся по Запорожцях тільки одна память — напрестольний кипарисовий хрест в срібній оправі з підписом, з якого видно, що той

хрест „сооруженъ“ курінним отаманом Давидом Білим „въ слободу Клима Перепѣлина“ 1786 р. Краткая историческая записка о Григорьевскомъ Бизюковѣ монастирѣ Херсонской епархіи (ч. 18): Бізюків монастир, що посідає кілька тисяч десятин землї, перетворений в 1803 р. з Софронівського подвіря „курської Молчанської пустині“. Подвірє те заснував в останнїй чверти XVIII в. ігумен Теодозій при підмозї князя Потьомкина. Завдяки сему любимцеви цариці Катерини дістало Софронівське подвірє 1782 р. 3 245 десятин землї та за Дніпром більше 2.000 десятин плавнів. З вдячности для Потьомкіна Теодозій збудував у подвірю церков імени сьв. Григорія. В 1803 р. екатеринославський архиепископ Атаназій просив у сьв. Синода дозволу на переміну подвіря в манастир, який мав бути йому-ж підданий. Синод сповнив сю просьбу, зносячи заразом Бізюків монастир в Смоленську і прилучуючи його маєток до новозаснованого Григорєвського монастиря і навіть даючи йому назву знесеного монастиря. Так повстав 1803 р. в Херсонщині Григорєвський Бізюків монастир, який в 1903 р. обходив соті роковини свого істнованя. Бібліоґрафічна замітка про книжку В. Гошкевича: „Клады и древности Херсонской губерніи“, Херсонъ 1903.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости в 1903 р. не дали замітних статей з історії, археольоґії та етноґрафії.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости, – тільки одна статя: Городъ Ѳеодосія и Александро-Невскій соборъ, свящ. Н. Владимирского (ч. 9 і 10). Се історичний нарис про місто, яке в ріжні часи носило ріжні назви: у Греків і Римлян до Христового Різдва Теодозія, у Ґенуенців XII - XIII в. Кафа, у Татар і Турків XV—XVIII в. Кефе, у Росиян від кінця XVIII в. знов Теодозія. Після історичного нариса про місто автор збирає звістки про теодозійський собор, побудований в рр. 1870—1873, після того, як плян перебудови великої магометанської мечети не здійснив ся наслїдком і недостачі средств і несовісности будівничого, який був підняв ся перебудови мечети на церков.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости. Былое въ Бессарабіи, бывшаго преподавателя семинаріи свящ. Е. Михалевича (ч 10—20): на підставі румунських жерел (лїтописий та історичних праць) автор говорить про територію Бессарабії, про її фізичні обставини, про її бувшу і теперішню людність, далї викладає історію країни по округам або цинутам, а в кінці говорить про давню управу тої країни, про уряди, особи, стани, церковні відносини в ріжні історичні часи. Старинный церковный памятникъ, свящ. Д. Праницкого (ч. 19): Тут описані останки скального монастиря близько бессарабського села Непоротова Хотинського уїзду над Дністром, против подільського місточка Калюса, яке колись в XII - XVIII в. було містом. Тут у скалї є слїди колишньої цер-

кви, вибитої в камени, зберіглись келії, переходи з горішних площадок в долїшні і т. п. Изъ бумагъ Анатолія, бывшаго Архіепископа Могилевскаго. Д. Щеглова (ч. 24). Звістний духовний письменник 60-их років минулого віку архиепископ Атаназій, бувши уроженцем Поділя і провівши більшу часть своєї служби в західній части російської імперії, розслїджував ті условини, які на його думку мали шкідливий вплив на релїґійно-моральний стан православної людности. До таких шкідливих елементів він зачисляв між иньшим жидівство. В 1837 р. він предложив обер-прокурору синода меморіял про Жидів, в якім на підставі історії і власних дослїдів вказує, які порядки треба би завести в управі полудневої Росії, щоб обмежити шкідливий вплив Жидів на православних. Між иньшим вказує він пр. на видаванє книг і брошур, які розкривали би релїґійні блуди Жидів, розбивали би пересуди тальмуда і т. п. Наведена в заголовку статя викладає власне зміст того противжидівського меморіяла.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія. Елецкій монастырь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1902 г.). Его святыни и достопримѣчательности, свящ. А. Ефимова (ч. 1) — се докінченє статї, початої попередних років. В 1903 р. описаний сучасний стан Єлецького монастиря. Документы, относящіеся къ личности святителя Өеодосія, Архіепископа Черниговскаго, П. Добровольского (ч. 8—9) — тут подано три документи — два дотикають парафій у селах, що належали до Єлецького монастиря, де Теодозій ще як архимандрит був настоятелем, а третїй документ, се лист на польській мові до „писаря“ в справі якогось незвісного по імени кандидата. Отсї документи знайдено на окладцї книг в бібліотецї Софійського собора в Київі. Къ исторіи Черниговской духовной семинаріи, П. Добровольского (ч. 10) — тут надруковано пять документів, що дотикають по части семінарії за рр. 1784—1787. Отсї документи знайдено в церковнім архіві села Лєнькова Новгородсїверського повіту, а містять ся в них головно розпорядженя епархіяльної власти до місцевого духовенства. І так епископ Іляріон розпоряджає, аби сьвященики, що після різдвяних вакацій не відішлють своїх дїтий в семінарію в приписанім часї, були покарані тритижневим повненєм відправи в катедральній преображенській церкві; другий указ говорить про покаранє сьвященика 25 рублями „на бурсу за тайне повінчанє дочки секунд-майора Юркевича без волї родителїв“ і т. и.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. — Успенская каменная церковъ мѣстечка Лютеньки Гадячскаго уѣзда (ч. 22 23) — описана в сїй статї камінна церков, збудована коштом гадяцького полковника Михайла Бороховича 1686 р. Будинок церкви в пятьма банями, з богатьома

вікнами, в середині три престоли. Під церквою є пивниця, де на залізних ланцухах висить домовина з останками фундатора церкви, що помер 1704 р. „При сій церкві — читаємо в статї — зберігаєть ся і до нинї цїлим і неушкодженим гарний шовковий перський пояс фундатора Бороховича, який вийнято з домовини при перекладаню підлоги; він іще такий міцний, що й тепер уживаєть ся дуже часто підчас богослуженя" (?). Церковний будинок був зруйнований 1708 р. шведськими військами, що розложились були на зимівку здовж ріки Псла. Опісля будинок значно потерпів при пожежі, що вибухла в нїм 1748 р. По поводу одной рукописи, В. Кудриновского (ч. 27): отся рукопись, се записки бувшого учителя полтавської духовної семінарії з кінця XVIII в. Данила Сулими, уроженця Харківщини, потім визначного кишиневського епархіяльного архиєрея Дмитрія. Автор статї вказує, що ті записки можуть дати матеріял для історії полтавської семінарії, особливо для характеристики педаґоґічних відносин, тим більше, що архів тої семінарії згорів і архівних матеріялів для її історії дуже мало. Бібліоґрафічна замітка про книжку И. Павловского: „Полтава въ началѣ XIX в. (очерки по архивнымъ даннымъ съ рисунками). Вып. І. Генералъ-губернаторство князя А. Б. Куракина (1802—1808)".

Курскія Епархіальныя Вѣдомости. — Нѣсколько матеріаловъ для исторіи Курской епархіи, А. Танкова (ч. 23 і 29): на підставі архівних матеріялів подані тут відірвані епізоди з ріжних часів. Так пр. оповідаєть ся, що в 1732 р. один еміґрант польської нації із Каменця Подільського, Криловский, заявив у просьбі, поданій до білгородського епископа Досителя: „я нинї живу в Білгородї своїм двором, а в подушний реєстр не записаний, бо я польської нації, і бажаю служити в домі Вашого Преосьвященства в боярських дїтях", і просив приняти його „служити з боярськими дїтьми" і його імя написати в „статейний список". Або 1781 р. розбирала ся в консисторії справа про „противний Богу коло церкви і забобонний учинок, який полягав у тім, що „дївки" при участи народа носили торжественно якогось „болвана или идола", а коли духовенство хотїло відобрати того „болвана", жінки ударемнили се своїм опором. Наведені в статї документи не пояснають, що се був за похід з „болваномъ". І т. д. Объяснительные параграфы по исторіи Бѣлгородской епархіи (ч. 36 і 37) — тут поправлені деякі недокладности та помилки, що вкрали ся до творів з історії Білгородської епархії. Прим. що-до часу заложеня епархії вказуєть ся, що думка деяких істориків, нїби білгородсько-курська епархія заложена в XI в., невірна і оперта на грубім перемішаню сеї епархії з білгородською, яка істнувала в XI—XII в. недалеко Київа, в містї Білгородї, нинї Білгородцї Київської ґубернії. Автор доводить, що білгородсько-курська

епархія заложена московським собором 1657 р. Дальше говорить ся в статї про першого епископа білгородської епархії, митрополїта Теодозія (1667—1671); з огляду на скупість звісток у історичних творах про того епископа автор вказує, де і в яких архівах знаходять ся звістки про нього, а в кінцї подає одну характеристичну рису в дїяльности того митрополїта, з роду Серба: він старав ся по змозї не ломати церковного житя новозаложеної епархії і не заводив московських порядків, особливо в тих частях епархії, що належали перед тим до київської митрополії, за що очевидно тїшив ся любовю своєї пастви. Статя нескінчена. Памятники Путивльской старины, П. Роздольского (ч. 23—26): розповівши історію міста Путивля, що був пограничною кріпостю Московського царства в XVI—XVII в., автор описує памятки пробуваня в Путивлї Псевдо-Дмитра I. В Путивельскім Кремлї був старинний Молченський монастир, де жив Самозванець; сей монастир істнує й доси і в однім з його церков над вівтарем знаходить ся укрита кімната, в якій пробував Самозванець. Тут показують отсї предмети, що набежали до нього: крісло чи „престол“, статую Спасителя з дерева грубої роботи, вбрану в одіж, ікону Жировецької Божої Матери і деревляну дарохранильницю, зроблену в росийськім стилю, але з латинським підписом під образом Божої Матери.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости: Воронежскій край въ церковномъ отношеніи до учрежденія самостоятельной Воронежской епархіи (1586—1682 г.), Н. Поликарпова (ч. 10): сей історичний нарис дає історично-ґеоґрафічний огляд розширеня приходів в висше означенім часї, а також звістки про тодїшні церкви і духовенство; написаний по части на підставі архівних жерел з Воронїжського ґубернїяльного музея, а по части на підставі друкованих праць, як: „Воронежскія писцевыя книги 1615—1629 гг.“, надруковані в II томі „Матеріаловъ для исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній“ (Воронїж 1891); „Роспись монастирей и церквей Воронежскаго уѣзда 1658 г.“, надрукована в книзї проф. Багалїя: „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVII вв.“ (т. II. Харьків 1890); „Окладныя книги Рязанской митрополіи 1676 г.“, надруковані в „Воронежской Старинѣ“, вип. 1 (Воронїж, 1901). Положеніе монастырей Воронежской епархіи при святителѣ Митрофанѣ, П. Никольского (ч. 4—5). Монастирі в Воронїжчинї появили ся в XVI—XVII в., коли сї околицї були мало залюднені, а людність складала ся з ріжних утїкачів то з Московщини то з Польщі. Ті монастирі були тодї чисто народнїми інституціями, майже незалежними анї від духовної анї від сьвітської власти, а деякі з них були заложені козаками для того, аби тут мали пристановище і лїкар-

ську поміч ріжні втікачі з турецької та татарської неволі. Коли-ж 1682 р. засновано епархію, то першому воронїжському епископови сьв. Митрофанови довелось богато боротись, аби піддати сї монастирі епархіяльній власти, завести в них докладну грошеву рахунковість і т. п. і загалом наломити ті народні монаші свобідні громади до порядків Московської держави. Про сї заходи Митрофана говорить власне статя. Матеріалы для исторіи Воронежской епархіи, С. Введенского — додаток до ч. 4. Тут надруковані два листи московського патріярха Адріяна до воронїжського епископа Митрофана. Перший лист з 1696 р., се відповідь на донесенє Митрофана про побут царя Петра I в Воронїжи та його „благопріятствіе" і „милостивое жалованіе" супротив сьвятителя. Другий-же лист з 1699 р. тикаєтть ся важного питаня, яке вирину̂ло в духовім житю воронїжского епископа: він, чуючи упадок сил і близьку смерть, просив благословеня патріярха на принятє схими; патріярх у своїй відповіди лишає сю справу „смотренію и намѣренію" самого епископа, але пригадує йому, що „відповідно до завіщаня сьвятих отцїв і правил епископ, що приймає схиму, позбуваєть ся архиєрейської гідности і управи над дорученою йому паствою". Матеріалы для жизнеописанія св. Митрофана, А. Правдина (ч. 16, 18—21). Тут надруковані ріжні документи, зібрані в 30-их роках XIX в костромським епископом і прислані 1833 р. сьв. синодом воронїжському епископови „для долученя до иньших звісток, збираних для написаня житєписи сьв. Митрофана". Земельныя владѣнія Донецкаго монастыря до 30 марта 1764 г., свящ. І. Яблоновского (ч. 18 і 20). На підставі архівних даних вказують ся земельні набутки Донецького монастиря Предтечі, звісного між народом під назвою козачого монастиря. Воронежскій священникъ Мина Григорьевъ (ч. 15): в отсїй статї, початій 1902 р., в 1903 р. розповідаєть ся, як Міна Григорєв був назначений 1729 р. ключарем в Успенськім Московськім Соборі, а 1731 р. почала ся справа про утрату чи крадїж „ризи Господньої" з собора. В статї описаний перебіг тої справи, слїдство з особами, причастними до неї і т. п., чого результатом було звільненє Міни Григорєва від обовязків ключаря. Біблїоґрафічна замітка про книжку проф. А. Лебедева: „Бѣлгородскіе архіереи и среда ихъ архипастирской дѣятельности".

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ: Ежегодный кошельковый сборъ въ Кіевской епархіи съ 1764 по 1702 г. для вспомоществованія благочестивымъ монастирямъ и церквамъ, находящимся въ Польшѣ и подвѣдомственнымъ кіевскому митрополиту, прот. П. Орловского (ч. 16 і 17). В 1764 р. сьв. Синод предложив київському митрополітови та переяславському і білоруському епископам зарядити окремі складки для підпомоги церков і монастирів, що знаходили ся

в Польській державі. Статя на підставі архівних даних подає звістки про ті складки: кілько від котрої церкви і монастиря приходило гроший і кому їх давали. Данныя о бывшей въ Курскѣ греко-уніатской обители, А. Танкова (ч. 13). Тут подані звістки про заснований в Курску 1839 р. монастир, куди засилано з північно- і полудневo-західної Росії духовних — упертих уніятів. Приходъ и церковь посада Савина Люблинской губерніи, Гр. Крашкевича (ч. 27, 34 і 40) Савин, се корінно руське місто і до XV в. був королївською власністю, а в половині XV в. король подарував його холмському рим.-кат. епископови. В статї подана історія того міста, його церков, говорить ся про обставини житя православної громади та її сьвящеників і т. и. Церкви и приходы въ Посадѣ Грубешевскаго уѣзда (Люблинской губерніи), М. Ваврисевича (ч. 44—46). Перед історичними звістками про городельські церкви подані загальні звістки про Городло, яке появляєть ся в лїтописях від XIII в., а далї стало звісним із відбутого тут городельського сойму в 1413 р. Бібліоґрафічна замітка про книжку А. Сидорова: „Польское возстаніе 1863 г. съ портретами и снимками медалей“, СПб. 1903.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости — лише одна статя: Преосвященный Викторъ Садковскій, первый Минскій Архипастирь, его жизнь, труды и заслуги для западно-русскаго края, А. Товарова (ч. 23). Се промова, виголошена на сьвяточних зборах в Мінській семінарії з приводу 100-лїтньої річниці смерти епископа Віктора Садковського, який після другого подїлу Польщі був іменований епископом просторої території, що обіймали теперішні ґубернії Мінську, Волиньску та Подільську і части ґуберній Київської, Чернигівської, Могилївської і Катеринославської, і на сім становищи прославив ся участю в наверненю на православіє уніятів у країнах новоприлучених до Росії.

Долучаємо до сього огляду й:

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости: О святыхъ Виленскихъ мученикахъ Антоніи, Іоаннѣ и Евстаѳіи, іеромонаха Евсевія (ч. 1—2 і 5). Автор на основі жерел викладає історичні звістки про трьох виленських мучеників, відступаючи в де-чім від їх звичайних біоґрафій. Так пр. твердить, що ті три мученики були мучені не разом, а тільки двох із них, Антонія і Йоана замучено раньше за литовського князя Ґедиміна, а Евстафій поніс муки за вел. князя Ольґерда, а саме 13 грудня 1347 р. Нѣкоторыя черты быта западно-русскаго духовенства въ XVI в. Н. Предтеченского (ч. 1—2). Статя зроблена на підставі „духовницы“ виленського сьвященика Юрєвської церкви над Россю (в Вильні) Матѳея, надрукованої в „Виленскім Археографическім Сборнику“ т. VI ч. 5. Виленскій первопечатникъ и первыя изданія Виленскихъ типографій, А. Миловидова (ч. 3, 5 і 6). З приводу

200-літного ювилея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., автор збирає звістки про першого виленського друкаря д-ра Франціска Скорину та про його видання (головно на підставі студії проф. Владимірова про Скорину), а дальше і про пізнїйші виленські видання. При кінцї статї поданий хронольоґічний реєстр усїх виленських видань (XVI—XVIII в. Къ вопросу о построеніи въ Вильнѣ церкви во имя святаго Духа и о монастирѣ при ней, свящ. Пашкевича (ч. 6 - 9): на підставі опублїкованих матеріялів і дослїдів рішаєть ся тут питанє, коли саме скінчено і посьвячено церков, хто її будував і коли при нїй заложено монастир. Автор приходить до виводу, що будову скінчено і посьвячено в половинї падолиста 1597 р., а будувало церков ціле виленське братство, хоч длятого, щоб будова велась без перешкоди, офіціяльно вели її жінки воєвод Дорота Абрамовичева і Теодора Зеновичева. Спершу при церкві не було монастиря, хоч учителями в братській школї були монахи, а заложено монастир доперва коло 1614 р. і першим його настоятелем був Леонтій Карпович. Къ вопросу о началѣ Виленскаго православнаго св. Духова монастиря, проф. П. Жуковича (ч. 12): автор знаводить найдену ним в бувшім архіві греко - уніятських митрополїтів (тепер архів синода) заяву виленського братства, подану 18 червня 1611 р. в литовський головний трибунал. Із сього документа виходить без сумнїву, що лїтом 1611 р. істнував уже при виленській братській церкві сьв. Духа зовсїм з'орґанїзований православний монастир під проводом ігумена Павла. Пожайскій Успенскій монастирь, свящ. Н. Пашкевича (ч. 11—19). Сей монастир істнує як православний тільки від 1832 р., а передтим був се католицький камедульський монастир, заложений 1661 р. польським маґнатом Христофором Пацом. Статя присьвячена власне викладови історії того камедульського монастиря. Князь Богданъ Матвѣевичъ Огинскій, защитникъ православія въ первыя времена уніи, свящ. Н. Пашкевича (ч. 24—27): на підставі друкованих жерел подані тут історичні звістки про рід Оґінських, а дальше про Богдана Матвієвича та його заслуги в справі оборони православія. Иконы Пресвятой Богородицы, особенно чтимыя западно-русскимъ народомъ (ч. 36). Тут подані звістки про ікони: жировицьку (в жировицькім монастирі близько міста Слоніма) і сурдегську (в монастирі того-ж імени в Ковенській ґубернії, близько стації Сурдеги Свенцїнської вузко-торової зелїзницї). Біблїоґрафічні замітки про книжки: М. Корнилова: „Задачи русскаго просвѣщенія въ его прошломъ и настоящемъ“, СПБ. 1902 (ч. 7—8); А. Сидорова „Польское возстаніе 1863 г.“ СПБ. 1903 (Ч. 20—21); Н. Теодоровича: „Волынь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и селъ“, томъ V. Ковельскій уѣздъ, 1903 (Ч. 36—37). *Ю. С.*

Земскій Сборникъ Черниговской губ. (р. XXXV видання) містив далї в першій, офіціальній частинї закони і иньші урядові постанови, які дотикають ся головним чином земства. Широко був розвинений відділ: „Земське і мійське господарство“, в якому подавали ся відомости про стан ріжнородних земських справ так у черниговському, як і по иньших земствах; в сьому відділї знаходимо чимало відомостей і статей в справах земської медицини, в справах економічних, земських фінансів (статті Іванова, Грасса і ин.), в справах нар. осьвіти. Між иньшим в статї „Про нар. осьвіту“ д. Е. Шульга подає відомости в справі видання підручників і взагалї шкільних книжок, яку порушено полтавським ґуб. земством: земство звернуло увагу на потребу видання книжок, приладжених до мови і побуту людности Полтавщини, і доручило окремій комісії детальне оброблене сеї справи; з сього поводу д. Шульга доводить пильну потребу видання книжок і шкільних підручників, які-б були приладжені для людности Полтавщини і иньших країв, де жиють Українцї, підкреслюючи, о скільки ті книжки, яких уживають тепер по школах на Українї, незрозумілі Українцям.

В відділї „Моноґрафії, матеріяли і відомости“ надруковано багато статей, що дотикають ріжних сфер життя і діяльности земства; є чимало статей про стан земської медицини („листи про земську медицину д-ра Керекеша“), ветеринарії, нар. осьвіти, метеорольоґії, про економічний стан людности і т. ин. Дві статї Н. Котляревського і М. Виридарського присьвячені „дрібній земській одиниці“. Під такою назвою звернула на себе, останніми часами, велику увагу проєктована нова земська орґанізація, яка повинна мати більш меньш такі функції, як теперішні земські інституції, але близче стояти до людности, ніж стоїть повітове земство, і задовольняти дрібні місцеві потреби. Проєкт такої інституції розглядав ся на земських зборах і викликав вже чималу лїтературу; історію сієї справи і подають автори, занотовуючи дві головні течії у прихильників проєктованої інституції: одні доводять, що її треба приладити до „волости“ (у кожному повітї кілька волостей), иньші бажають зробити її ще більше дрібною, ще меньшою, і прикласти до села; більш меньш згоджують ся на тому, що ся інституція повинна бути безстанова, що участь у її діяльности мають право брати усї місцеві люди, які володїють землею, або мають иньші маєтки, що вона мусить самостійно керувати місцеві справи, повинна мати право обкладати людий податками на місцеві потреби, вибирати свій уряд. „Абсентизм земських зборів“ Н. Бирского дослїджує ті умови, дякуючи яким вельми часто гласні не бувають на зборах, і добачає причини сього в сучасній орґанїзації земства, коли круг людий, які беруть участь у земських справах, вельми обмежено великим цензом.

Далї звертають на себе увагу статї: „До історії видавництва Земського Збірника Черниг. ґуб.“, в якій подано коротенький огляд сього видання за увесь час його істнування (з р. 1869), оповіджено про ті заходи, які робило земство для розширення його проґрами, про перешкоди, які ставив сим заходам уряд так місцевий як і центральний, про те, як не вважаючи на сї перешкоди, проґрама „Збірника“ все-ж поволи ширила ся; подають ся і відомости про сучасний стан часописи. В статї „Музей укр. старовини В. В. Тарновського“ розповіджена історія зносин небіжчика Тарновського з черниг. земством в справі передання йому музея, ті незгоди, які були поміж гласними з сього поводу, перемогу, яку одержала та частина гласних, що, розуміючи велику вагу музею, обстоювала за принятем його земством, подають ся відомости про склад музея, його реґулямін, катальоґи і т. ин. Статя „В справі охорони памяток старовини“ доводить потребу зберегати такі памятки, показує деякі місцевости по Чернигівщинї, по яких істнують памятки, досї ще не розвідані, могили, нагробники і т. ин. В статї „Як живуть хлїбороби у північній частинї Чернигівщини“ автор, на підставі дослїду панї М. Косич, надрукованого у часописї „Живая Старина“ 1901 р., подає деякі нар. оповідання, деякі піснї, навіть витворені останнїми часами (прим. про цукроварнї). Інтересні відомости подає д. А. Малинка в своїй розвідцї „Кобзарі і лїрники“; він визначує ріжницю між старцями-жебраками з одного боку, і сими слїпцями-музиками, з другого, далї пояснює ріжницю між кобзарями і лїрниками, наводить їх репертуар, подає біоґрафічні відомости про трьох слїпців музик: Терентії Пархоменка, Ничипора Дудку і Олексія Побегайла, яких він зустрічав і слухав їх гру і співи, подає характеристику кожного з них, подає деякі думи, піснї, псальми, які вони співали, взірцї потайної мови лїрників; цікаво, що Порхоменко, наприкл., деякі думи вивчив від інтелїґентів („навчив ся від панів“). Д. Н. Могилевський в дописи „Народні спостереження, яко узагальнені виводи з метерольоґічних законів“ говорить про те, як деякі народні спостереження (напр.: зміни у погоді до Іллї і по Іллї) стверджують ся метеор. дослїдами; так само спостереження що до руху хмар, вітрів і т. ин. Звертає на себе увагу статя Г. Коваленка: „Діяльність і значіннє І. П. Котляревського в історії укр. суспільства“ — подаючи відомости про обставини, в яких виховував ся Котляревський, автор підкреслює занепад національного письменства і осьвіти в ті часи, занепад попередних інституций, в яких заберегало ся дещо з минулої автономії, звертає увагу на те, що тодї нарід був покинений своєю інтелїґенцією, аристократією і єрархією, що при такому станї річей діяльність Котляревського і його наступників прямувала до того, щоб повернути народови його інтелїґенцію, з'єднати ріжні його стани. Далї автор подає відомости про стан

України за часи Репніна, про те, як тоді гуртували ся у Полтаві люди, які присьвятили себе поліпшенню долї України при нових обставинах її життя, подає характеристику драматичних творів Котляревського та занотовує вплив, який мала його діяльність.

У відділї „Місцева хроніка" подано чимало відомостий про біжучі справи земства; тут уміщено протоколи ріжних земських інституцій, внесення управи, протоколи економічних рад і т. ин.; до одного з протоколів економіч. ради ґуб. земства додано внесеннє Г. Карачевського-Вовка „про способи піднесення сільського господарства", в якому він, між иньшим, доводить велику вагу розповсюднення у народї сільско-господарських відомостий і висловлює певність, що таке розповсюдненнє можливе і досягне мети лише при уживанню народньої мови.

В „додатках" до Збірника друкуеть ся далї „Генеральные слѣдствіе о маетностяхъ Черниг. полка" 1729—1730 г.", редаґоване Н. П. Василенком. Надруковані також: дра Тимошка „Дифтерія у Чернигівщинї" р. 1901, „Економічні і технїчні засади для з'орґанїзовання середних і дрібних господарів", В. Країнского, справоздання ріжних товариств, черн. громадської книгарнї і ин. інституцій. Уміщена простора і докладна „Програма збирання відомостий археольоґічних, історичних і етноґрафічних по Черн. ґуб.", складена і видана Черн. Архивною Комісією. Відділи програми такі: І. Старовина історична і археольоґічна; II. Старовина юридична (звичаєве право, родинний побут, маєткові відносини, земельні відносини, право карне); III. Народня словесність; IV. Бандуристи (кобзарі), лїрники; V. Повіря і забобони; VI. Житло (оселя) і двір; VII. Одїж; VIII. Їжа і питє; IX. Оздоби; X. Нар. музика; XI. Роботи, рукомесла, промисли: 1) хлїборобство, 2) скотарство, вівчарство і розведеннє птиці, 3) чумацтво, 4) рибальство і ловецтво, 5) шевство, 6) бжільництво, 7) мирошництво, 8) теслярство, столярство, токарство, 9) колїсництво, бондарство і вироби посуду з дерева, 10) кравецтво, 11) торговля); XII. Жебрацтво. *І. Ш.*

З загальних росийських часописей **Вѣстникъ Европы** в 1903 р. дав кілька ближше нам інтересних: М. Ц. „Народное образованіе въ земскихъ и не земскихъ губерніяхъ" (кн. VI, стор. 750—764) — для своєї статї автор використав матеріяли з „Отчета Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа за 1902 г.". Огляд народньої осьвіти в „київському окрузї" цікавий найбільш тим, що показує, як задовольняють ся найважнїйші духові потреби народа в двох частинах „округа" — земській (Чернигівщина й Полтавщина) і не-земській (Київщина, Поділє та Волинь) Взагалї становище народньої осьвіти в двох земських ґуб. о 4 рази лїпше, ніж в трьох не-земських, що ясно показують цифри „Отчета". На підставі фактичного матеріяла автор робить вивід, що на 20,967.282 чоло

віка в київському окрузї лишаєть ся без елементарної осьвіти мало не 2 мілїони дітий школярського віку, то б то 83% всеї скількости дітий сього віку. П. Я. Щеголев „Владиміръ Раевскій и его время. Біографическій очеркъ“ (кн. VI, стор. 509—562). Автор подає цікаву біоґрафію В. Раєвського, одного з членів „Южнаго тайнаго Общества“, що за Олександра I ширило свої ідеї поміж військом на Українї. „Отчетъ по вѣдомству православнаго исповѣданія“ (кн VII, ст. 350 358) — розглядаючи „всеподданнѣйшій отчетъ“ синодального оберпрокурора, автор замітки спиняєть ся над становищем т. зв. „упорствующих“ (уніятів) в Холмсько-варшавській епархії. З кожним роком становище „упорствующих“ все гіршає; навіть в тяжкі хвилини свого житя вони не можуть приймати поради від тієї релїґії, до якої лежить їх серце, бо їм се заборонено; круг них ростуть діти нехрещені, старі умирають без сповіди, молоді живуть невінчані... Наслїдком утисків і заборон, якім підлягають „упорствующіе“, являєть ся багато сумних фактів. Про се становище надто виразно говорять отсї цифри: нехрещених „упорствующих“ в р. 1898 було всього 26177, а в 1899 — 29235; жило на віру в 1898 р. 9669 а в 1899 — 10757. З 83 тисяч перейшло в православіє 960 чоловіка! „По поводу съѣзда славистовъ“ И. Бодуєна-де-Куртене (кн. VII, стор. 328—343) — в сїй прегарній замітцї автор спиняєть ся над деякими питаннями, що повстали на нарадах „Преоварительнаго комитета по устройству в С.-Петербургѣ съѣзда спеціалистовъ по славянской филологіи и исторіи для обсужденія важнѣйшихъ вопросовъ по славяновѣдѣнію“, між иньшим над питанєм про права ріжних мов на з'їздї. Автор висловлює ся за допущеннєм всїх лїтературних славянських мов у відчитах і дебатах; особливо підносить рівноправність української, вважаючи на недавні інциденти з приводу недопущення її на наукових з'їздах. Спокійне, строго-об'єктивне, на науковій підставі засноване слово відомого славіста дає авторитетне рішеннє дражливому питанню про права української мови в наукових працях. *В. П.*

Русская Мысль. — Цікава статя д. Лебедева: Бытъ крестьянъ и рабочихъ въ мѣстахъ посѣва свеклы (кн. I, ст. 101—121) дає образ житя і працї робочого люду на цукроварнях в Харківщинї і ставить деякі desiderata що до поліпшення його побуту. Д. Хижняковъ в статї Обзоръ дѣятельности Полтавскаго Земства (кн. VIII, IX, стор. 113—137, 1—20) робить огляд діяльности названного земства, переважно економічної, що має на метї поліпшеннє економічного стану селян. Д. Щербина в статї Изъ воспоминаній изслѣдователя (кн. IX, стор. 21—40) робить характеристику ріжних типів кубанського козацтва на підставі власних споминів. Найбільш цікава друга частина сих споминків, у якій д. Щербина подає відомости про склад кубанського козацтва.

Д. К—к зачіпає питаннє про дорогову повинність у Чернигівщині в статї Земство и интересы мѣстнаго населенія (кн. IX, ст. 62—75). З приводу відслонення памятника Котляревському „Русская Мысль" надрукувала дуже прихильну до українського письменства статю д. W. Иванъ Котляревскій (опытъ характеристики) (кн. X, стор. 125—140). Анонїмний автор, на підставі споминків Мартинова, шкільного товариша Котляревського, дав деякі нові дрібні факти до житєпису першого українського письменника нових часів, і кінчить оглядом та характеристикою його творів, завважаючи, що без Котляревського не було б і Гоголя. Цікаво, хоч і поверхово написаний нарис п. Русової Старое и молодое въ современной малорусской литературѣ" (кн. XII, стор. 191—201) характеризує творчість Мирного, Карпенка-Карого, Коцюбинського та Стефаника, згадуючи принагідно й деяких иньших письменників наших (Винниченка, Григоренка, Яновську, Чернявського). Провідна гадка статї п. Русової — що сучасне українське письменство охоплює життє всїх станів українського народу й дає лїтературні зразки високої вартости. З приводу ювилею Миколи Лисенка в відділї „Внутреннее Обозрѣніе" (кн. XII, стор. 247) надруковано прихильну замітку про ювилята, а в бібліоґрафії (кн. XII) згадано про книжку М. Комарова: Шевченко въ литературѣ и искусствѣ.

Русское Богатство — і сього року, як і попереднїх, названий місячник (до речі — один із найцїкавійших та найпопулярнійших у Росії) дав дуже мало матеріялу, що тією чи иньшою стороною тикаєть ся України. Варто насамперед згадати розвідку п. Алчевської „Чтеніе шведскихъ и норвежскихъ писателей въ деревнѣ и городѣ" (кн. I, стор. 1—21); в розвідці авторка розповідає про враження Українців-селян на публичному читанні творів скандинавських письменників. Розвідка д. Сѣверянина „Южные горнопромышленники и потребители" (кн. II, стор. 1—18) дає цікавий нарис капіталїстичного промислу на Україні; цілком справедливо автор виясняє крізу, що тоді капіталїстичний промисл переживав у Росії, тим, що капіталїсти нехтують потреби дрібного покупця, покладаючи всї надії на високе цло закордонних виробів із залїза та на великі замовлення уряду. Сей напрям надто виразно виступає на з'їздах заводчиків і постанови сих з'їздів д. Сѣверянин досить докладно переказує. Ту саму річ трактує і друга розвідка того ж автора: „Отъ кризиса къ расцвѣту" (кн. XII, стор. 98—120), в якій згадані змагання заводчиків-капіталїстів ілюстровано постановами харківського з'їзду гірняків. Д. Анисимов в статї „Харьковскіе студенческіе кружки" (кн. XII, стор. 201—217) розповідає про сумну долю студентських наукових орґанізаций в харківському університетї. Бюрократична орґанїзація тих наукових „кружків", повсякчасний догляд адмінїстрації, брак

самодіяльности — все те позбавило згадані орґанізації якої-небудь діяльности і вони істнують лише на папері, нічим свого істновання не виявляючи. В бібліоґрафічному відділї „Русскаго Богатства" знаходимо цікаву рецензію на „Педагогическія беседы" д. Лубенця (кн. I, стор. 35—37), в якій російський місячник обороняє українську мову від педаґоґа-Українця; в кн. XII надруковано коротеньку затітку з приводу нового видання творів Костомарова (стор. 41—42). *С. Є.*

Міръ Божій: Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія — Н. Рожкова (ч. 2—8) — ся праця д. Рожкова буде певно обговорена осібно. Малорусскій университетъ во Львовѣ — М. Славінського (ч. 2, стор. 69—78): зазначивши в кількох словах загальне полїтичне становище Австрії, автор говорить про національне відродженнє Галичини, про потребу за-для галицьких Українців свого унїверситета, коротенько переказує історію унїверситета у Львові і зазначує відносини до унїверситетського питання ріжних галицьких українських і польських полїтичних партій. Комети в русских лїтописях — К. Покровского, була обговорена в т. LV. В відділї „Разныя разности" знаходимо коротеньку звістку (ч. 10 і 11) про „Открытіе памятника Котляревскому" (про інцидент в думі нїчого нема!) та згадку про Кальнишевського („Послѣдній кошевый Запорожья") (ч. 12), передруковану з „Вістника Юга". В бібліоґрафії: Т. Г. Шевченко — С. П. Дремцова. Вип. I, Вятка, 1902, ц. 45 коп. (ч. 1) — рецензент, д. Славінський, зазначає, що перекладчик, д. Дремцов, часто не розуміє й навіть „перевираетъ" Шевченка, хоча, очевидячки (див. передмову), й дуже поважає його, як поета. Изданія благотворительнаго общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ (ч. 4, стор. 113—116) — прихильна рецензія д. М. Славінського. Д. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи отъ водворенія славянъ въ сей странѣ до уничтоженія гетманства, въ 3 ч. изд. 4., — Рецензія М. Славінського, неґативна, бо в книзї „повний брак критичного методу, безпорядне викладаннє фактів, неумінне орієнтуватись в джерелах, застаріла мова, офіціяльні погляди" і т. и. Марко Вовчокъ. Народни оповидання. Т. I і II — рецензент М. Славінський підкреслює суспільно-історичне і історично-лїтературне значіннє творів Марка Вовчка. *В. М.*

Научное Обозрѣніе не дало сього року нїчого цікавого для нас.

Ежемѣсячный Журналъ для всѣхъ — С. Русова. Н. И. Костомаровъ. Біографическій очеркъ (VII, 771—790). На підставі згадок Беренштама, Горленка, Подорожного, Костомарової, Русова, Щербини, Юнге і автобіоґрафії Костомарова авторка написала досить популярно цікаву біоґрафію Костомарова, не даючи критичного розбору нї лїтературних, анї історичних його писань. А. Ефименко. И. П. Котляревскій

(X, с. 1223—1228). Се промова, яку п. Ефименкова виголосила в день святкуваня отвореня памятника Котляревському в Полтаві. Головне значінє Котляревського авторка покладає не в його невеличкій обсягом і змістом літературній спадщині, яка до того й не визначаєть ся „печатю ґеніяльности“, а в тім, що він „звязав порвану культурну нитку, прищепив українську народність до загальнолюдського руху“, почавши писати мовою простого люду. Він зробив перший крок, для якого потрібний не лише літературний талант, а ще й громадянська відвага. С. Русова. Н. В. Лысенко. (Къ 35-лѣтію его композиторской дѣятельности). (XI, с. 1367—1372). З приводу 35-літнього ювилею музичної діяльности М. В. Лисенка п. Русова умістила коротеньку біоґрафію ювілята, в якій особливо підносить його заслуги яко музика-етноґрафа, а також яко оріґінального композитора декількох українських опер і співів на текст Шевченка. Найбільше значінє М. В. Лисенка авторка покладає в тім, що „самим Українцям він відкрив усе багатство української музики і показав можливість найріжнороднійшого її оброблення“.

Вѣстникъ и Библіотека Самообразованія: Г. Танфильевъ. Ненасытецъ (ч. 8) — автор коротко описує Дніпрові пороги й популярно викладає, як вони появили ся. Роль аристократіи въ государственномъ строѣ древней Руси (ib.) — се переказ у розділї „Хроника“ за журналом „Право“ відчита проф. Маліновського в „томському юридичному товаристві“. В державнім житю древньої Руси разом із монархічним і демократичним елєментами верховної власти істнував іще третій елємент — аристократичний, якому належала „руководящая роль“ в народних зібранях-вічах. До кінця XII ст. сї три елєменти мали однаковий (майже) вплив на державне життє древньої Руси, а після XII ст., дякуючи ріжним полїтичним обставинам, на півночі — в Новгороді, Пскові та Полоцьку зростає демократія, на північно-сході — в Суздальській землї — монархія, а на півдні і південно-заході — в Галицькій та Волинській землї — аристократія, яка потім була причиною занепаду Литовсько-Руської держави. Историческій музей имени В. В. Тарновскаго въ Черниговѣ (ч. 11) — за „Русск. Вѣдом.“ описано въ розділї „Хроника“ історичний музей В. В. Тарновського; найбільшу вагу статя надає козацькому та Шевченковому відділам сього музея за їх повність і богацтво. А. Б-г-нъ. Споръ о происхожденіи Руси (ч. 15—16): автор завваживши, що питанє про походженнє Руси до останних часів становить предмет суперечок між ріжними ученими, найбільше місця в статї уділяє розбору теорій норманїстів і антінорманїстів; він доводить, що обидві сї теорії рівноправні й кожда з них може бути прийнята наукою як гіпотеза. М. Славинскій, Новая малорусская литература (общій очеркъ) (ч. 24). Нову українську лїтературу автор називає виключно народ-

ною, демократичною, що всю свою увагу звертає на народне житє, па добробут села. Ще батько нової української літератури І. П. Котляревський в своїй знаменитій Енеіді виставляє „широкі народолюбні тенденції“, протестує проти кріпацтва і зазначує рідній літературі потребу боротьби з ним; сей заповіт Котляревського — бороти ся проти кріпацтва — закінчив ся в українській літературі в 60 рр. Шевченком і редакцією „Основы“. Отсей період української літератури автор називає героічним, після якого наступив найновійший період, який тягнеть ся до наших часів. Перша фаза новійшої української літератури — майже до кінця 80 рр. — була мало продуктивна; тодішня література як і попереду, носить щиро-демократичний характер, але артистична техніка творів зробила значний поступ. Видатнійшими представниками сього часу автор статї називає Мирного, Ів. Левицького, Свидницького, Ол. Кониського, Щоголїва, Глїбова, Руданського, Старицького, Кулїша та Ніщинського (з їх перекладами). Друга фаза найновійшого періода української літератури ознаменувала ся великим оживленнєм у всїх родах літературної творчости, появою нових сьвіжих і оріґінальних талантів, що в своїх творах провадять далї демократичні заповіти старшої ґенерації українських письменників. Представниками сього часу являють ся: Кропивницький, Карпенко-Карий, Олена Пчілка, Франко, В. Стефаник, Кобилянська, Грінченко, Коцюбинський, Л. Українка, Кримський, Грабовський, Чернявський та ин. Евг. Ляцкій, А. Н. Пыпинъ и его „Исторія русской литератури“ (ч. 21). З нагоди 50-літнього ювилею літературно-наукової дїяльности Пипіна автор статї нагадує читачам найбільш відомі і славні працї ювилята („Исторія словянскихъ литературъ“ писана спільно зі Спасовичем; „Исторія русской этнографіи“ і ин.); найбільше місця в статї автор удїляє славній „Исторіи русской літературы“, коротко переказуючи її зміст і провідні думки. Проф. И. Н. Смирновъ, Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (ч. 34) — обговорена була в т. LV. *Ю. К.*

Образованіе: Поэзія земледѣльческой жизни — С. Русової (ч. 3, стор. 29—38). Сказавши кілька слів про важке становище українських письменників (переважно на російській Україні), що майже не побирають гонорару за свою роботу, що мусять усї свої сили віддавати другій роботї за-для зарібку, що в літературі примушені працювати тільки випадково, в короткі вільні від урядової роботи хвилини, що не мають навіть видавців, — авторка переходить до характеристики напрямку української літератури на протязї цілого столїття від І. Котляревського до М. Чернявського (статя написана з приводу виходу 3 томів „Віку“). Головним „героєм“ української літератури на протязї цілого столїтя був, на думку п-ні Русової, — хлїбороб. Українська література,

кермуючись ідеалами Шевченка — гуманізмом та демократизмом, — ніколи не тратила звязку з народом і, що далї, все краще та краще розуміла і малювала не тільки зверхні обставини життя нашого хлїбороба, але і його внутрішне життє, його настрій, його душу. Головні тези своєї статї авторка підпирає виривками з творів Мирного, Франка, Грінченка, Коцюбинського, І. Тобилевича, Григоренка, Стефаника, Бордуляка і иньших письменників. Але на нашу думку, п-нї Русова значно звузила обсяг змісту української лїтератури. Невже на протязї цїлого столїття українська лїтература нї про що иньше не говорила, крім хлїбороба?... Сама авторка, обороняючи нашу лїтературу від нападків за „узость“, проговорюєть ся, що були й иньші теми, були і твори „на отвлеченныя темы“. І було таких творів, — додамо від себе, — не мало... Через те то в цїкаво написаній статї п-нї Русової не можна не зазначити якоїсь штучности. Малорусскій композиторъ Н. В. Лысенко“ — С. Р. (ч. 11): коротенька ювилейна замітка про Лисенка, як етноґрафа й ориґінального композитора. В відділї „Хроника“ знаходимо дуже прихильну за-для небіжчика М. Старицького замітку про його процес із проф. Флорінским та І. Александровским (ч. 1). В бібліоґрафічному відділї уміщено рецензії на „Брошюры благотворительнаго общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ Nr. 1—22“, А. Л—цкого (ч. 7) та на „Малорусскіе альманахи: Литературный збирныкъ, зложеный на спомынъ О. Конисього; Дубове лыстє. На згадку П. О. Куліша, і З-надъ хмаръ і зъ долынъ“, С. Р. (ч. 10). *В. М.*

Русскій Вѣстникъ. Науку в таких орґанах, як „Русскій Вѣстникъ“, по старій памяти й тепер репрезентовано ляментаціями та нарíканнями на всїх не-Великоросіян (Финляндцїв, Поляків, Українцїв, Грузинів, Вірмен та ин.) за їх національні змагання; автори сих ляментаций, теж по старій памяти, раз-у-раз попадають у колїзію з льоґікою, правдою та фактами дійсного життя, навіть не помічаючи свого прикрого становища. В III кн. (стор. 296—351) надруковано широку полємічну статю „О русской церковной традиціи“ д. Скифа, присьвячену оглядови загально відомих „Очерків по исторіи русской культуры“ Милюкова. Як розуміє й переказує д. Скиф історичні факти, видно з його нарікань на архиєреїв XVIII в. з Українцїв (з „черкассъ“ — скрізь пише автор), що „истребляли раскольниковъ, монашество и бѣлое духовенство“ (стор. 327), аби догодити урядови. Д. Скиф гадає, що утисків проти „раскольників“ не було б, коли б на чолї церковної власти стояли свої люди і церквою правили „свои (читай — великоросийські) руки“ (ib.), хоч зараз же згадує, що „раскольнників“ вперше проклято на московському соборі р. 1666—67, коли в Москві й чутки ще не було про ненавистних „черкасів“ і коли „черкасская страничка въ исторіи русской

церкви“ ще не починалась. Правда, ще більше ніж Українців, ненавидить д. Скиф Поляків і католицтво і щоб зробити їм прикрість, ладен навіть забути про свою ненависть до „черкасс“ та залучити останнїх до „русской народности“ (ст. 335). Таких самих тенденцийних перекручувань та суперечностий повно і в статї Славянолюба „Вопросъ о русско-польскомъ примиреніи и польскія задачи“ (кн. V, ст. 133–154, кн. VI, 552—573, кн. VII, 105—126). Торкаючись подекуди польсько-українських відносин у Галичинї, Славянолюб міряє їх тією ж міркою московського патріота: в Галичинї живуть „русскіе“, українське питаннє — „польская интрига“ і такі иньші старі погляди. Статя д. Истомина „Очередные вопросы въ Привислинскомъ краѣ. Образованіе Холмской губерніи, какъ осуществленіе исторической правды по отношенію къ Забужной Руси“ (кн. V, стор. 183—204) перенята тією самою державною російською тенденцією і тими самими суперечностями. Д. Истомин то уважає Українців „чистыми русскими“, то йменує їх „малороссами“; то не зважає на українську мову, то в потребі виставляє її, як зброю проти Поляків, і навіть захожуєть ся будити серед Українців „національное самосознаніе“, розуміючи його як „обрусеніе“, — словом, подає звичайну у російських „патріотовъ своего отечества“ плутанину. Найбільш характеристична з сього погляду статя проф. Будиловича „Генезисъ россійскаго украиномана“ (кн. VIII, стор. 628—640), огляд дїяльности Трохима Зїнківського; вважаючи на деякі спеціяльні прикмети сієї „наукової“ працї, ми присьвятимо їй ширшу рецензію. Панеґірик ґр. Блудовій надрукував Братчикъ в статї „Графиня Блудова и Кирилло-Меѳодіевское Острожское Братство“ (кн. IV, ст. 675—699); заслугу Блудової автор бачить у тім, що вона своїм братством та школою силкувалась „развивать въ дѣтяхъ сознаніе, что они и предки ихъ — русскіе, что здѣшній край былъ колыбелью Россіи“ (стор. 679) і т. и. В бібліоґрафічному відділї „Русскаго Вѣстника“, взагалї убогому, надруковано (кн. I) одну лише рецензію, що належить до українства, на „Исторію Малой Россіи“ Бантышъ-Каменського. В відділї „Современная лѣтопись“ (кн. III, стор. 436—439) надруковано дві замітки: „Галицко-русское братство“ з приводу заснования в Петербурзї названного товариства, та „Маленькій пунктъ зарубежной программы“ про Русинів народного напряму. Обидві замітки написано в звичайному дусї обрусительної програми. *С. Є.*

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія приніс багато цінних причинків до української історії і українського письменства, але багато з них були вже обговорені в Записках, а то: розвідка В. Ламанского п. з. Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ историческій источникъ в т. LVIII, розвідка І. Якубовского п. з. Земскіе привилеи великаго княжества Литовскаго в т. LIV,

LXII, В. Істрина Изъ области древне-русской литературы в т. LXI, І. Халанского Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ в т. LXI. В бібліоґрафічнім відділї сеї книжки обговорюють ся розвідки А. Єфименкової п. з. Литовско-русскіе данники и ихъ дани і В. Міллєра п. з. Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ. — Розвідки М. Каринского п. з. Остромирово Евангеліе какъ памятникъ древне-русскаго языка була обговорена в т. LXII, П. Голубовского Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій періодъ города: Ворголъ, Зартый, Оргущь, Сновскъ, Уневѣжъ, Хоробръ? (кн. V) буде обговорена пізнійше. — Крім того занотуємо широку рецензію М. Любавского п. з. Новые труды по исторіи литовско-русскаго сейма (кн. II, III) на дві нові праці по історії литовсько-руського сойму, а то: М. Довнар-Запольского, Спорные вопросы по исторіи литовско-русскаго сейма, і М. Максимейка, Сеймы литовско-русскаго государства до Люблинской уніи 1569. М. Довнар-Запольский доказує, що господарська рада, незалежна від господаря, з'явила ся вже в 1413 р. і що в склад тої ради не входили двірські урядники; на грамотах виступають вони тільки як сьвідки. З обома тими твердженнями не годить ся Любавский; що до першого, то повстаннє незалежної Ради датує початками панования вел. кн. Олександра, що до другого, то господарська рада в повнім своїм складї мала також і двірських урядників вел. князївства. Що тикаєть ся державного значіння господарської ради, то Любавский стоїть за тим, що рада була не тільки висшою дорадчою інституцією, але мала власть судову і адмінїстраційну, коли противно Довнар-Запольский признає радї тільки дорадчу компетенцію. Так само не годить ся з Довнар-Запольским що до поглядів на самий сойм. Довнар-Запольский кладе зародженнє литовсько-руського сойму на кінець XIV ст., а Любавский на 1401 р.; Довнар-Запольский намагаєть ся число т. зв. великих соймів за панования Жигмонта І звести ad minimum, Любавский подає їх число на 26 зглядно 24; Довнар-Запольский каже, що акт городельской унїї не санкціонував литовського сойму, Любавский перечить тому і т. д. Що тикаєть працї Максимейка, то тут ще більше суперечностей. Максимейко доказує, що до кінця XV ст. істнували в вел кн. Литовскім тільки територіяльні сойми — литовський, жмудський, вітебський, полоцький і ин. і в тім періодї часу займали ся вони тим, чим займав ся загальний литовсько-руський сойм від кінця XV ст. З таким катеґоричним виводом Любавский не годить ся. Дальше не годить ся з запереченнєм Максимейка істнования загально-державних соймів перед кінцем XV ст. (1492), і з тим, що всї державні унїї до кінця XV ст. укладали ся на соймах або вічах поодиноких земель. Що до першого, то факти виказують противне; що до другого, то воно о стільки правда, о скільки бесїда

про унії поодиноких земель. Що тикаеть ся уній цілого князівства, то вони не могли укладати ся по соймах поодиноких земель. Вкінци автор рішучо виступає проти пояснювання Максимейка, що одинокою основною причиною повстання і складу литовсько-руського сойму, а також усіх реформ 60-их років XVI ст. була війна. По думці Любавского тут грали визначну ролю також стремлїння і домагання литовсько-руської шляхти і взагалї внутрішні потреби. А. Яцимірскій п. т. Молдавскіе отголоски московскихъ легендъ о Мономаховыхъ дарахъ (кн. X) нотує пізні й малоінтересні книжні рефлекси Мономахової леґенди. В статї А. Миловідова п. з. Важнѣйшее просвѣтительное учрежденіе въ сѣверо-западномъ краѣ (кн. II) подана історія публичної виленської бібліотеки. Всіх книжок в бібліотеці є до 200.000 а крім того над 130.000 рукописних документів, починаючи від XI ст. Вкінци згадаємо ще про справоздане з XII археольоґічного з'їзду в Харкові (кн. I) і про короткий некрольоґ А. Маркевича (кн. XII).

Ученыя Записки и. казанскаго университета принесли тільки одну невеличку статейку, цікаву для українського фільольоґа, а то К. Михальчука п. з. Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ (кн. XII). Шан. автор не годить ся з поглядом, що старинні південно-руські говори виказували коли небудь більший розвій попереднього змягчення співзвуків і взагалї більший степень палятальности в своїм звуковім складї, як співчасні їм північно-руські говори. Противно, що до мягкости співзвуків і піднебінних самозвуків південно-руські говори займали і займають разом зі словацькими і чесько-моравськими середину між ґрупами північно-славянських говорів (великорусько-білоруських, польсько-кашубських і лужицько-полабських) і ґрупами південно-славянських говорів (болгарсько-македонських, сербо-хорватських і словіно-резянських). Причиною того те, що ціла катеґорія співзвуків, нпр. співзвуки губні ледви чи були коли небудь здібні до змягчення на рівнї з зубними перед рефлексами звуків ь, е, ѣ, и, ѧ, анальоґічно до такого змягчення губних в мові північно-руській і польській. Отвердненнє в південно-руських говорах *і* і *е* прийшло, по думцї автора, через пересуненнє артикуляції тих звуків в більш задню часть піднебіння і через набутє гортанного відтїнка, через що головно зарисувало ся в сфері вокалїзму виділеннє південно-руської мови з загально-руської. Наслїдком тої появи було отвердненнє перед *і* і *е* не тільки губних співзвуків, але також зубних і шипячих. З иньших статий згадаємо дальшу частину розвідки І. Смирнова п. з. „Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ (кн. IV і VII), обговорену вже в Записках т. LVIII.

Варшавскія Университетскія Извѣстія дали декілька статей, що тикають української історії чи фільольоґії. На першім місци згадаємо

невеличку розвідку проф. А. Поґодіна п. з. Къ исторіи формъ славянскихъ языковъ (кн. IV), де автор порушує кілька спірних питань в славяньській лінґвістиці і пробує подати для них свої розвязки. І так пояснює повстаннє заіменникового gen. і dat. *-того*, *-тому*, аналізує gen. sing. *раба*, пояснює повстаннє славянського *ы* на кінці слів (прим. ведемы, вы), доказує істнованнє в словянській мові другого закінчення dual. на *-ѣи* в словах з корінем *о* і ин. Розвязки цікаві і варті близшої уваги специялістів. В розвідці п. з. Преступленіе и наказаніе въ древнемъ правѣ (кн. II) дає проф. В. Єсіпов погляд на розвій понять вини і кари в старинних Ґерман і Словян. Порівнуючи розумінне вини і кари у старинних народів і деяких нинїшних теоретиків, проф. Есіпов кінчить свою статю такими характеристичними словами: Древнее право было первобытно и грубо, но и въ немъ лишь очень рѣдко встрѣчалось такое безцѣльное издѣвательство надъ человѣческою личностью. Проф. Ф. Леонтович в статї п. з. Добавленіе къ „Литературѣ исторіи русскаго права" подає широку лїтературу права (400 заголовків) в доповненнє до поданої вже ним такої лїтератури в „Исторіи русскаго права" (вип. I, 1902). Про довшу компіляцію проф. І. Филевича п. з. Къ исторіи Карпатской Руси (кн. I і II — ще не покінчена) буде мова докладнїйше в бібліоґрафії. З иньших згадаємо ще широку розвідку проф. В. Францева п. з. Чешскія драматическія произведенія XVI—XVII ст. (кн. IV, V, VI). *І. Кр.*

Ученыя Записки Императорскаго Юрьевскаго Университета надрукували в додатках докінчення двох праць: проф. Красножена Иновѣрцы на Русп. Т. I. Положеніе неправославныхъ христіанъ въ Россіи, та проф. Шмурло Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи царствованія Императора Петра Великаго. Т. I, 1693—1700. Докладнїйше про них може бути мова в бібліоґрафічнім відділї. *С. Є.*

З орґанів російських духовних академій **Христіанское Чтеніе** дало такі інтересні для нас статї: Д. А—ча Памятники языка и письма и археографическіе на XII археологическомъ съѣздѣ въ г. Харьковѣ (кн. I, стор. 175—183) — автор подає коротеньку характеристику 16 відчитів, предложених в VI і IX секції на харковському археольоґічному з'їздї. Проф. П. Жукович п. т. Запорожское казачество въ смутную эпоху (кн. IV, стор. 570—595) має намір прослїдити в історії запорожських козаків відносини до православія. Від повстання Наливайка і до 1614 року проф. Жукович не знаходить фактів, які б сьвідчили, що запорожцї обстоювали за інтереси православної церкви. Тільки з 1610 р. є звістки, що запорожцї почали брати участь в церковних справах. Д. Абрамовичъ, Рѣчь передъ защитою магистерской диссертаціи: Изслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ Патерикѣ, какъ историко-литератур-

номъ памятникѣ (кн. IV, стор. 629—634). В тій самій книзї в відд. „Обзор. журналовъ“ надруковано докладну критичну замітку на статю К. Харламповича Борьба школьныхъ вліяній въ до-Петровской Руси (Кіевская Старина кн. 7, 10). А. Миловидовъ, Судьба русской книги въ сѣверо западномъ краѣ въ связи съ его культурною исторіею (кн. IX—X, стор. 348 - 362, 486—507) — під одною назвою „русская книга“ автор злучив і ту книгу, що за найдавнійших (XI в.) часів зайшла з Київщини в Литву і там ширилась, і ту великоросийську книгу, що їй в сьому краї „въ эпоху западно-русскаго возрожденія 60-хъ годовъ было положено прочное начало осѣдлости и царственнаго положенія“. „Иногда, — завважає автор, — это достигалось мѣрами не совсѣмъ соотвѣтствующими культурной работѣ, но надо замѣтить, что экстра-ординарныя событія требуютъ и такихъ же мѣръ“. Тон і напрямок сеї статї, де, до річи сказать, автор зібрав чимало цікавого матеріялу, показує досить добре отсей уривок, який подаємо в перекладі: „короткий золотий вік „западно русской книги“ змінив ся (після Фраціска Скорини) на довгу епоху утисків. Вона спробувала суворости інквізиторської цензури, побувала в ганебних руках катів, пройшла через палаючі огнища і все-таки допомогла „западно-русскому“ народови зберегти свою віру, мову, словом національну осібність, „нашедшую крѣпкую защиту подъ эгидою могучаго русскаго орла“ (505 стор.). Проф. П. Жукович, За московскимъ рубежомъ послѣ великой московской смуты“ (кн. XI, стор. 630—651) — автор розповідає історію двох судових процесів XVII в.: виленського православного брацтва з міщанами-братчиками виленського уніятського (Троицького) брацтва (1613 р.), та київо-печерського архимандрита Єлисея Плетенецького (1614 р.) з уніятським митр. Рутским за маєтки печерського манастиря; при тім торкаєть ся і варшавського сейму (р. 1615), в звязку з якими стояли згадані два процеси. *В. П.*

Богословскій Вѣстникъ: О началѣ, первыхъ дѣятеляхъ (1744—1759 гг.) и направленіи иконописной школы Тройце-Сергіевой Лавры — А. Голубцова (ч. 6, стор. 277—259) — малярську школу засновано в Троїцько-Сергієвській лаврі підчас архимандритування там Арсения Могилянського, що потім (1757—1771 рр.) був київським митрополитом. В статї говорить ся про діяльність на користь школи згаданого Арсения Могилянського та двох учителів з України, ним закликаних: Миколи Каменського і єромонаха Павла Казановича (з Межигорського київського манастиря). Къ вопросу о старыхъ академическихъ тезисахъ и ихъ значеніи для археологіи — А. Голубцова (ч. 8—9, стор. 414—430): реферат, читаний 9 серпня 1899 р. на археольоґічному з'їздї в Київі. На підставі аналїзи двох тезисів з початку XVIII в. (1713 р.), що знаходять ся в церковно-археольоґічному музеї московської духовної ака-

демії, автор говорить, що академічні тезиси мають не тільки місцево-історичний, але ще й археольоґічний інтерес. У двох тезисах, що розглядав він, наприклад, є нові матеріяли для історії чудотворного образа Братської Богородиці, Богоявленської церкви та старого будинку Київської Академії. В окремім додатку протягом цілого року друкували ся „Автобіографичныя записки Высокопреосвященнѣйшаго Саввы, архіепископа тверскаго“ (чч. I—XII), в котрих можна де-що (дуже мало) знайти по історії харківської епархії, де пробував сей епископ з половини 70-их років. В бібліоґрафії знаходимо досить цікаву рецензію І. Громогласова на книжки проф. А. Лебедева: Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ архивахъ духовнаго вѣдомства въ губ. Курской и Харьковской (Харьковъ, 1902 г., стор. 99) і Бѣлгородскіе архіереи и среда ихъ архипастырской дѣятельности (по архивнымъ документамъ) (Харьковъ, 1902 г., стр. XVI+278. Ц. 2 р.).

Православный Собесѣдникъ дав лише одну статю: Южно-русское религіозное искусство XVII—XVIII вв. — В. Нарбекова (чч. 4, 5, 7—10), обговорену в т. LVIII.

Занотуємо заразом з иньших теольоґічних місячників, що час. **Вѣра и Разумъ** дала лише одну небезінтересну для нас статю В. Крилова про комісію 1767 р., обговорену низше в бібліоґрафічнім відділі.

Странникъ сього року не дав майже нічого цікавого для нас. Можна зазначити хиба статю сьвящ. С. Бродковського Всемірное празднованіе рождественскихъ святокъ (т. II, відділ I, стр. 864—881), в якій говорить ся (дуже коротко і в загальних рисах) про сьвяткуванне Різдва на Україні (звичаї на кутю та колядки), — та замітку С. Рункевича Новые матеріалы для исторіи русской церкви начала XVIII в. (т. II, стор. 957—965). Тут зреферовано Описаніе архива Александро-Невской Лавры за время царствованія имп. Петра Великаго (т. I, 1713—1716 гг. VI+1150+114. СПб. 1903), де уміщено чимало між иньшим матеріялів про діяльність Теодосія Яновського, Теофана Прокоповича та Стефана Яворського. *В. М.*

Московські **Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ** принесли в минулім році дещо цікавого і для нашої історії. З того дві більші розвідки були вже обговорені в Записках осібно, а то: Е. Голубовского, Исторія канонизаціи святыхъ въ русской церкви в т. LIV і С. Бѣлокурова, Юрій Крижаничъ въ Россіи в т. LV. З иньших згадаємо спільну працю Н. Заозерского і А. Хаханова п. з. Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской (кн. II). Номоканон прийшов на Русь із Візантії в подвійній формі; один, т. зв. великий містить основи церковного

устрою і дісципліни взагалі, другий — епітимійний подає тільки один її віддїл — дісципліну покаянну. Оба вони мали замітний вплив на староруське суспільне житє і слїди того впливу полишили ся ще до нинї. Богато форм згаданого житя має свій початок у церковних приписах і пояснити той процес можна тільки на основі тих памяток. Тої працї підняв ся Н. Заозерский, обробляючи епітимійний номоканон в редакціях грецькій і словянській; роботу над грузинською редакцією приняв на себе А. Хаханов. Що тикаєть ся авторства звісного на Руси епітимійного номоканона, то його автором мав би бути по традиції монах XI ст. Іван Постник. Одначе Заозерский, перевівши аналїзу, доходить до переконаня, що згаданий „номоканон Івана Постника“ треба розуміти не инакше, як незручну компіляцию з ріжних авторів. Иньша річ, що в числї тих складових елементів були без сумнїву також статї згаданого монаха з XI ст., а навіть Івана Постника, що був царгородським патріярхом в VI ст. Автор, проаналїзувавши згаданий памятник, подає огляд його ідейної сторони і виказує коротко ті впливи, що відбили ся на самім Номоканонї. Другий автор А. Хаханов обговорює тільки грузинські рукописи „Канонів Івана Постника“ і подає декілька звісток про грузинського перекладчика сьв. Евтимія. Вкінци до обох розвідок доданий текст самого Номоканона в грузинській, грецькій і словянській редакції. Менший інтерес як північно-руська памятка має для нас Житіе преп. Іосифа Волоколамскаго“, уложене „неизвѣстнымъ“, з переднім словом С. Бѣлокурова. Вкінци згадаємо ще коротку замітку архім. Нїкодима п. з. Къ вопросу о мѣсяцесловѣ канонизованныхъ русскихъ святыхъ, де на основі праць російських ґаґіольоґів поданий показчик канонїзованих і неканонїзованих сьвятих Сибіру і 12 російських епархій, між тим двох українських, полтавської і чернигівської. *І. Кр.*

Русскій Архивъ. В статї д. М. Шугурова, Императоръ Іосифъ II въ Россіи (кн. I, стор. 5—40) подано на підставі листів імператора до своєї матери опис подорожи та побуту Йосифа II в Росії. Про побут його в Київі якийсь Єльчанинов доносив у Петербург, що ґр. Фалькенштайн (прибране імя імператора) „спитъ самъ и его свита на соломѣ, за все съѣстное, такъ какъ и за квартиру, платитъ весьма щедро... велъ себя сколько кротко, столько жъ и ко всѣмъ благосклонно“ (стор. 20). Д. Павлов подав Письмо Г. Ѳ. Квитки (Основьяненка) къ С. Т. Аксакову (кн. III, стор. 445—447); Квітка в листї дякує Аксакову, що був тодї цензором (р. 1829), за дозвіл якоїсь комедії (очевидно російською мовою писанної). Д. Титов у статї Черное малороссійское духовенство бѣлого времени (кн. VI. стор. 147—166) переказує відому працю проф. Лебедева про білгородських архієреїв, а в коротенькій замітцї: Варлаамъ Шишацкій (кн. VI, стор. 290—291) подає біоґрафічний нарис

відомого могилевського епископа, що присягнув Наполеонови, й наводить один вірш Шишацького. В бібліоґрафічнім відділї надруковано рецензію на книжку: Стороженко. Фамильный Архивъ, т. I.

Русская Старина: Д. Матвєєв у статї Гоголь въ Оптиной пустыни (кн. II, стор. 301—304) подає матеріяли до ґенези містицизму Гоголя. В споминках, що друкують ся під титулом Изъ Записокъ Никотина (кн. III, стор 499—514), подано цікаві відомости про анальоґічний відомому „майському указу 1876 р." закон для литовського письменства. Накидаючи Литовцям російський альфабет, звісний за лїберала Милютин сподївав ся від того „плодотворныхъ политическихъ результатовъ" (стор. 501). Дїйсність показала, що результатів урядова полїтика не дала жадних і сього року Литовцям дозволено друкувати свої видання литовським шрифтом. Безперечно, що такі самі наслїдки мати ме й указ 1876 р. що до українського письменства. Д. Дубровин у статї Графъ А. Х. Бенкендорфъ и В. Н. Каразинъ (кн. IV, стор. 5—27) подає матеріяли до історії осьвіти в Харківщинї та житєпису відомого харківського дїяча. „Записки Н. Г. Залѣсова" (кн. V, стор. 267—289) згадують про перебуваннє Шевченка в Оренбурзї, але на жаль не подають докладних про нього відомостий. Д. Головачев у розвідцї Значеніе Андрусовскаго перемирія для международныхъ отношеній восточной Европы (кн. VII, стор. 159—166) дає інтересний образ відносин між державами, заінтересованими Андрусівською умовою (Україною, Польщею, Москвою, Австрією та Швецією). Розрухи на Вкраїнї, що по смерти Хмельницького повстали, автор виясняє тим, що Москва не додержала Переяславської умови й тим сама чинила ту „шатость", на яку нарікають московські люди тих часів. Статя повідомого автора „Дипломатическія сношенія Москвы съ Римомъ въ XV и XVI вѣкахъ" (кн. VII—VIII, стор. 89—105, 349—382) між иньшим розповідає досить широко про діяльність київського митрополита Ізидора, участь українського духовенства на Фльорентійському соборі та розпад старо-руської церкви на київську і московську митрополїю. Автор Записокъ Θ. И. Стоянова (кн. VIII, стор. 383—395), київський урядник за часів ґенерал-ґубернатора Бибикова, подає матеріяли до історії скасоваоня Литовського Статуту на правобічній Українї, приписуючи собі ініціятиву в тій справі. Він ніби то подав думку й виробив плян скасовання, який опісля Бибиков за призволом царя Миколи I здїйснив проти волї „Государственнаго Совѣта" (стор. 391—393). О бывшихъ злоупотребленіяхъ въ продажѣ людей (кн. VIII, стор. 457—465) — під сим наголовком надруковано три власноручні „Записки" відомого харківського дїяча Каразина, що містять досить цікавий матеріял до характеристики кріпацтва на Українї в першій половині XIX в. Замітка: „Участіе Екатерины II въ семейномъ

дѣлѣ гр. К. Г. Разумовскаго“ подає прохання Розумовського, щоб цариця покарала його дочку, що проти його волї одружила ся з Апраксиним, і два листи Катерини Ї з сього приводу. Д. Матвєєв у цікавій статї Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г. (кн. IX—XI, стор. 667—690, 131—146, 459—470) переглядає справу гетьмана Многогрішного й подає поправки та доповнення до працї про се Костомарова, користуючись новими документами з Архива мінїстерства юстиції та деякими опублї-кованими в „Актахъ Южной и Западной Россіи“.

Опріч згаданих праць, „Русская Старина“ протягом цїлого року містила дальшу частину надзвичайно цїнного матеріялу до історії цензури в Росії під заголовком: Цензура въ царствованіе императора Николая І-го. Друкованнє сієї працї перенесено й на рік 1904, тим то з ширшим оглядом її треба почекати, а тим часом подаємо коротенький перегляд тих фактів, що дотикають України. Р. 1831 цензор Гаєвский вагав ся пропустити відповідь якогось Руссова „Московскому Телеграфу“, що надрукував неприхильну оцїнку історії України Бантыш-Каменського; „авторъ, — писав цензор, — утверждаетъ, что малороссіяне, бѣлоруссы, козаки и проч. — не русскіе; видитъ въ нихъ особую народность и мѣстность“ (sic), а через те його відповідь „по духу своему можетъ имѣть вредное вліяніе на умѣ читателей многихъ областей, съ XVII-го столѣтія возвращенныхъ Россіи“ (кн. II, стор. 325). Тогож самого року петербургський цензурний комітет, розглядаючи Боплянове „Описаніе Украины“, звернув увагу на два уступи — один про важне становище простого народу, а другий — про звичай христосувати ся (автор, як доносив цензор, „иронически говоритъ, что епископъ во время цѣлованія очень хорошо умѣетъ отличать хорошенькихъ дѣвушекъ отъ несмазливыхъ рожицъ, давая послѣднимъ цѣловать только руку свою“, — ib. 326). Главное Управленіе по дѣламъ печати дозволило зрештою і статю Руссова і Боплянове „Описаніе Украины“. Р. 1835 київський ґенерал-ґубернатор Гурєв прохав дозволу видавати в Київі російською мовою часопись „Кіевскую Газету“. Мінїстер внутр. справ Блудов згодив ся дозволити, але поставив умови — щоб часопись сприяла „просвѣщенію истинно-русскому“, подавала звістки тільки з „нашихъ русскихъ газетъ“ та, уникаючи всього, що нагадує стару Польщу і Литву, доводила раз-у-раз, що „этотъ край былъ издревле русскій и вторая (?) колыбель нашей монархіи“ (кн. III, стор. 586). Та славному Бенкендорфу й сих умов було мало і він часописи не дозволив. Р. 1843 цензура заборонила часопись „Dziennik krajowy“, що виходила у Варшаві й надрукувала статю проти москвофільських поглядів Ржевуского та Ґрабовського; разом із тим цензура звернула увагу, що й деякі російські орґани містять статї в тому-ж напрямі, що й заборонена польська

часопись. В око цензурі впала статя проф. Редкіна в „Юридическихъ Запискахъ“ — „Взглядъ на литовское законодательство и литовскіе статуты“ і три статї в „Библіотецї для Чтенія“ — одна з приводу Кулїшевої повісти „Михайло Чарнышенко“ і дві про історію України Маркевича. Справа для інкримінованих часописей, як на ті часи, скінчила ся досить щасливо, бо лиш тим, що „Библіотеку для Чтенія“ примушено надрукувати статю противного напряму, прислану ґен.-ґубернатором Біб̀іковим із Київа (кн. IV, стор. 177—181). На стор. 664—665 в кн. IX переказано офіціяльну характеристику Кирило-Методиївського товариства, зроблену в сумної памяти „III отдѣленіи“; на стор. 169 в X кн. подано звістку, що цензура вагала ся пропустити мапу „Малороссійскаго края“ и треба було аж дозволу міністра Шірінского-Шахматова, щоб безщасна мапа побачила сьвіт. Нарешті р. 1852 уряд призначив на кару цензора й редактора С.-Петербургскихъ Вѣдомостей“ за те, що в часописї надруковано прихильну згадку про модний тоді в Парижу танок „Мазепа“, бо „это ненавистное для всякаго русскаго имя злодѣя, даже и въ приложеніи къ танцу, не могло, по чувству вѣрноподданническаго усердія, подлежать ни малѣйшему одобренію“ (кн. XII, ст. 688—689).

Историческій Вѣстникъ: Споминки д. Градовского, Полвѣка назадъ, отрывокъ изъ воспоминаній (кн. I, стор. 103—117) містять кілька дат про житє в Харкові в 50-их роках минулого віку. На стор. 111 знаходимо згадку про Марію Марковичку (Марка Вовчка), а на 113 – про Гулака-Артемовського. На жаль, автор споминів про свою зустріч з нашими письменниками не подає ніяких докладнїйших звісток. В статї д. Мартемьянова, Общества нетрезвости (кн. IV, стор. 201—213) на останній сторінці згадано і про відоме пяницьке „общество мочемордія“, що було в 40-х роках у Полтавщині; нових фактів про згадане товариство автор не подає. Д. Мілер в статї Кіево-Выдубицкій монастырь (кн. VIII, ст. 644—653) оповідає коротенько історію манастиря та свої враження з побуту серед ченців. У статї д. Фірсова Черниговъ и его святыни (кн. X—XI, стор. 211—223, 615—632) дано опис Чернигова та його церков; між иньшим згадано про дім Мазепи й подано малюнок того дому. Безперечно з усього „Историчного Вѣстника“ за минулий рік найцїкавійша для нас замітка д. Юдіна Къ біографіи Н. И. Костомарова (кн. XI, стор. 562—564), що містить важний причинок до житєпису нашого історика. Д. Юдін подав у цїлости лист шефа жандармів ґр. Орлова до саратовського ґубернатора Котельникова; в листї сказано, що Костомаров просидів у Петропавловській фортецї рік, а потім послано його до Саратова, але не на засланнє, а „на службу“ (стор. 563). Цїкава власноручна приписка Орлова: „прошу быть къ нему (Костомарову) милостиву, человѣкъ съ достоин-

ствами, но заблуждался и искренно раскаивается“ (стор. 563). Компиляційна статя д. Иноземцева: Графъ К. Г. Разумовскій (кн. XI, стор. 599—604) подає житєпис останнього українського гетьмана з приводу 100-лїтнїх роковин його смерти. В біблїоґрафічнім відділї „Историческаго Вѣстника“ подано рецензії між иньшим на отсї книжки: 1) Ясевичъ-Бородаевскої: Сектантство въ Кіевской губерніи. Баптисты и малеванцы, 2) Гоголь на родинѣ. Альбомъ художественныхъ фототипій и геліогравюръ, Хмѣлевскаго съ предисловіемъ Горленка (кн. I), 3) Павловського, Полтава въ началѣ XIX вѣка (кн. III і IV), 4) Сумцова: Очерки народнаго быта (українського) (кн. IV), 5) Труды одиннадцатаго археологическаго съѣзда въ Кіевѣ (кн. VII), 6) Перетца: Очерки старинной малорусской поэзіи (кн. VIII), 7) Каманина: Научныя и литературныя произведенія Гоголя по исторіи Малороссіи (кн. X), 8) Орди: Страничка изъ исторіи просвѣщенія на Волыни, 9) Гошкевича: Клады и древности Херсонской губерніи (кн XI), 10) Альбомъ выставки XII археологическаго съѣзда въ Харьковѣ, 11) Костомарова: Собраніе сочиненій (кн. I), и 12) Бантышъ-Каменского — Исторія Малой Россіи (кн. XII). В відділї „Смѣсь“ надруковано опис полтавського сьвята Котляревського (кн. X, стор. 331—335), а між некрольоґами отсї про Українців: Павла Грабовського (кн. I), Олексія Марковича (кн. IX, стор. 964—969) та Михайла Косача (кн. XI); характеристично, що зовсїм не згадано про українські працї двох останнїх. *С. Є.*

Всемірный вѣстникъ друкував Очерки по экономической исторіи древней Руси Святловского, обговорені низше в біблїоґрафічнім відділї, і подав переклад двох ексфордських викладів М. Ковалевського п. т. Этюды о современномъ обычаѣ и древнемъ законѣ Россіи (кн. 1 і 2) — про пережитки примітивних шлюбних і родинних відносин в Росиї.

Значна більшість інтересних для нас статий з **Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ** була вже обговорена в наших „Записках“. І так — ідучи в порядку сих статей — Перетца Очерки старинной малорусской поэзіи I—V були обговорені в „Записках“ т. LV, Срезневського Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ обговорюють ся в біблїоґрафії сього тома, Никольського Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности в т. LVIII і LIX, Соболевского Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, в т. LVIII, Мученіе св. Аполлинарія Равенскаго по русскому списку XIV віка і Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. в Зап. т. LXI, того самого Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ, в Зап. т. LX, Перетца Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. в Зап. т. LX, Халанского

Матеріалы и замѣтки по исторіи древне-русскаго героическаго эпоса в т. LIX, Соболевского Изъ области древней церковно-славянской проповѣди, I—II, в т. LX, Покровского Новый Списокъ Слова Даніила Заточника, в т. LXI, Шахматова Ермолинская лѣтопись, в т. LIX, Иванова Культъ Перуна у южныхъ Славянъ в т. LX. Велика праця Шахматова Къ исторіи звуковъ русскаго языка, й справозданнє з археоґрафічної подорожі Срезневского повинні бути обговорені осібно, так що до обговорення тут лишаєть ся не багато.

Б. Модзалевскій: Къ біографіи Августа-Людвига Шлёцера (кн. 1) — авторови удало ся знайти кілька документів до біоґрафії славного історика, м. и. автобіоґрафічну записку з 1/13 авг. з вичисленєм історичних праць та заслуг, що дають йому право на одержанє ордену св. Володимира, а через се й росийського дворяньства. Шл. подає деякі близші обставини, серед яких йому приходилось працювати над „Нестором“ та иньшими історичними творами. Кавалєрська дума вволила просьбу Шл.: йому надано орден св. Володимира 4-ої степени та позволено уживати гербу ним самим вибраного — монах із розгорненою книжкою яко емблєма Нестора. А. Погодинъ п. т. Образованіе сравнительной степени въ славянскихъ языкахъ — пояснює suff. compar. ѣшь Робить він се з нагоди статї Льоренца, який звернув увагу на се, що так полабські форми compar. пр. nastarêsse як і словінські з suff. ieši, опирають ся на творах з suff. ěšĭ, який він зачисляв до праславянської доби. Ціль статї Поґодіна — показати, що догад Льоренца справедливий, та що -ѣшь має жерело вже в литовсько-славянськім періоді. Навівши відповідні паралєлї з деяких славянських мов (із української цитує автор дещо з Огоновського Studien), приходить автор до переконаня, що в звязи зі славянським стоїть литовский suff. compar. -ēsnis.

П. Житецкій, Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII в. (кн. 2) слїдить історію сформованя великоруської лїтературної мови в трех головних її моментах — аз Петра Великого, Єлисавети Петровни та Катерини II. В основі першого з них лежить передовсїм дїяльність українських письменників, покликаних Петром Великим на північ, — за Єлисавети продовжав сю дїяльність у великоруськім напрямі Ломоносов, — наступники Ломоносова за Катерини II, не відступаючи від гадок, висловлених у його граматицї, стреміли до вирівнаня ріжнородних стихій „россійського“ язика, до усуненя границї, що відділяла лїтературну мову від щоденної та на відворот — до піднятя сеї останньої на ступень лїтературної мови. Що-ж до участи Українцїв у формованю в.-р. лїтературної мови, то автор обговорює дїяльність Стефана Яворського, Дмитра Ростовського та Теофана Прокоповича. Їх реформа лїтературного язика йшла в парі з державною

реформою Петра, як остання стреміла до уніформації всего державного ладу, так перша завела у себе уніформацію літературної мови в напрямі цсл. традиції з незначними покищо уступками на користь великорущини. Підпомагана цілим історичним ходом культури, ся великоруська примішка зачинає набирати чим раз більшої переваги в напрямі до кінця XVI в. А зі зростом літературної продуктивности на півночі Росії завдяки многосторонній діяльности Новікова — в. р. літературний язик ставав більше й більше атракцийною силою на Україні.

С. Вилинскій, Сказаніе о Софіи Цареградской въ Еллинскомъ лѣтописцѣ и въ хронографѣ (3 кн.) — при помочи порівнаня кількох редакцій „Сказанія" (які він ізза невеликих відмін називає радше „видами") показує автор його історію на Руси. Сказаніе було розширене більше в т. зв. грецькім та римськім літописці і в хроноґрафах, як в осібних редакціях. Автор приймає гадку Шахматова, що в основу гр. та рим. літоп. лягла старо-болгарська енцикльопедія з X в., яка стала звісна на Руси не пізнійше XI в. Само „Сказаніе" повстало в византийській літературі не пізнійше половини IX в, а відай уже в X в. перейшло в славянське письменьство. Так можна думати на підставі сього, що воно знаходить ся в двох „видах" гр. літ., який повстав на основі стар.-болг. енцикл. царя Симеона. Текст сказанія відзначає ся деякими особливостями, відповідно до ріжниць, які заходять між самими „видами" літописця. Найбільшу близкість до гр. тексту представляє текст сказанія в III „виді". Що до сказанія по хроноґрафах, то автор прослїджує його після редакції з 1508, 1512, 1601 рр.

Радченко, Замѣтки о нѣкоторыхъ рукописяхъ филиппопольской городской библіотеки". Рукописи належать до часів XVII—XIX вв. (кн. 3). Автор подає звістки та коротко характеризує кілька рукописий сербської редакції, що служать до характеристики відносин між болг. та серб. літературою в часах турецького поневоленя. В Болгарію ідуть тоді богослужебні книги серб. ред., надто мабуть много иньших творів, писаних живою сербською мовою, яка мала чималий вплив на мову тодїшних болг. грамотіїв. Тойже автор п. т. Замѣтка о пергаменномъ сборникѣ XIV в. Вѣнской Придворной библіотеки (кн. 4), подавши фоно- та морфольоґічні прикмети цілого збірника та його зміст (Патерик, Слово Симеона Мезопотамського, Слово Теофіля александрійського архіепископа, Житє Теодори, Житє авви Симеона, Слово на благовіщенє св. Богородиці, Житє блаженного апостола Петра), задержує ся автор при останнім. Він подає його зміст та аналїзу. З усього показує ся, що мотив житя казочний не лиш у цілости, але й у подробицях, а крім того казочні й обставини часу та місця, з якими вяже ся мотив. Житє має лиш дуже мало спільного з апокриф. діяніями Петра, а за те представляє богато схожости

з діяніями иньших апостолів: Андрія та Матія, Томи та з Мученієм Андрія. Судячи з фоно- та морфольоґічних прикмет, думає автор, що переклад житя належить до X в. і то до його початку.

Ѳ Коршъ, Турецкіе елементы въ языкѣ Слова о полку Игоревѣ (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго) — праця Меліоранского була вже оцінена в наших „Записках"; рецензент порушує спірні питаня про ось які слова: блъванъ, бояринъ, бусый, быля, жемчугъ, коганъ, ногата, харалугъ. Найдовше задержує ся він при першім та показує як воно вандруючи зміняло ся й у виговорі й у значіню: в перськім воно звучить nehniban і значить атлет, борець, богатир, — в турецьких устах воно змінилось на балгабан, у Кірґізів на палван, балван, у Мадярів bálvány зі значінєм „ідол", сербське балван = поліно, великоруське болванъ = форма для виготовленя шапок, дурень і т. д. Свої поміченя попирає рецензент цілим рядом анальоґій із усіх европейських та великого числа азийських мов. *М. Т.*

Русскій Филологическій Вѣстникъ (т. XLIX—L): Д. В. Погорелов у замітці Къ вопросу о македонскомъ глаголическомъ листкѣ (т. XLIX, етор. 24—31) порівнюючи сю цікаву глаголитську памятку з иньшими текстами, приходить до виводу, що сей переклад слів Єфрема Сирина міг бути зроблений тільки в Болгарії і таким робом він належить до одної ґрупи з Супрасльским рукописом і Хиландарськими листками. І. Колар п. т. О склоненіи прилагательныхъ славянскихъ и индо-европейскихъ вообще (т. XLIX, стор. 105—139, т. L, стор. 201—227) розглядає „сложное склоненіе т. наз. опредѣленныхъ прилагательныхъ", — відкидає стару теорію повстання сих форм із складання двох ріжних відмінювань — номінального і прономінального, і замісь її дає своє нове виясненнє. А. Ветухов: Заговоры, заклинанія, обереги и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова. (Изъ исторіи мысли) (т. XLIX, стор. 250—296, т. L стор. 233—284) — праця ще не скінчена, далї користуєть ся й українськими матеріялами. Е. Карский: Митрофонъ Алексѣевичъ Колосовъ" (изъ исторіи русскаго языковѣдѣнія) (т. L, ст. 1—41) — небіжчик Колосов займав ся російською мовою і лише поміж иньшим торкав ся нашої, — проте годить ся тут зазначити його погляди на се, висловлені в „Обзорі звуковыхъ и формальныхъ особенностей русскаго народнаго языка": вже в XI — X віці (д. Карский бачить тут помилку друкарську і поправляє дату на IX - X) не було єдности в фонетиці „русскаго языка", хоч взагалї роз'єднаннє його ще тільки зазначало ся. Для Колосова „такъ какъ въ его время о существованіи великорусскаго и малорусскаго нарѣчій уже никто не споритъ", — було питаннє лиш про місце і ролю білоруського. Вл. Францев у статї: В. Г. Дундеръ и Имп. Россійская Академія (эпизодъ

изъ исторіи нашихъ книжныхъ связей со славянами) (т. L, ст. 42—57), подав характеристичний приклад неосьвідомлености в славянських справах російської академії 30-их років, яка, присудивши незнать за що срібну медалю якомусь пройдисьвіту, сама собі видала testimonium paupertatis. Н. Петровский: Къ хронологіи проповѣдей Григорія Цамвлака (т. L, стор. 58—63). — Автор на підставі „Слова похвальнаго св. великомученику Георгію“ хоче кинути нове сьвітло на деякі питання в життєписи Григорія Цамвлака, власне кладе його ігуменство в нямецькому монастирі ще до приїзду на Русь. В. Яцимирський в своїй статї Книжное вліяніе славянскаго языка на румынскій“ (т. L, ст. 185—200) — малює образ славянського впливу на румунську мову і заведення на місце славянщини національного елементу. В. Белявский: Народный говоръ уѣзднаго города Глухова (Черниговской губ.), (т. L, стор. 298—323) — не будемо спиняти ся над самою розвідкою, в котрій автор уживає для української мови якусь неможливу правопись, зазначимо лиш один факт, який сьвідчить про стійність сієї роботи: в кінцї додано „Словарный матеріалъ“ на не цілих пяти сторінках! (319—323). Яку мету мав автор, подаючи його? Ми попереду гадали, що се має бути збірка глуховських провінціялїзмів, — на сю-ж думку наводив і підзаголовок: „Нѣкоторыя характерныя для мѣстнаго нарѣчія слова и выраженія“, — але-ж перші таки слова загально-українські — дитина, гроші, кавун, курка (ст. 319) відкинули сю думку геть. Невжеж автор хотів на пятьох сторінках дати нам суму відмін глуховської мови від „литературнаго (resp. русскаго) языка“, з погляду котрого і в порівнанню з котрим він вів всю розвідку! О, sancta simplicitas! Проблема українсько-російського словника блискуче порішена д. Белявським на стор. 319—323 його статї, і теорія „въ одинъ часъ малорусину научиться по великорусски“ має від сього дня нову підвалину — якої міцности і ваги — про се говорить маленький виривок із „Словарнаго матеріала“, — цитую як найдокладнійше, диви стор. 319, в книжцї помилкою нумеровану 219, — „горобе́ць = жеребецъ (твердый слогъ *го*, вѣроятно, отвѣчаетъ мьягкому „же“, срв. „гоню“ и „жену“, „годить“ и „ждать“)…. Як бачите, не голе твердженнє, але й цілий фільольоґічний апарат! Факт неймовірний і характеристичний не для самого лиш автора. Сором за редакцію поважного наукового російського видання, що собі на глум видає такі перли.

Филологическія Записки: Р. Брандт: Освобожденіе. Болгарская народная пѣсня о послѣдней русско-турецкой войнѣ (вип. II, ст. 1—26) — цікавий зразок сучасної народної творчости. Этимологическія замѣтки (вип. II, ст. 1—31) — автор більш має на увазї російську мову, але подекуди подає й цікаві для нас замітки, які ми й зазначимо: нове

поясненнє слова „кметь“ — навівши гадки попередників, автор поясняє так: „къ+мѣтити = замѣтный, замѣчательный“. Далї „корецъ“, у якому дехто, вививши його з давнього еврейського, бачив приклад впливу біблїйної мови на славянську лексіку, — наш автор звязує з славянським корнем — кора. Д. Степович у бібліоґрафічних замітках — Славянскія извѣстія (вип. II, ст. 1—12) зазначив поміж иньшим книжку М. Кочубея Къ генетической связи „Москаля Чаровника“ и „Простака“: „Постой, или когда одинъ потеряетъ, то другій пользуется“. Фарса въ 1 дѣйствіи, СПб., 1902. В невеличкій, а про те цікавій замітцї — Международная фонетическая ассоціяція (вип. IV—V, ст. 1–5) — д. Первов знайомить із фонетичною ассоціяцією, її прінціпами, наводить альфабет, зазначує працї деяких членів. Изъ лексикона о бѣлорусской розгѣ (вип. IV—V, ст. 1–4) — замітка, що наводить яка сила слів означає в білоруській мові „катуваннє“, дає ілюстрацію до слів Ренана: „люде звичайно вживають богацько слів, аби визначити те, що їх найбільш цікавить“. Автор цілком справедливо підніс гадку що „варта уваги в мові не тільки одна синонїміка назвиськ, але й така-ж характеристика загальних з'явищ життя народа, скільки вона відбилась і заховалась у мові“. Він далї каже, що було-б дуже цікаво й користно що до „русскаго языка“ простежити й зазначити інтенсивність роботи думки народу в тому чи иньшому напрямі, на тому чи иньшому полї, і таким робом виясити богацтво мови. Така-ж робота неменш бажана і пожиточна була-б і для української мови. *С. В.*

Этнографическое Обозрѣніе принесло в минулім роцї одну статю і одну замітку, що дотикає нашої етноґрафії. Статя написана д. Гн. Хоткевичом п. н. Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ (кн. II, ст. 87–106), була читана на археольоґічнім з'їздї в Харкові. В нас друкувала ся вона теж із невеликими змінами в Л. Н. Вістнику, тому не будемо над нею довше спиняти ся. Вона подає звістки про кобзарів і лїрників — про яких говорено, що вимерли — про їх житє, репертуар та музику. Всї звістки зібрані просто від кобзарів, тому й дуже цїнні. В замітцї напрукував Н. Д-вин Пісню про Морозенка (кн. I, ст. 115—116) з коротким коментарем. Вона має бути записана від відомого бандуриста Тер. Пархоменка. Коли се правда, то в такім разї мусимо зазначити, що сю пісню переняв Пархоменко від якогось інтелїґента, бо вона — крім початку — абсолютно не народня. Про се говорить не лише форма, але зміст, небувалий в народнїх піснях. Тому хоч як вона не була б інтересна, мусимо признати її фальсифікатом. У рецензійнім відділї уміщені короткі згадки про Б. Грінченка: Литература украинскаго фольклора 1777–1901 г.; В. Гнатюка: Угро-руські духовні вірші, та про нове виданє Д. Бантиш-Каменського:

Исторія Малой Россіи отъ водворенія славянъ. Зі статий, що не дотикають України спеціально, належить зазначити більшу працю Г. Потаніна: Сказка съ двѣнадцатью персонажами" — в якій він користуєть ся богатими азийськими мотивами, головно монгольськими, хоч не все щасливо на нашу думку. — та статю В. Степанова: „Деревенскія посидѣлки и современныя народныя пѣсни-частушки", інтересну тим, що автор подає тут цілий ряд нових российських пісень, утворених на спосіб наших коломийок і козачків (шумок), зложених переважно з чотирьох віршів. Із них видно, що коротенькі пісні, в яких оспівують ся всї боки сільського житя, здобувають собі чим раз більше розповсюднене у що раз нових народів. *В. Г.*

Живая Старина за 1903 р. іще не вийшла.

Вѣстникъ Воспитанія: И. П. Бѣлоконскій: Библіотеки-читальни Харьковской губерніи по даннымъ изслѣдованія 1900—1902 гг." (кн. I, стор. 94—100) — подано деякі цікаві виписки з виданих у Харкові „Трудовъ Комитета по устройству сельскихъ библіотекъ и народныхъ читаленъ Харьковскаго Общества распространенія въ народѣ грамотности". В бібліоґрафічному віддїлї (кн. VI, стор. 43—48) уміщено рецензію на видання (ч. 1—22) петербурґського „Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ". *В. П.*

З загальних польських часописей стара **Bibliotekа Warszawska** принесла кілька інтересних для нас статей. Одна була вже обговорена в кн. LII, а то дра Б. Лозїньского п. з. Winowajcy. Galicya w roku 1846. Той самий автор подав ще одну розвідку з того бурливого періоду в історії галицького житя п. з. Epilog kryminalny (кн. 3); тут подана в польськім перекладї тайна інструкція галицьким урядникам, як мають переводити карне слїдство проти учасників памятної різнї в 1846 р. Наслїдком того було те, що розпочате під напором заграничної опінії слїдство урядники тенденцийно проволікали так довго, аж поки загальна амнестия в 1848 р. не поклала кінець цїлій тій комедиї. Хронічною хоробою самого автора зістаєть ся брак холодного трактованя тих історичних фактів. Історії Жидів в Галичинї дотикає коротка замітка тогож дра Б. Лозїньского п. з. „Naród" żydowski (кн. 1). Автор подає виїмки з меморіялу галицького ґубернатора ґр. Бріґіда, предложеного 12 падол. 1791 р. віденському правительству, де подана цікава характеристика тодїшнїх галицьких Жидів і разом з тим проєкти, як охоронити перед ними галицьку людність. В статї п. з. „Mazepa" Słowackiego (кн. 2) подає проф. В. Неріnґ кілька своїх заміток про особу самого гетьмана, приймаючи між ин. за зовсїм певний факт звісну анекдотку про привязанє Мазепи до кінського хвоста. Невеличкий причинок до історії побуту российського наслїдника престола, а пізнїйшого царя Павла на Українї в 1781 р. подав Й. Дунін-Карвіцкий в замітцї: Wiśniowiec w

listopadzie 1781 r. i podróż Stanisława Augusta do Kamieńca (кн. 1). Тут поданий діярій якогось очевидця, що подрібно описує приняте російського вел. князя на вишневецькім замку польським королем Станиславом Августом і польськими маґнатами. Вкінци згадаємо ще статю звісного в Галичині вшехпольського публїциста В. Студнїцкого п. з. Idea samodzielności Galicyi i jej finanse (кн. 2), де він на основі якоїсь брошурки проф. Ґломбіньского доходить до вислїду, що одиноким ратунком перед фінансовим банкроцтвом Галичини буде піднесений в останнїх часах всепольською фракцією клич „wyodrębienie Galicyi". В тім річнику друкувало ся також продовжене статї М. Конопнїцкої O Bohdanie Zaleskim.

Краківський місячник **Krytyka** подав і в тім роцї статю д. М. М—ського: Z literatury ukraińsko-ruskiej (кн. 1), де обговорені коротко новини української лїтературної продукциї в Галичинї і на Українї. В статї Ст. Ор...сара: Strejki na południu Rosyi (кн. 10) обговорені робітницькі рухи в 1903 р. по більших містах російської України, як в Київі, Одесї, Катеринославі, Миколаєві, Єлисаветградї і ин. Короткий огляд опозицийних партий в Росиї подає Пронд в статї: Partye opozycyjne i rewolucyjne w Rosyi (кн. 4). Дивно тільки, чому автор нїчого не згадав про досить сильну українську революцийну партію т. зв. Р. У. П. З иньших занотуємо критичні замітки д. М. М—ського на звісну статю д. С. Єфремова п. з. Въ поискахъ новой красоты (кн. 2) і цїкаву статю дра А. Коркіса: Ruch ludności żydowskiej w Galicyi (кп. 4). *І. Кр.*

Przewodnik naukowy i literacki дав ряд статий, що лиш далекий інтерес можуть мати для нас. Одну з них Дра Станїслава Кутшеби Urzędy koronne i nadworne w Polsce, ich początki i rozwój do r. 1504, та другу, з лїтературного вiддїлу — Д. Залеского Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego (докінчене) годить ся обговорити осібно. На тім місци згадаю коротенько лише про иньші: G. Manteuffel в Pamiętnik-у z podróży na zjazd historyczny im. Jana Długosza, odbytej w maju 1880 roku (кн. I—IX, V— VIII) подає свої спомини про перший польсько-історичний з'їзд, що відбув ся в Кракові. Попри опис торжеств та спомини інтімної натури подає автор нотатки про засїданя історичної та археольоґічної секциї. На першім із трех засїдань історичної секциї був читаний реферат проф. Лїске „O zakresie i potrzebach wydawnictwa „Monumenta Poloniae Historica", з нагоди якого пок. проф. Шараневич подав думку нового видавництва „Монументів Руси" в звязи із польською історию, та призадумував ся над тим, які лїтописи могли би ввійти в склад сеї нової публїкациї. На третім засїданю президент кс. Калїнка пригадав внесене кс. Хотковского про потребу

передрукованя полємічних писань Зизанія, клірика з Острога, Потія, Смотрицького та иньших. — Dr. Maxymilian Gumplowicz п. т. „Źródła Balduina Gallusa“ (кн. VII—X) показує на кількох прикладах, що згаданий хронікар користував ся польськими жерелами. — Із статї Дра Каз. Шкарадка-Кротоского „Św. Stanisław biskup i jego zatarg z królem Bolesławem Śmiałym“ появила ся що йно перша частина, тому обговоренє її лишає ся на пізнійше. *М. Т.*

Przegląd polski приніс в тім роцї тільки одну більшу працю, цікаву для українського історика, а то дра С. Кутшеби: Handel Polski ze Wschodem, що була вже обговорена в LXI т. Записок. З иньших згадаємо продовженнє статї дра К. Пайґерта: Podstawy do określenia żądań Galicyi na polu polityki handlowej та цїлий ряд статий під новозаведеним заголовком Sprawy krajowe, пр. дра І. Мілєвского: Biura pośrednictwa pracy, дві статї ґр. В. Дзєдушицкого, одна: Bezrobocie podczas żniw na Rusi, де великий страйковий рух в Галичинї в 1902 р. представляєть ся результатом аґітаций „młodych anarchistów ruskich“ (sic !) та накликуєть ся австрийське правительство здавити український еманципацийний рух в Галичинї, друга: Nasze szkoły średnie, де подані цїкаві замітки на тему потреби реформи науки в галицьких середних школах, в тім числї і українських, дальше статя дра І. Гупки: Włości rentowe a parcelacya і ин.

Przegląd powszechny не подав нїчого цїкавого для українського історика. Згадаємо тільки статю дра Ф Конечного: Nowiny z historyografii polskiej, де поданий огляд найновійших праць, що дотикають ріжних періодів історії польської держави. Для нас цікава хиба інтерпретація автора слів найдавнїйшої лїтописи з 981 р.: „иде Володимир к Ляхом і зая їх городи. Перемишль, Червень і ин.“. Наводячи ті слова, він каже: N o w y dowód (аж тепер „відкрив“!), że osadnictwo polskie na południowym wschodzie zaczęło się wcześnie cofać przed naporem Rusi, że jednak ziemia czerwieńskich grodów była p o l s k ą (розумієть ся в е т н о ґ р а ф і ч н і м значіню) pierwotnie (т. LXXVII, ст. 358). В статї: Refleksye nad stanem kwestyi żydowskiej u nas (т. LXXIX) накликує др. В. Черкавский польських полїтиків „zerwać z mrzonką spolszczenia Żydów“, бо та утопія може принести в будучности польській полїтицї необчислені шкоди. В кінци згадаємо ще про прихильну рецензію дра З. на польське виданнє „Гуцульщини“ проф. Шухевича, при чім рецензент порівнує Гуцулів з польськими Підгалянами. Порівнанє виходить в некористь Гуцулів. *І. Кр.*

З поміж розвідок **Kwartalnik**-а **historyczn**-ого одна К. Потканьского про привілей 1086 р. (1—28) була вже обговорена на иньшім місци (т. LIX). Осібно будуть обговорені ще дві иньші розвідки —

критичний нарис В. Яроша Про Баторіянську леґенду (596—616) і розвідка Л. Прохаски про вишенські соймики в часах трьох ягайлонських елекцій (363—404 і 544—595). Далї Ш. Аскенази в статї про методи й умови наукової критики має на метї піднести недостачі і хиби польської історичної науки, що займаєть ся найновійшими столїтями. На дїлї се полєміка з критиками авторових праць і зводженє певних роблених йому закидів до питань наукової методи — що рішають ся, розуміється, все зі свого власного становища (175—205). Під подібним заголовком (Замітки над науковою методою на поли новочасної історії) виступив і проф. Дембіньский, звертаючи ся проти попереднього автора, що був відмовив віри деяким документам виданим проф. Д. (Жерела до історії другого і третього розбору Польщі), а се реляціям российського посла Алопеуса в Берлїнї, що буцїм то був рівночасно пруським платним аґентом. Автор боронить віродостойности і наукової вартости сих матеріялів 519—529). Реплїкував на се знов проф. А., піддержуючи свої погляди (530—543). Полєміка закінчила ся аж 1904 р., прибравшись вкінцї в острий тон. Міжнародний історичний конґрес у Римі знайшов докладного референта у Б. Дембіньским (241—65). Звістне голосне питанє про відносини біблії до Вавилону (Делїч) обговорює М. Шор у статї про вавилонську і староеврейську культуру, доходячи до висновків переважно противних проф. Делїчови (206—31). А. Гіршберґ подав частину зі своєї ширшої моноґрафії про Марину Мнїшківну в Тушинї (232—40). Серед відділу miscellanea замітнїйші: Ш. Аскенази — про проект прилучення Галичини до Угорщини 1830 р. Австрійський уряд почав тодї перехиляти ся до гадки Угрів, що домагались були такого получення, і се мало бути відповідю на российсько-польське збливженнє 1829 р.; польське повстанє 1830 р. розбило сю згоду і разом із тим забув ся і проект інкорпорації Галичини до Угорщини. Тут поданий лист тодїшнього ґубернатора Лобковіца до головного президента поліції ґр. Седльніцкого, де Л. заявляєть ся проти анексії (39—44). Я. Ленек подав записку Андрія Вільгельма, префекта тарнівської ґімназії, про 1846 р. п. з. Seditio nobilium turpiter prostrata — без нових даних (44—50). Деякі інтересні дрібницї містять виїмки із памятника школи оо. Домініканів в Ушачи з останнїх років історичної Польщі (29—38). Ф. Пулаский надрукував 8 листів Щасного Потоцкого до Катерини II і Зубова з рр. 1792 і 1793, інтересні для останнїх часів Річи посполитої (266—276). Небезінтересні історичні записки серед старих альманахів Ягайлонської біблїотеки, яких дальшу частину (1506—1531) подав Л. Біркенмаєр (405—421). Дрібні причинки до молодости Я. Замойского подав В. Собеский (617—623). Відділ рецензій і справоздань ведений досить старанно, хоч і значно слабше давнїйших лїт; слїдно

певну односторонність у змісті; Ukrainica відсунені майже на бік: окрім О. Сушка „Єзуїти в заведеню унії“ нема ані одної рецензії на українську книжку. Огляд літератури всесьвітної історії водений був М. Шором, М. Балабаном (схід) та А. Ш. (середні й новітні часи). Бібліоґрафію польської історії продовжував у сьому році Е. Барвінський, втягаючи туди богато Ukrainic-ів. Той самий автор вів хроніку, де знов систематично лишано на боці все, що доторкає наукового руху і стану Українців. В полеміці брав участь і К. Харлампович, обороняючи свою книжку про західно-руські школи проти рецензента Волиняка (172). *С. Т.*

Pamiętnik literacki. Самостійних, ширших розвідок у сьому II річнику (730 сторін) усього чотири, а власне кс. Яна Фіялка про найстаршу польську духовну пісню Bogarodzica, Ґубриновича про польську повість при кінці XVIII в., Брухнальского про вплив Немцевича на Міцкевича і проф. Брікнера про старопольський політичний трактат Domina palatii та про польські фацеції. Дуже широко закроєна праця кс. Фіялка (розвій національної духовної пісні в середньовіковій літературі) про саму Bogarodzicę не дає нічого нового. За те дуже богатий другий відділ „Notatki“, де зібрано масу дрібних причинків до біоґрафії, бібліоґрафії, історії та язика — головно старої Польщі. Важні тут особливо причинки д. А. Бернацкого до історії старої польської повісти, що являють ся цінним доповненєм до бібліоґрафічно-історичної праці д. Пташицкого, виданої по росийськи, а також поданий д. Пташицким опис рукописної старшої (доси невиданої) і по части віршованої хроніки Матвія Стрийковского. В відділі матеріялів цікавий поданий Ст. Кентшиньским лист гуманїста Луки Гольстенія про Польщу з р. 1630 і в ньому згадка про козаків (269); цікаво, яких козаків міг бачити Гольстен, їдучи з Риму через Краків до Варшави? Він зітхає сумно: Quid de Cosaccorum Heidonumque protervia in obvios quosque, praesertim ubi animus sua natura ferox vino cremato, ut vocant, incaluit? Видно з того, що підчас їзди якісь козаки та якісь Heidones давали ся нераз у знаки авторови листу; при Heidonumque видавець кладе sic, видно, що се слово було йому неясне; неясне тут із граматичного погляду також слово quosque В відділі рецензій інтересна особливо простора рецензія Італійця П. Польдо з Турина на працю Німця Крайценаха, професора ґерманїстики на краківськім університеті, про середньовічну драму — і праця і рецензент звязані з Польщею хиба тим одним, що проф. Крайценах живе в Кракові. Для української історії та літератури в отсім річнику не знайшов я нічого. *І. Ф.*

Wisła не принесла сього року ні одного причинку до нашої етноґрафії. Але й з загального погляду річник сей дуже слабий. Крім статї Маєвского і Ярецкого Bydło w mowie, pojęciach i praktykach ludu

polskiego все иньше або безсистемна збиранина оголошуваних без кінця і знаних матеріялів, або статї що мало чи й зовсїм не звязані нїчим із етнографією, прим. (не зла зрештою) статя Маєвского Pochodzenie maku i jego nazwisk. До якого степеня доходить безкритичність співробітників та редакції „Wisły", видно хоч би з отсього факту. В попереднім річнику надрукувала „Wisła" статю Марії Штатлєрівної Hafciarstwo ludowe w okolicach Ojcowa з великими компліментами для „sztuki ludowej" і з багатьома рисунками. У відповідь на се присилає сього року Марія Стецка невеличку замітку Jeszcze słów kilka o wzorach hafciarstwa ludowego з такими самими рисунками, як у Штатлєрівної, але з додатком, звідки їх відрисувала. Не було се що иньше, як: „Journal des demoiselles" за май і червень 1861 р! Ну, такої „ludowej sztuki" можна фірами набрати, але друкувати і виставляти себе на сьміх мабуть не конечна річ. Не менш інтересно зложений й рецензийний відділ: замісь оригінальних рецензій чи хоч би справоздань або авторефератів повибирані рецензії з чужих фахових видань і поперекладані на польську мову. Правда, для читачів се кориснїйша річ, бо можуть із тих рецензій далеко більше довідати ся, як із великого числа оригінальних, писаних нефаховими людьми, але в такім разї повинна редакція поставити виразно в проґраму журнала переклади, а не дивувати посторонних людий подібним поступованєм.

Lud львівський приніс кілька дрібниць із сфери нашої етноґрафії, але всї вони майже нїчого не варті. Дві обговорено низше, в бібліоґрафії, крім того М. Ґроховский в статї O naśladowaniu śpiewu słowika (вип. III, ст. 289—292) подає кілька загальних звісток про спів соловія а опісля наводить оповіданє про те, як соловій піддурив кліща і позичив у нього черево (очевидно по польськи) та як соловій співає, що говорить, уже по руськи. М. Зборовский подав: Dwie małoruskie wersye lenorowe (вип. I, ст. 87—88), але вони нїчим не замітні. Побіч сього надрукована ще в сім річнику рецензія А. Мединьского на „Матер. до укр. руської етнольоґії" т. III, та рецензія дра С. Здзярского на польське виданє „Huculszczyzny" д. Шухевича, т. I—II. Остатня рецензія така характеристична, що ми подамо з неї кілька виїмків. Про саму книжку автор говорить дуже мало. Стверджує лише ріжниці між руським і польським виданєм: Myliłby się, ktoby sądził, iż polskie wydanie było wobec tego zbędne, gdyż zawiera z n a c z n i e w i ę c e j od tamtego, zwłaszcza w dziale tak ważnego przemysłu domowego Hucułów. Ponadto przyniosło ono o w i e l e w i ę c e j r y c i n, które, jak wiadomo, nieporównanie lepiej objaśniają przedmiot, niż wszelkie najdokładniejsze opisy. Стверджує також „cały legion rusycyzmów i błędów językowych", а опісля переходить на поле порівнань і робить такі паралелї: „Siła

plemienna Huculów jest wielka, skoro zdołali się utrzymać na pograniczu rumuńsko-węgierskiem, podobnie jak górale w Zakopiańszczyźnie na pograniczu słowacko-ruśniackiem. Pomimo odmiennego typu antropologicznego, obydwa te plemiona odznaczają się silną i piękną budową ciała, energią oraz swobodą w postawie i ruchach. To też osłaniają piękne ciało pięknym, wymyślnym ubiorem. Ale już tu zachodzi ogromna różnica kulturalna pomiędzy góralami zakopiańskimi a Hucułami, która wykazuje niższość tych ostatnich. U Huculów bowiem dbałość o ozdobne przedmioty w ogólności jest bardzo powierzchowna i pochodzi nie tyle z pewnej dozy poczucia estetycznego, ile z próżności. Również i w tem okazuje się ogromna niższość kulturalna Huculów, że nie dbają wcale o czystość ciała: kąpią sią bardzo rzadko, czeszą się raz w tygodniu (!), izby zaś myją trzy razy na rok, słowem — krzewią niechlujstwo w najwyższym stopniu, czyli stanowią najzupełniejszą antytezę zakopiańskich górali w tym kierunku". „Niższa kultura umysłowa Huculów sprawiła niesłychane ubóstwo pieśniowych melodyi, jeszcze większe od zakopiańskich. A jeśli w czem muzyka obu tych plemion jest podobna do siebie, to jedynie w jednostajności swej nużącej". „Hucuł... nie może pogodzić się z kulturą, szerzoną przez szkoły, koleje żelazne i t. p. czynniki". Коли-б такі слова писав прим. кореспондент „Słowa Polskiego", ми нї трохи не здержували би ся над ними, але чути такі слова від поважного чоловіка і етноґрафа — признаємо ся, нам трохи дивно. Хто хоч трохи був між Гуцулами, знає, що все сказане повисше абсолютно розминає ся з правдою. Неправда, аби Гуцули були в порівнаню з польськими селянами некультурні, не купали ся, не мили ся, були нехлюйні і т. и. Бідність мельодий не може також вказувати на низшу культуру; коли-б так було, то порівнане опублїкованих до тепер українських і польських мельодий виставило би дуже сумне сьвідоцтво некультурности — але лише Поляків; де, коли і хто переводив зрештою порівнанє між гуцульськими і закопанськими мельодіями, що останнї показали ся богатші? Ми не знаємо зовсїм про такі заходи і поки що мусимо вважати вислов рецензента чистим пародоксом. А вже крайною сторонничістю, що не лицює нї трохи ученому, мусимо вважати його вивід, зроблений на підставі порівнуваня ноші і гуцульських ручних виробів із закопанськими; тут не міг він уже заперечити, що одно й друге стоїть у Гуцулів висше, але рівночасно зважив ся й висшість почислити на рахунок некультурности! На підставі якої льоґіки зроблено се — ми не будемо ся виказувати і лише констатуємо факт. Що д. Здзярский любить бути нераз сторонничим на те вказують і иньші його рецензії. Обговорюючи прим. брошуру дра А. Брікнера „Z dziejów języka polskiego", він говорить

без застережень, що „polska (topograficzna) nomenklatura jest najstarożytniejszą między wszystkimi słowiańskimi językami; wskazuje nadto na dawność polszczyzny i ta okoliczność, żeśmy nosówki „ą“ i „ę“ zachowali w pełnym rozkwicie, podczas gdy inne języki słowiańskie je zatraciły lub zachowały w minimalnych tylko śladach“. Коли друга теза має бути доказом першої, то мусимо сказати, що нею нічого не доказано. Так само задержанє звуків ą, ę може бути радше доказом противного, як того, що думав автор, бо загальна правда, що хто скорше почав жити, мусить і скорше пережити ся, вказує лише дуже мало виїмків. Подібний парадокс читаємо й далї: „Narody o małej kulturze zapożyczały się u jednego narodu w nowe wyrazy. Jedynie polski język nie ograniczył się wpływem jednego języka, lecz ma obok ruskich, łacińskich, niemieckich — także włoskie, węgierskie, tatarskie, czeskie i w. i.“ „O znaczeniu naszego języka świadczy też i to, że wywarł on wielki wpływ na języki ościenne, a mianowicie małoruski, rosyjski, rumuński (?), podczas gdy od nich zapożyczył bardzo niewiele“. Ми не думаємо нї трохи зменшати польську культуру, але признавати її таку ролю і значінє, як д. Здзярский, абсолютно не можемо, бо не бачимо до того найменшої підстави. Надто в остатних його словах добачуємо цїлий ряд сильних думок: Нема нї одної мови в сусїдстві (близшім чи дальшім) польської, що мала би запозичені вирази лише з одної мови; всї вони мають певно вирази не з меншого числа чужих мов, як і польська. Та сей факт не може ще рішати про культурність народу, що говорить даною мовою. Ми знаємо приміром, що Альбанцї не зачисляють ся до культурних народів, а в їх мові є запозичені вирази з таких культурних мов, як грецька і італїйська, далї з мови сербської, болгарської, румунської, турецької і и. Так само вплив польської мови на українську не доказує нїякої польської висшости тим більше, що автор зовсїм забув про величезний вплив української мови на польську, що так само довго трівав, як і вплив польської на українську, а в XIX ст. обявив ся навіть в окремій українській школї в польській лїтературі. Хто переводить паралєлї, повинен усе тямити такі факти, а чи більший вплив польської мови на українську, чи навпаки, се належить іще виказати, бо до тепер не зробив іще нїхто сього. Ми задержали ся довше над рецензіями п. Здзярского раз, що вони входять у сферу українознавства, друге, що вони характеристичні і для цїлого журнала і взагалї для нинїшної польської науки. Те саме що тут, бачимо і деінде: пристрасть, вивисшуванє (непотрібне) своєї нациї, понижуванє иньших, як у публїцистицї. Не далеко можна зайти з такою наукою та з такою критикою! На конець випадає ще нам зазначити невеличку статю дра В. Черкавского: „Ludność Galicyi wschodniej według wyznania i narodowości 1900 r.“

(вип. II, стор. 190—195). Важна вона тим, що стверджує з польської консервативної сторони тенденційність і неправдивість офіціяльної статистики, переводженої майже все на некористь Русинів, чого одначе Поляки не признають, коли сї закиди підносять самі Русини. *В. Г.*

Збірник історичних матеріялів для Угорщини Történelmi Tár приніс нам у сїм роцї одну збірку матеріялів, що переважно належать до української теріторії Угорщини; се „Архівні глядання“ (levéltári kutatások) дра А. Комаромі, що приносять споре число документальних звісток про уґочську, мармароську та сусїдні столицї. Докладний вибір із тих звісток подаю окремо. Усе иньше в сїм річнику для нашої історії нецїкаве. Згадаю тільки те, що має загальнїйший зміст: матеріяли до історії Івана Заполї (adalékok Szapolyai János király történetéhez), зібрані дром Г. Кречмайром (Kretschmayr), та 5 листів Тома Фрелїха, кошицького пароха з р. 1566 (Fröhlich Tamás levelei 1566-ból) про полїтичні і воєнні подїї в Угорщинї, писані до Андрія Зісмунда (Siesmundt), що був начальником міста Neu-Sohl (Besterizelanya), з численними інтересними подробицями — видані Е. Юрковичом. Иньше полишаємо на боцї.

Також в історичній часописи Századok серед розвідок не подибуємо нічого, що дотикало-б близше нашої бувальщини. Появилось за те аж дві розвідки з історії Польщі: про мадярсько-польські зносини в XIV ст. (до р. 1333) (magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században) та про родинне житє Казимира В. (Nagy Kazmér lengyel király családi élete). Обі розвідки написав Анатоль Поvр (Pór). З иньших статей передовсїм треба піднести критичний розбір Роґерія Miserabile carmen (Rogerius mester Siralmas éneke a Tatár járás ról) написаний Тихомиром Турчанї (Turchányi Tihamér). Цїль автора така, щоб на основі самого твору та иньших звісток видобути все, що може послужити відомостям про житє, характер і дїяльність Роґерія. Аналїзи твору і критичної оцїнки його автор не дає, тільки стараєть ся на основі порівнання ріжних видань очистити текст від похибок і вставок. Вкінцї згадаю ще більшу розвідку П. Товта-Сабова (Tóth-Szabó) про Угорщину при кінци XV ст. в сьвітлї папських суплїкацій (Magyarország a XV század végén a papai supplicatiók világánál). Для історії руської церкви нема в ній нїчого. Деякі інтересні звістки подибуємо в статї І. Ілейші (Illésy) про закладаннє комітатських архівів в 1772—4 рр. (a megyei levéltárak állapsta) по волї австрійського уряду. В віддїлї коротких заміток маємо одну, що вяжеть ся з історією Галицької Руси: У. Калая (Kállay Ubul) про те, коли короновано Коломана, намащеного на галицького короля, присланою від папи короною (mikor koronázták meg Kál-

mánt, Halics felkent királyát, a pápától küldöth koronával?) Про неї буду говорити на иньшому місци, в бібліоґрафії (в кн. LXIII).

Мадярська **Ethnographia** не дала нам в сьому році нічого, тілько в додатку до неї п. з. „Записки етноґрафічного відділу мадярського національного музея“ (A magyar nemzeti múzeum néprajzi osztályának értesítője) надруковано статю Фр. Гаталмі Ґабная (Hathalmi Gabnay Ferencz) про діточі забавки (gyermekjátékok), а в ній один розділ (II) присьвячений матеріялови зібраному в долині р. Уга — одже серед Русинів, у громадах: Люта, Чорноголова, Дубрипич, присілок Д. „Над потоком“, Ростока-Пастиль, Костьова-Пастиль, Беґендят-Пастиль, Велике Березне, Новоселиця (Ujkemencze) Забавки (між тими і дитиняче одінне!) репродуковані на окремих образках, числом 38. В тексті описано їх поодиноко, цілком безсистемно. Жаль тільки, що автор цілком не знає руської мови і тому назви перекручує або на словацький лад або робить з них незрозумілі дивогляди. Тілько вартости, що в малюнках. *С. Т.*

Archiv für slavische Philologie сьвяткував 1903 р. в особі свойого заслуженого фундатора і редактора В. Яґіча 25-літний ювилей. Се дало нагоду вайдманському видавництву видати „Archiv“ в свойого роду фамілійній формі: він прикрашений фотоґрафіями ювілята і всіх співробітників, що помістили в тім річнику свої статї. Ювилей вийшов і для нас добре, бо XXV річник „Archiv-у“ містить цілий ряд статий, що близше або дальше дотичать нас, особливо з язикознавства. Тут зазначимо чотири статї: Шахматова: „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging (222—239), І. Верхратського: Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko (407—425), В. Вондрака: Zur Liquidomethathese im Slavischen (182—212), O. Meillet-a: De quelques déplacements d'accent dans les dialectes slaves (425—429). Відкладаючи обговореннє першої з них, з браку місця, до дальшої книжки, обговорю решту по черзї. Статя проф. Верхратського обговорює один із переходових говорів між лемківськими і сусїдними галицько-руськими. Ся переходовість найбільше зазначує ся в наголосї: в говорі галицьких Лемків наголос нерухомий, т. зн. що в двоскладових словах наголос стоїть усе на першім складї (вóда, кúпит), а в тро- і більшескладових завсїгди на передостаннїм (молóко). В міру того, як посувати ся від Лемківщини на схід, ми стрічаємо ся вже по части з рухомим наголосом, який одначе відріжняє ся від загально-руського (gemeinruthenisch); рухомий наголос стає вкінци загальним, дотичний говір тратить характеристичні знамена лемківського, але не прибирає виразно прикмет сумежних говорів. Таким робом повстають мішані або переходові говори, до котрих належить угерецький говір. В дальшім тягу працї автор нотує подрібно його прикмети. Пр. в відділї про фонольоґію зазначує появу *а* зам.

и (*ы*): капіти замісць: кипіти (ст. 110); *ыр*, якому відповідає цсл. *ръ*: гыртань, цл. грътань (стор. 412). Слово: мжурити дає йому нагоду до спостереженя, що ся форма в порівнаню з загальнорусь. жмурити первісна, бо опирає ся на цсл. корени: *мъг* і має анальоґію в ческім: mhourati, mžourati (ст. 418). В уступі „Zur Stammbildungslehre“ звертає увагу на слово: лікто, відповідаюче заг.-русь. локоть (стор. 421); в уступі „Zur Wortbildungslehre“ на цікавий спосіб твореня зложених числівників: сім двайцять (27), три двайцять (23); а дальше: пятьдесят, шістьдесят і т. д. без мягченя кінцевого *т*, що автор вважає правильнїйшим, нїж загально приняті: пятьдесять, шістьдесять і т. д. (пор. цсл. пѧть десѧтъ, шесть десѧтъ і т. д.) (стор. 432). Із складнї гідне уваги: будь кóтрый, будь якы́й, будь що зам. котри́й будь, котри́й не бу́дь, яки́й будь, яки́й не бу́дь, що будь, або: котри́й нé будь, який нé будь, що нé будь (стор. 423) і дальше: с пером писати, з ножом різати, зо серпом жати; та-вкінци: пішóу до сьвіта, зам.: в сьвіт.

Розвідка проф. дра В. Вондрака дає рецензію працї: Torbiörnson-a, Tore: Die gemeinslavische Liquidamethatese I. Upsala 1901. Обі статї присьвячені розвязцї дуже тяжких проблємів праславянських ґруп: *ort*, *olt*, *tort*, *tolt*, *tert*, *telt*. Розвязку сего питаня у Torbiörnson-а вважає Вондрак невдатною. Між иньшими Т. обговорює ріжні результати, які дало в рускім (russisch), первісне *or* та *ol* і то таке, що стоїть на початку і в серединї слова (anlautendes і inlaulendes), прим. róvnyj, rála але górod, gólod, goróch, kolóda. В обох разах (на початку та в серединї слова) бачить він однакову дальшу еволюцію: *gord дало через переставку метатезу: *grod (подібно як: orvьnъ дало: rovьnyj). Що остання форма не задержала ся, се мало, на його думку, причину в тім, що *r* в *grod творило склад, отже *grod, з чого в рускім повстало: gorod. Виходить, що перше: *o* належить до другої формації (secundär) і було вставленим самозвуком (Svarabhaktivocal). Останню думку вважає проф. Вондрак невдатним поясненєм Т.; доказавши перед тим за Фортунатовим, що orvьnъ вже в праславянськім дало: rovьnyj, він твердить, що в gorod перше *o* первісне, а не вставлене, як то думав Т. На поперте своєї думки наводить проф. Вондрак фінські слова, запозичені з руської мови (пр. palttina = р. полотнó, talkuna = р. tolokno, värttänä = р. веретено), а то запозичені в тім часї, коли ще не був повстав руський сварабактичний самозвук по *р* та *л* (ст. 208). В рамах руської мови (russisch) проф. Вондрак дає позір і на українську в тім розуміню, що *o* в дотичних ґрупах дало *і* (локоть — ліктя, рожен — ріжна) (стор. 209). Лишає ся вкінци до обговореня коротка, але повна змісту статя О. Meillet, що так само як статя Вондрака лише посередно дотикає нашої мови. Статя написана з нагоди порівнаня литовського

наголосу зі славяньским, зробленого F. de Saussure (в Indo-germanische Forschungen, vol. VI, Anzeiger, p. 157). Останнїй говорив про литовський наголос, що він правильно посував ся о один склад наперед, коли він, спочиваючи первісно на лагіднім (douce, geschliffen) складї, безпосередно перед собою мав рвучий склад (rude, gestossen). Подібний закон істнує на його думку і в тих славяньских моваѵ, які не мають наголосу в однім і тім самім місци. Недокладне виясненнє справи иньшими дослїдниками (Gauthiot, Pedersen, Фортунатов) спонукали Meillet забрати голос у сїй дискусії. Беручи під розвагу такі приклади з угроруського як із одної сторони 1 ос. sing. byvánu, 3 ос. plur. byvánut, а з другої сторони: bývaš, рівнорядно з сербським: bívaju, але bȋvaš; дальше такі прояви в укр. як: zvírja, gúsja, kúrja, але: porosjá, ditjá, teljá — поруч болгарського: ágne (серб. jägńe, píle (серб. pïle), járe (с. järe), але prasé, deté, telé; а вкінци ваганя в угроруськім, як: méne і mené, tébe і tebé, паралельно з сербським: gen. acc. mëne, tëbe, sëbe, але dat. loc. menï, tebï, sebï, — приходить автор ось до якого виходу: „факти щойно тепер виложені позволяють вглянути, який заколот спровадило в славяньскім наголошуваню пересуненє наголосу з одного складу лагідного (douce) на безпосередно дальший рвучий (rude); славяньска мова не уставила ще так, як литовська, кляс наголошуваних слів вповнї означеним способом, який буває результатом приложеня закона; в нїй відбували ся анальоґічні ділання, але змаганє до одностайности не дало ще всїх тих результатів, а комплїкації, які звідси повстали, лишають ся ще видимими консеквенціями закону, котрого приложенє числить много віків“ (стор. 429). На висказ Pedersen-а, який вважає анальоґії між поодинокими славяньскими мовами несподїваними та неправдоподібними (surprenant et invraisemblable), а які ми бачили з висше наведених прикладів, завважає Meillet: „Діялектольоґічний характер пересуненя наголосу з одного лагідного складу (tranche) на безпосередно дальший рвучий не має в собі нїчого нї несподїваного, нї неправдоподібного; бо з того, що якась повина (innovation) спільна многим діялектам, не слїдує жадним робом, як ще тепер думає багато лїнґвістів, що вона випереджала розділ діялектів; інновації витворюють ся незалежно в кождій місцевости, у кождого осібняка, а ідентичність інновацій стає ся лиш природним наслїдком умов, в яких язик передає ся від одного поколїня до другого в діялектах, що мають ту саму будову“ (стор. 426).

Досить заступлений церковно-славяньский відділ: A. Leskien-а „Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes“ (стор. 48—66); J. Zubaty „Zu den slavischen Femininbildungen auf *-ynï*“ (стор. 355—366); Fr. Pastrnek-а „Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung

(стор. 366–392). Згадати треба статю Щепкіна „Cyrillische Ligaturschrift“ (стор. 109—209), в якій говорить про лїґатури у візантийськім, південнославянських та московськім письмі. Автор застановляє ся передовсїм над останнїми; славянські лїґатури осягнули більше вироблення у виконаню та в помислах у порівнаню з византійськими, а се завдяки характерови письма, яке надавало ся до численнїйших комбінаций, чим грецьке. Зі славянської мітольоґії в розгляданім річнику є лише одна статя В. Heрінґа Der Name bêlbog in der slavischen Mythologie (с. 66—73), про котру була вже мова в Записках т. LX; так само обговорена була статя Халанского Ilia von Reussen und Ilia Muromec (т. LIX). До історії письменства належать отсї працї: Яґіча Analecta romana (стор. 1—48) – шан. професор із нагоди свого побуту в Римі оглянув slavica в ватиканській бібліотецї в числї 23, з яких він обговорює кілька глаголицьких текстів; Сперанського Leons des Weisen Weissagungen nach dem Evangelium und Psalter (стор. 239—250) — ся праця служить потвердженем здогаду висловленого автором в працї „Изъ исторіи отреченныхъ книгъ. I. Гаданія по псалтири“. (Изд. Общ. Люб. Др. Письм. СПб. 1899, Nr. CXXIX), що ворожбитська ним з'аналїзована південнословянська псалтир була переводом із грецького. Потверджує се находка одного грецького варіянту, берлїнської рукописи п. з. *Μέθοδος προγνωστική τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ἢ τοῦ ψαλτερίου. πόιημα Λέοντος τοῦσοφοῦ*; Радченка Zur Literatur der Fragen und Antworten (стор. 611—621). Незвичайно цїкава студія В Ламанского Vita Cyrilli, з якої появив ся лиш початок, була друкована в цїлости п. з. „Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-епическое произведеніе и какъ историческій источникъ“ в Ж. М. Н. П. 1903, 4, й була вже обговорена в Записках т. LVIII, стор. 6—7. Близше тикає ся нас статя дра Калужняцького Die Legende von der Vision Amphilog-s und der *Λόγος ἱστορικὸς* des Gregorios Dekapolites (стор. 101—108). По поданю змісту (сараценський принц, який пізнїйше яко християнський монах одержав імя Амфільоґа, вступивши до христ. церкви, бачив, як підчас служби божої діяли ся чуда, між иньшими, як ангели зіступали з неба та окружали престол), автор застановляє ся над обопільними відносинами сих обох леґенд. На його думку остання з поданих в заголовку послужила взором для неї; він опирає ся на тім, що по 1) події описані в *Λόγος* оповів Гр. Декаполїтови мешканець міста Алькорем, що отже його жерелом був устний переказ, а не книжна традиція, по 2) леґенда про Амфільоґа має в собі більше візий нїж *Λόγος*. Докази автора не особливо переконують; покликуючи ся на схожість в епічнім мальованю, автор виводить a priori, що обі сї леґенди мусять стояти до себе в відносинах взірця до копії. Вивід несправедливий, бо чому не

поставити їх радше в відносини двох варіянтів якогось первовзору, який поки що не знаний. Я скажу навіть більше: Вже ті історичні дані, які навів автор, а опісля з'іґнорував, промовляють за припущенєм просто противним, як він зробив, — що радше леґенда о Амфільоґу була взором для *Λόγος*. Із останнього ми бачимо, що християни виставлені на самоволю Арабів та їх начальників, мали страх перед ними — ми його можемо відчути з цілого твору, підчас коли сього не можна сказати що до першої. Da Jerusalem bereits im J. 637 in die Hände der Araber fiel, so liesse sich an und für sich allerdings recht gut die Möglichkeit denken, dass besagte Legende älter und implicite also auch ursprünglicher sei, als der thatsächlich erst zwischen 770 u. 817 entstandene *Λόγος* (стор. 105). Що до мене, то мене переконує більше і власне ся первісна думка автора. — Сліди згаданої леґенди автор знаходить у посланію архиепископа ростовського Вассіяна II († 1515) до папського леґата Миколи Шомберґа та в „Небі новім“ Йоанїкія Ґалятовського (Львів 1655). В тім творі, посьвяченім чудам, які Пресв. Діва довершила над поганами, наводить ся як ілюстрація й згадана леґенда. — Вкінці згадаємо ще про статю Пипіна: Die Bedeutung Gogols in der russichen Literatur (290—307), якої российська редакція була обговорена в Записках (т. LVII, Бібл. 30—31). *М. Т.*

Обговорені в сїм томі часописи за р. 1903:

Кіевская Старина
Университетскія Извѣстія (київські)
Записки императ. харьковскаго университета
Труды кіевской духовной академіи
Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости
Волынскія Епархіальныя Вѣдомости
Подольскія Епархіальныя Вѣдомости
Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости
Таврическія Епархіальныя Вѣдомости
Кишеневскія Епархіальныя Вѣдомости
Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости
Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости
Курскія Епархіальныя Вѣдомости
Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости
Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ
Минскія Епархіальныя Вѣдомости
Литовскія Епархіальныя Вѣдомости
Земскій Сборникъ Черниговской губерніи
Вѣстникъ Европы

Русская Мысль
Русское Богатство
Міръ Божій
Научное Обозрѣніе
Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ
Вѣстникъ и Библіотека Самообразованія
Образованіе
Русскій Вѣстникъ
Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
Ученыя Записки Имп. Казанскаго Университета
Варшавскія Университетскія Извѣстія
Ученыя Записки Имп. Юрьевскаго Университета
Христіанское Чтеніе
Богословскій Вѣстникъ
Православный Собесѣдникъ
Вѣра и Разумъ
Странникъ
Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древн. россійскихъ
Русскій Архивъ
Русская Старина
Историческій Вѣстникъ
Всемірный Вѣстникъ
Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Ак. Наукъ
Русскій Филологическій Вѣстникъ
Филологическія Записки
Этнографическое Обозрѣніе
Вѣстникъ Воспитанія
Biblioteka Warszawska
Krytyka
Przewodnik naukowy i literacki
Przegląd polski
Przegląd powszechny
Kwartalnik historyczny
Pamiętnik literacki
Wisła
Lud
Történelmi Tár
Századok
Ethnographia
Archiv für slavische Philologie.

Бібліоґрафія

(рецензії й справоздання).

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ посвященный южно-русской старинѣ. Редакторъ-издатель Н. Ф. Бѣляшевскій, К., 1903, ст. 419 + 20 карток рисунків.

Рік тому, витаючи перший випуск сеї часописи в її розширеній, самостійній формі (Записки т. LIII), я висловив побоюваннє, чи її редактору удасть ся стягнути місцеві сили й вийти за межі простого хронїковання. З приємностию мушу тепер сказати, що мої побоювання не справдили ся: часопись стягає до себе дослїдників і аматорів української старовини і крім дуже цїнної хронїки находок і розкопок, уміщено було в минулім роцї ряд інтересних комунїкатів — не тільки самого редактора, а й иньших осіб. Такі статї проф. Павлуцького про нахідку античної зброї, Мілєра про нахідки його в околицї Таганрога (по части опублїковані в часоп. Bulletins de la soc. d' anthropologie), Подалки про памятки Запорожа, Якимовича про слїди неолїтичних осад на берегах рік в Радомиськім повітї, Яроцького про могильники в порічю Уборти, Біляшевського про інтересні нахідки на ґрунтах Михайлівського монастиря в Київі, Каманїна про контракти будови церков XVIII в. Досить горячо дебатована минувшого року справа можливости відродження чи сконструовання українського стиля в будівництві, також заступлена на сторонах орґана київських археольоґів кількома статями. Можемо тільки бажати дальшого розвою часописи в сїм напрямі.

М. Грушевський.

Złote skarby michałkowskie, opracował Dr. Karol Hadaczek (Muzeum imienia Dzieduszyckich), Краків, 1904, ст. 30 + 13 таблиць, 4⁰.

Славні золоті нахідки з Михалкова, неприступні нікому за житя пок. фундатора музея Дзєдушицких, дочекали ся нарешті публїкації — і то вповнї відповідної, навіть роскішної. На 13 таблицях видані вони прегарно фототипією, декотрі з двох сторін, празькою робітнею Unie. З сього боку ледви чи можна щось більше жадати. Можна пожалувати тільки, що в публїкацію війшли лиш річи переховані в музеї Дзєдушицких, иньші ні, і з них переважна більшість досї не опублїковані. До таблиць долучено: історію нахідок й опись ситуації, детайлїчну опись предметів і аналїзу золота (з одного предмету лише). Студії про самі предмети не знаходимо. Ш. видавець задумує, очевидно, — судячи з його недавнїх рефератів, моноґрафічно студіювати типи сього скарбу. На осібній картцї, долученій до видання, коротенько подає він лише головні свої погляди, датуючи скарб 8—6 віком перед Хр. і звязуючи з грецьким ґеометричним стилем, та зближаючи з одного боку з виробами беотськими, епірськими, боснійськими, угорськими, з другого боку — з нахідками з Кобани (осетинськими). Як правдоподібне місце їх виготовлення, він вказує на чорноморські околиці, а тримаючи ся вище поставленої дати, признає їх Кімерійцям.

Сей останнїй вивід не конче потрібний, бо Кімерійцї, як людність, а не імя, для наших країв лишають ся річею досить проблєматичною. Що до иньших гадок автора, то для оцїнки їх належить зачекати на виданнє його студий. В кождім разї відповідним опублїкованнєм предметів уможливив др. Гадачек дальше наукове студіованнє їх і за се належить ся йому й музеєви Дзєдушицких подяка від усїх заінтересованих осьвітленнєм старої культури наших країв. *М. Грушевський.*

С. Гамченко — Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) (Труды XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стр. 355—403).

Автор, приступаючи до своєї працї, мав на оцї чималу цїль: „довести, о скільки певна гадка про західну межу Деревлянської землї, а, по дорозї, може вдасть ся розʼяснити і загадкову „Болоховську землю“.

Завдання немале, і до здійснення його автор ужив матеріалу з 463 курганів (з них тільки 32 розкопані, а решта „изучена по внѣшности“), і то лише на просторони між двома не дуже віддаленими оден від одного пунктами: м. Мирополем і с. Ульхою. Виводи, до яких при-

ходить автор, нераз можна вважати довільними і нї на чому не опертими. Чому напр., коли в 32 розкопаних могилах були останки людини, то й в рештї (431) повинно бути те саме? Нам здаєть ся, що „анальоґічний зверхнїй вигляд решти курганів“ як раз може не дати права думати так і про решту. Бувають же коммеморативні могили (славянські), де як раз жадних похорон не має! З того, що могильники стоять окремо оден від одного, автор виводить, що „кожда з могильних ґруп належала до одної родини“ („семейства“), яка жила понад берегом Случи. Чи се мусить бути? В одних могильниках були похорони через спаленнє, в иньших в дубових трунах, а в могильнику коло фастовського млина обидва типи. „Могили з паленнєм трупу давнїйші“. Через що? Як раз останнїми часами археольоґи доводять, що сей тип новійший. „Поодинокі кургани належали, очевидячки, до бурлак...“ Деякі сїм'ї вимерли ранїйш иньших або перейшли на нове місце, через те й могильники меньші...“ „Могильники насипані в спокійні часи, доказом чого: труна, брак на кістках ран, брак зброї, жіночі і дитячі кістяки...“ — все се гіпотези, збудовані в повітрі. Що до останнього, то брак зброї нї про що не сьвідчить (так само, як і жіночі та дитячі кістяки): могла просто зайти зміна в релїґійних поглядах того населення, як напр. у Лучан, яке не клало з небіжчиком усїх його річий, а тільки те, що належало до убрання, до туалєту. Два похоронні типи автор поясняє тим, що якась людність прийшла сюди з обрядом палення небіжчиків звідкись з степів, де не було дерева, і вже сидячи тут в лїсах перейшла до похорону в трунах. Могильники, по анальоґії з деревлянськими, мають належати до Деревлян. Як знаємо, палення небіжчиків у Деревлян досї було не знане, але автор поясняє се тим, що причина тут — мале обслїдованє Деревлянської землї, і він переконаний, що дальші дослїди лишень ствердять його гіпотезу.

Ще більш бездоказові висновки автора про культурний стан племени (деревлянського, по гадцї автора), могильники якого він датує V—VIII в. по Р. Х. Тут ми знаходимо, що й „семейныя узы (у них) были сильны“, бо матїр ховають з дитиною, а чоловіка з жінкою (а може мати, сестра?); „сїм'ї тягнуть до городища... там, знати, живе і старий репрезентант рода. Він нїби голова родин...“ Мешканець берегів р. Случи був поганин і навіть п о к л о н я в с я с о н ц ю, бо небіжчики положені лицем до сонця, а рукам подекуди (руки, підняті долонями до верхньої части грудей) дають нїби молитовну позу...“ „Поклоняли ся, м а б у т ь, зорям, планетам і місяцеви...“ і т. и.

Біля с. Ульхи є городище — „княжа гора“, до якого народ привязує „шолудивого князя Боняка“. Автор готов бачити на тїй горі стоянку Боняка з XII віку. Тимчасом традиція про Боняка обіймає вели-

чезну територію, де мови не може бути про якісь дійсні Бонякові становища. Взагалї праця д. Гамченка приносить чимало цїнних матеріалів, але виводи автора і пояснення не можна вважати критичними.

В. Доманицький.

Е. Н. Мельникъ — Раскопки въ землѣ Лучанъ, произведенныя въ 1897 и 1898 гг. (Труды XI археологич. съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стор. 419—576 + 3 табл.).

Працю панї Мельник можна вважати одною з найцїннїйших, предложених XI археольоґічному з'їздї в Києві, як з огляду на богацтво матеріалу, зібраного в нїй, так і обережних, умотивованих виводів.

Авторка простудіювала 22 цвинтарища (260 курганів) в північній частинї горішньої Волинї, в басейнах рр. Устя, Стубли й Стира (пов. Ровен., Луцьк. і Дубенський), почавши від р. Случи (західньої межі Деревської землї) і йдучи все на захід — тереном землї Лучан. На щастє, значна більшість могил була незіпсована, через що можна було досить точно уставити головні прикмети похоронного обряду сього волинського племени. Небіжчиків містять звичайно або просто в викопані в землї ями, або в деревляні склепи (камери); біля половини небіжчиків запримічено підклад і обклад, — звичайно попіл з дрібним вуглєм або чим иньшим (иноді чиста глина, вапно), зрідка й березова кора. Звичайно в кождому курганї по одному небіжчикови. Положеннє кістяка анальоґічне з иньшими славянськими: головою на захід, ногами на схід; кістяки чоловічі вище середнього росту, жінки — високого; чашка — типу субдолїхоцефалїчного.

З річей біля небіжчиків звичайні: 1) зброя, 2) звичайні домашні річи, начиння деревляне та глиняне, 3) останки одежі і прикраси, 4) річи належні до майстерства, то що... Що до зброї, то лучаєть ся вона дуже рідко: не більш 10 річей (вістря стріл, списа, бойова сокирка, ножі, похви від шаблї). За то часто знаходять ся деревляні відра, окуті залїзом або навіть сріблом; начиннє — двох типів: на крузї і добре випалене, і подібне до урн, без круга, — мабуть спеціяльно ритуальне. З одежі — шматки покривала чи килїма, черевики з гострими кінцями; з прикрас — прикраси головні, шийні, грудні, поясні і ручні (височні кільця, сережки [усе круглі кільця], намисто срібне і шкляне, перстенї [наручнїв немає]). Похорон, як випадок, лучаєть ся і з спаленнєм, — звичайно жіночий. Цїкаво що лучали ся могили без жадних похорон, — на думку авторки, комеморативні (в память покійника, який чомусь не був похований на рідному цвинтарищі). Цїкаво теж, що біля кістяків не раз знайдено шкаралупу з яйця, безперечно положену через

якийсь специяльний мотив: ми знаємо, що недавно в Гадяцькому повіті д. Хвойкою в кургані більш-меньш того-ж часу (теж, на думку д. Хвойки, славянському), була знайдена глиняна писанка. Як на визначний похорон, можна вказати на похорон якогось купця (в с. Пересонниці), при якому знайдено: бронзові терези з тягарками і щось подібне до безмена.

Зводячи все до купи, авторка на підставі добутого матеріялу приходить до висновку, що людність (Лучане) займала ся плеканнєм худоби (вівці, корови, коні, свині), знала тесельство, бондарство, гончарство, ковальство, слюсарство, ткацтво; вело торговлю зі сходом і північю і, може, заходом. Що до духової культури, то в народному сьвітогляді чи не зайшла вже зміна в раціоналістичному напрямі: при небіщиках мало стрічаємо річей військових та домашнього побуту і взагалі усяких річей. Все се дає змогу авторови зачислити сей волинський похоронний тип до останнїх часів поганства, себ-то до часів більш-меньш від кінця VII до X в. Взагалї культура сього племени стояла в той час у рівень з культурою иньших славянських племен.

На підставі деяких ознак, цвинтарища Лучан можна поділити на дві частини: східню чи ровенську (центр Пересонниця) і західню (центр Луцьк). Перша має більш анальоґій з курганами деревлянськими, тим часом як західня більш відходить від них. Виходячи з сього, автор гадає, що згодом може можна було-б означити докладнійш иньші границї племени Лучан, коли справдї се імя етноґрафічне, а не топоґрафічне.

Як на неконсеквентність в працї поваж. автора, можемо вказати на справу з паленнєм небіжчиків. Говорячи про випадки з хованнєм і з паленнєм (стр. 502), автор зауважає, що се „відскоки від загального типу, а може бути пережиток давнього звичая“, себ-то паленнє давнійше нїж похорон звичайний. Тимчасом на стр. 512, говорячи про еволюцію в сьвітогляді племени, він додає: „в рідких випадках бачимо також обряд палення мерців, який, на думку деяких археольоґів, настав після похорону“ (звичайно). Старі славянські вірування ніби затрачують ся, а на їх місце ще не прийшла нова релїґія. Отже виходить щось цілком противне тому, що говорило ся попереду...

В. Доманицький.

И. И. Срезневскій — Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ, IV—VIII (Извѣстія отд. рус. языка 1903, I с. 120—173).

Перші три розвідки з сеї серії були видані в 1862 р., дальші були по части вже висkладані, але автор, видко, не схотїв їх випустити. Видані тепер, по сорока лїтах, коли в наших поглядах на Найдавнійшу

лїтопись і її сформованнє перейшов цїлий переворот, сї розвідки славного лїнґвіста мають майже виключно історичне значіннє.

Тут маємо: короткий огляд змісту й джерел Найд. лїтописи, реєстр звісток, що не увійшли в Найд. лїтопись редакції Лаврентиєвського й Іпатського код., подекуди з замітками; збір текстів Найд. літ., де автор говорить про себе, й короткий розбір питання авторства contra Нестора, з обережно висловленими гадками про Сильвестра; „погляди лїтописця“ (він тут трактуєть ся як би одна особа); мова Найд. лїтоп. Завважу кінцеву гадку: автор ставить питаннє, яка мова для Лїтописи основна — церковно-словеньска чи руська, й висловляєть ся за руську.

М. Грушевський.

Д. Айналовъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искуства (Отчетъ петербургскаго университета за 1903 годъ, 1904, ст. 1—33).

Се відчит проф. Д. Айналова на річнім сьвяті петербурського унїверситета. Автор хоче зібрати з Найдавнїйшої лїтописи всї звістки про староруську штуку і зіставити з них загальний погляд її, обмеживши ся трема відділами: архітектурою, різьбою і малярством. Огляд сей поділений на дві части: час поганський і час християнський.

Перший починає автор звістками лїтописи про богів Перуна й Волоса і про статуї їх в Києві, — сей згаданий в лїтописи Перун, каже автор, починає собою староруську різьбу. Дальше наводить ся звістка про иньші статуї богів, поставлені Володимиром в Києві і Добринею в Новгороді. З ріжних лїтописних описей і коротких натяків автор пробує відгадати, якої форми були сї статуї, але не доводить до нїчого: із лїтописної описи статуї деревляного Перуна зі срібною головою й золотим вусом автор непевний, чи статуя ся мала людську подобу чи звірячу, а далї ще підносить сумнїв що до матеріялу, з технїчних причин — трудности приставленя срібної голови до деревляного тїла. Дуже важним уважає автор те, що лїтопись не говорить про поганство, як спеціяльно славянське чи руське, а трактує його як загально людське явище, оповідає його історію від Вавилонського столпотворенія, як воно переходило від бажання природи до боготворення померших людий, царів, вождів, яким ставили статуї і починали кланятись як богам. Автор уважає можливим супроти того прикладати явища поганського культу взагалї до поганства руського. Тої самої анальоґії уживає автор і при питаню, якому присьвячено в статї чи не найбільше місця, се-б то питаню про істнованє поганських храмів на Руси. Тут автор оперує біблїйними вставками лїтописи „Откровенія Авраама“, де оповідаєть ся, що Авраам спалив ідоли в храминї. До тої „храмини“, названої в „Откровенію“ та-

кож храмом або й церквою, автор причіпляє всї свої виводи й здогади про істноване поганських храмів на Руси і добачує їх в „требищах і капищах“. Потверджене своїх здогадів бачить автор н. пр. в таких висказах лїтописи: „Игоръ приде на холмъ, где стояше Перунъ“ — зіставлячи його зі словами: ссступишася на мѣстѣ, идѣже стоитъ св. Софья“. Коли „св. Софья“ означає тут церков сьв. Софії, то й в словах „кде стояше Перунъ“ треба розуміти: де стояв храм Перуна. Опісля знов дві такі звістки: спалене якихось капищ, що були коло ідолів, еп. Ісаєю в Ростовщинї, і привезене з Херсонеса Володимиром двох мідяних капищ. Одначе коли перша звістка може означати якісь фінські храми, чи сьвятощі, то не міг же Володимир привезти двох храмів з Херсонеса, та ще й мідяних?

Вкінці автор зводить все сказане ним до такої суми, що старі ідоли се область староруської різьби, а требища й капища се відділ поганської руської архітектури. Для повности огляду сеї староруської штуки автор додає ще привезені Володимиром з Корсуня статуї 4 мідяних коний, ікон і тих капищ, які були поставлені за Десятинною церквою. Та сї предмети, хоч би й дуже високої артистичної вартости, не доповняють огляду старої руської штуки, як твори чужі — вони можуть хиба доповняти образ старого Київа, як його прикраси. З руською штукою їх звязь хиба така, що факт привезеня їх вказує на бажане князя Володимира прикрасити своє місто, щоб піти тут слїдом Візантиї.

Друга глава сеї статї трактує про памятки християнської штуки, починаючи від лїтописних звісток про князя Володимира і Ярослава. Сї звістки автор признає дуже неясними і з них виводить тільки те, що коли церкви „рубили“ і „ставили“— значить, що вони були деревляні. Тому що про вид і форму тих церков лїтопись не каже нїчого, то автор виводить, що треба їх розбирати „як відділ деревляної русскої архітектури“ куди належали двори й тереми княжі, які бували гарні й пишні, судячи з їх назв: Великий двор, Рай, Златоверхій терем. З ріжних вістей і натяків лїтописних д. Айналов пробує відтворити їх зверхнїй вид і образ внутрішних прикрас. „Маковица“ се верхнє закінчене церкви, нїби копула в видї маківки; церков Бориса і Глїба в Вишгородї виставлена Ярославом М. мала пять таких верхів, отже на тій підставі автор здогадуєть ся, що „пять верхів творили рід прикраси церкви в її архітектурі“. В серединї церква була прикрашена іконами і „иными письмены“, се-б то полїхромією. Крім мальовань, автор здогадуєть ся, що ся церков, як певно і иньші, мали й деревляні різьблені прикраси, хоч і признає, що нїяка лїтопись про різьбу в дереві не згадує. Здогад свій автор виводить з иньших жерел, нпр. з візантийського писателя Цецеса, який дістав

в подарунку різьблений каламар „русскої роботи“ з рибячої кости, що своєю штучністю нагадував ученому „хитру штуку Дедаля“.

Переходячи до камінної архітектури автор розглядає близше церкви Десятинну і Софійську і иньші, констатує, що були вони крім звичайних ікон прикрашені й фресками, а се виводить із слів, що церков була „исписана вся“. З опису Софійської церкви і Десятинної автор виводить, що як одна так і друга були однаково прикрашені фресками і мозаіками, а се лише тому, що літопись описує красу тих церков однаковими словами. *М. Грушевська.*

Пр.-доц. В. В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси (Всемірный Вѣстникъ 1903, III с. 1—38, IV с. 102—132, V с. 36—57, XI с. 57—76).

Пишу замітку сю не для того, щоб критикувати сю розвідку, але головно — аби остеречи цікавих, щоб звабивши ся таким титулом не розшибали ся за сим мало росповсюдненим журналом, як розшибав ся я. Затитуловані так цікаво статї д. Святловського дають досить поверхову компіляцію, що черпає свій матеріял з других і третїх рук і дуже мало дає для пізнання дїйсної економічної історії давньої Руси. Вона складає ть ся з загального вступа і трох роздїлів — перший присьвячений „торговлї босфорській“, лїпше сказати — чорноморській, другий — орієнтальній, третїй — торговлї Вел. Новгорода. Автор далеко не опанував лїтератури свого предмету — багато новійших капітальних праць і публікацій лишили ся йому незвістними, тому відомости, ним подавані часто неповні, часом перестарілі, при тім не всюди вказані джерела, чи працї, з яких їх зачерпнув автор. Певний інтерес мають його загальні замітки, особливо у вступнім роздїлї, але супроти вказаних уже прикмет працї і їх треба приймати з певною обережністю. *М. Грушевський.*

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ дани (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1903, I с. 106—119).

В своїм часї, видаючи описи ратенського староства (Записки т. XXVI, 1898 р.), я вказав на незвичайну архаічність тутешнього оподаткования селянства, що стоїть в очевидній, дуже ще тїсній звязи з староруською практикою. Д. Єфименко в названій статї (предложеній на харківськім археольоґічнім з'їздї), виходячи з описей ратенського староства та доповняючи їх иньшими звістками, розвиває туж гадку, що в економічних і правних відносинах данного селянства в. кн. Литовського ми маємо багатий матеріял для ретроспективного виясненния відносин староруських. На сю дорогу дїйсно мусять пустити ся дослїдники староруських суспільно-економічних відносин; в історії селянства XIV—XVI вв.

написаній ще в 1901 р., але тільки тепер відданій до друку, я піддав близшому аналїзу звістки про оподаткованнє данних селян Київщини, Ратенщини й Пинсько-волинського Полїся, стараючи ся на їх підставі дати образ економічних і податкових відносин XIV—XV вв. Ш. авторка такої докладнїйшої аналїзи, на жаль, не піднялa ся, обмеживши ся лише загальнїйшими замітками і не всюди розріжняючи архаїзми від новотворів. Так нпр. ледво чи можна вважати практику висилання селян з волостей горішнього Днїпра на роботу київського замка якимсь відгуком старовини (с. 116). Джерела в статї не всюди цитовані, і тому деякі вислови автора можуть будити певне здивованнє, нпр. слова, що медова дань була пропорціональна до великости і сил поодиноких дворищ (с. 114), або згадка про донників, що жили „подъ „русскимъ" иначе „волынскимъ" правомъ" (с. 111). Але сама по собі статя інтересна й написана звичайним авторцї живим стилем. *М. Грушевський.*

Н. А. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ посвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову ст. 382—395).

М. Н. Ясинскій — Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права (ibid. с. 430—465).

Статї обох авторів мають те спільне, що порушують питаннє про вітчину Руської Правди та — в дусї свого учителя проф. В.-Буданова, підносять особливу звязь її з правом в. кн. Литовського. Проф. Ясинский висловляє сї тези в коротких словах на с. 439: поріче Днїпра було тою територією, де „зародили ся й розвинули ся всї правні інституції давньої Руси та сформувала ся сама Р. Правда". Ся територія увійшла в склад в. кн. Литовського, і „именно западная, или литовская, а не восточная, или московская, Русь наиболѣе сохранила и развила древне-русскія правовыя нормы и явилась, такимъ образомъ, непосредственной въ указанномъ отношеніи преемницей Руси земскаго періода". Проф. Максимейко відріжняє „три правні системи": 1) „право Сѣверо-восточной Россіи, выразившееся въ московскихъ судебникахъ и Уложеніи 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшимъ воплощеніемъ котораго является Литовскій Статутъ, и 3) право Сѣверо-западного края, кодификованное въ Судныхъ грамотахъ Новгорода и Пскова" (с. 383). Навівши ряд інтересних подібностей, більше або меньше характеристичних і важних, в постановах Руської Правди й праві в. кн. Литовського, він підносить, що ся подібність була „результатомъ того обстоятельства, что Р. Правда возникла на той почвѣ, гдѣ розвивалось литовско-русское право; она была исходнымъ пунктомъ его развитія", тим часом як право новгородсько-псковське і московське мало вихідні

точки иньші, нам невідні (с. 394—5). Той ґрунт, де розвинула ся Р. Правда д. Максимейко означає як „Южную Русь“, „Кіевскую Русь“ (с. 383—4).

Коли я собі пригадаю, як я з автором сих останнїх виводів, сидючи за двома сусїднїми столиками в київськім архиві, кільканацять літ тому, балакав на тему істновання ріжниць в правних відносинах України і північних, великоруських земель в староруських часах, і д. Максимейко висловляв сумнїви на мої виводи про істнованнє таких ріжниць, то я, розуміє ть ся, не без приємности перечитую вище наведену діференціацію його. Та не спиняючись на самім поділї тих правних систем, против одного мушу виступити, а то против арґументації тїсної звязи Р. Правди й права в кн. Литовського спільністю ґрунта, на якім вони виробили ся. Сю арґументацію бачимо у обох авторів, вона, очевидно, готова стати ходячою гадкою, а тим часом вона хибна.

В Р. Правдї ми маємо право київське, дещо ширше беручи — продукт суспільного й полїтичного житя середнього Поднїпровя, инакше — князївств Київського, Чернигівського, Переяславського. Тим часом сї землї не мали нїякого безпосереднього впливу на еволюцію суспільних і правних норм в кн. Литовського, як і взагалї мали дуже мале значіннє в державнім житю в. кн. Литовського. Суспільні й правні форми й норми в. кн. Литовського виробляли ся під впливом земель білоруських — давнього Полоцького князївства, Минського князївства, Чорної Руси, то значить земель як раз найслабше звязаних з Київом, де дуже мало коли навіть сидїли князї Ярославової династиї. Отже звязь норм Р. Правди з законодатними памятками й правом в. кн. Литовського треба об'ясняти инакше.

Що до питання про закупи спеціально, поставленого проф. Ясинским, то цікавий матеріал, зібраний ним, показує, що дійсно, слово закуп означало в праві в. кн. Литовського застав, заставленого чоловіка, як то доводив уже давнїйше проф. В.-Буданов. Питаннє лише, чи се вичерпує вповнї його зміст і значіннє, і чи не знайдуть ся слїди иньшого, ширшого значіння сього слова. А в кождім разї робить автор неоправданий скок, доводячи, що таке саме значіннє мав закуп в часах Р. Правди. „Звукъ не понятіе, терминъ не жизнь“, справедливо каже д. Єфименко в обговоренїй вище своїй статї, й се треба памятати при популярнїй тепер методї (в певних границях вповнї оправданій) — з права в. кн. Литовського робити виводи для права староруського. В староруськім праві поняте закупництва могло обіймати елєменти заставу й найма*), і коли

*) Таку гадку висловив я в оглядї староруського суспільного устрою, в III т. моєї Історії — проф. Ясинский промовчує в своїм, досить

пізнійше сей термін уживав ся в тїснїйшім значінню, з сього одного ще не можна заперечувати можности ширшого уживання його в часах староруських. *М. Грушевський.*

Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, Tom I (1553—1579). Варшава, 1904, стор. LIII+530, in 4⁰.

В р. 1905 має бути 300-лїттє смерти Яна Замойского, гетьмана і канцлера коронного, й історична комісия краківської академії наук узяла на себе важкий, але приємний обовязок ушанувати память визначного польського дїяча виданнєм цїнних матеріалів, які дотикають ся його особи. Як довідуємо ся з передмови (с. VII), до видання приготовано 7000 листів, з яких лишень $^{1}/_{10}$ частина (більш 700) були досї видруковані. В сей от І том, який обіймає листи та акти з рр. 1553—1579, увійшло усїх н-рів лишень 430 (362 листи і 68 додатків), і з сеї кількости вперше являють ся 351 н-рів, а 79 були друковані ранїйше.

Виданнє се коштовне тим більше, що видавець, др. Вацлав Собєский, приготовив його до друку сумлїнно, тримаючись способу і методу, найбільш пожаданих в подібних публїкациях: подаючи матеріал в хронольоґічному порядку, до кождого нумера додав він зміст листу, лїтературні джерела та потрібні пояснення, так що все се читач має відразу під руками. З листів, виданих недавно, особливо в легко приступних збірках — подані лишень витяги або переказаний зміст. До книжки додано показчик особовий і ґеоґрафічний, а на початку книжки — хронольоґічний показчик листів і алфавитний — осіб, які писали до Замойского, або до яких він писав. В передмові також (с. XV—LIII) поданий незнаний досї варіант біоґрафії Замойского.

Перший том обіймає період від р. 1553 і до р. 1579 — се шкільні лїта і початок полїтичної карєри Замойского до канцлєрства (канцлєром він став в марцї 1578 р.). Власне для нас період сей меньше цікавий, проте є деяка скількість документів і з сього періоду, що мають значний інтерес. В понизших рядках ми винотуємо їх.

Найбільше вказівок цікавих для нас знаходимо про польсько-татарські, а разом і українсько-татарські відносини, — власне про напади Татарів на Україну і способи оборони наших земель. Отже в р.

деталїчнім огляді лїтератури питання, сю книгу. Взагалї він, очевидно, не рішаєть ся пустити українського слова на сторінки своєї статї. Згадуючи про уживаннє слова „продати“ в значінню „винаймати“, він цитує таку фразу, яку він, мовляв, особисто чув від волинських селян: „продалъ (купилъ) поле на два (три и т. д.) года“. Ну, певно, в сїй формі проф. Ясинский того не чув від волинських селян.

1575 (18/III) пише Замойский до М. Радзївіла, що: „Onegda nowina przisla, ze Sniatin Turczi z Wolochj spalili" і далї подає, що „Rusaczi thim ssię cziessą, ze wssedl w ziemię nassę czesarski kupiecz wielki, ma ssobą przez 30.000 thowarow; a thak zebi go bil thu nie poslal, gdiby ssię mial do woiny, boby nas them na szię podmomogl". Замойский, на всякий випадок, проти Турків: „koni pilno suka, pancerze ssorujie" (ч. 73, с. 91). Очевидно, новина ся справдила ся, бо 20/X того-ж таки року Замойский описує Олекс. Лащови невдатну погоню за Татарами на Белз, Сосну, Столпин, Залозцї (під Бродами) і Сатанів, куди прибув і Константин Острожський. Але дійшовши до Днїстра — почули вони, що Татари вже перейшли Днїстер і втїкли (ч. 79, с. 98—99). По двох роках (24/III 1577) знову Татари дають про себе знати, бо князь Юрий Слуцький пише до Замойского, що не може приїхати на конвокацию до Влоцлавка головно через те, „ysz terasz w tych panstwach J. Kr. M. na Wolyniu, niepodaleku oyczyzn nassych, wielkiey niebeszpiecznosczy uzywają od nieprzyjaciziela Tatar, czego y my czo godzyna spodziewamy szię... ktory nieprzyiaczel thak rok Podolie, a therasz Wolyń pusztossy, czego sztresz Panie Boze, aby nasz tymze pozarem y koleią nie doszlo... ieno nasz Pan Bog i wody do thych czasow bronily, ktore yusz barzo upadaią y wyssychaią" (ч. 110, с. 131). Рік пізнїйше знову Татари нагнали чимало страху Полякам. 24/XII 1578 Замойский пише до Кр. Радзївіла, що „terasz za timy trfogamy Tatarskimy nie moze (король) tak rychło, jako umisłyl, do Lithwy przibycz, bo muszy się iusz indzie udacz na Liublin ku Wołyniowy y podobno gdzie daliey, liudzie kupiancz, obviam ire periculis Rei pub." (ч. 269, с. 283), а за три тижнї (21/I 1579) тойже до того-ж знову пише, що король 6/II буде в Гроднї, „chibabi Tatarzin w ziemie wpadl, o ktorem ta wiadomoscz, iz po zavarcziu przimierza przesz czusza (sic!) z poslem króla J. M., kozaczi pograniczni naszi palili Tatarom kilka uluszow i skap ze dvieszczzie wzieli, prze czo zadzierzal posla, a poslal do Turca skarzacz sie i o rade" (ч. 274, с. 287). Рівночасно, (22/XII 1578) підстароста белзський пише до Замойского, що „o Tatarach szam pewnie powyadayą, yzby bicz myely, a szam zamek nie dobrze mam opatrzni, y niemasz szie s kijem bronicz, na chlopy prozna nadzieya, bom yus thego kilka razow doznal (ч. 267, с. 281). Нарештї, про Татар доносить 8/IV 1579 староста черкаський Михайло Вишневецький: „Co sie dotycze Tatar, yz poprzod od kogo ynszego krol J. M. o wtargnieniu ych pod Czerkassy wiedziec raczyl, na tym barzo mało, gdysz nie nowina y nie pirwszy raz y po kilka razow na iednym thydniu pod zamkiem ukrainnym by-

wac, tym sie niebespiecznosc zadna panstwom krola Jm. nie okazała, ani tesz sie miastu y poddanym krola JM. skoda zadna nie stała; by sie o takowych trwoszkach zawsze miało dawać znać za kazdym razem, pewnie zeby y poslancow prze dalekosc y niebespieczność drogi nie stawało" (ч. 301, с. 114—115).

Другий предмет, про який знаходимо кілька важних вказівок — українські козаки. Перший документ належить до р. 1577 (23, X), коли Ян Гротовский, оден з комісиї волоської (визначена була з приводу пограничних непорозумінь з Волохами, а головно — з приводу нападу Івана Подкови, який вигнав з Яс воєводу Петрила), доносить, що: „czo syę tknye Hospodarzyka (Подкови), thak Pan woyewoda Podolsky (Микола Мелецкий) ma sprawę, ze na Nyz pyerzchnąl" (ч. 159, с. 125). Далї, 7/IV 1578 Замойский сповіщає Кр. Радзївіла, „ze brat Podkowin iest pogimani od Piotra Hospodara Wołoskiego, a is Nizowczan tam nadgnieło (sic!) (ч. 199, с. 213), і нарештї, 23/I 1579 зустрічаємо, що якийсь бранець-татарин Самуїла Зборовского викупив підданну пана Креховского і „theraz sie onem wipuszczeniem przez Podkowe szcziczi y brony" (ч. 275, с. 287). Потім маємо два листи, в яких виступає староста черкаський Михайло Вишневецький в відносинах до козаків. В листї з 25/IX 1578 Стефан Баторий просить Замойского прибути „die Jovis proximo Jaroslaviam venire", бо в тому місцї він призначив „Capitanei Cerkasiensi expeditionem"; річ тут йде, як знаємо з иньших джерел, про призначеннє Вишневецького гетьманом козацьким підчас московської війни (ч. 249, с. 264). А з 1/X того-ж таки року король пише до Замойского, що вже він вирушає звідси, і оборону Руси доручає підчас своєї неприсутности гетьманови Сенявському та Михайлови Вишневецькому (ч. 251, с. 267). Саме тодї, при кінцї серпня (р. 1578), прийшла чутка, що у Волохів знову неспокійно. Підканцлер (Боруковский) доносить Замойскому, що: „tham sznacz znowu zaczinalo sie czos..." „przisla nowyna, yss kozaczi z Constantem (Константин Лакуста, волошин) ssa u Probitego (на р. Бозї), sbirayacz sie y dawayacz gloss o sobie, ze bess zadnego omieskania do ziemie yego wtargnącz chczą. Czo tesz y przess Woloszina thego, ktori thu na krolia JM. czekal, pissal y wskazal, ze yesli the naiasdi z korony nie ustaną, on Woiewocztwo pusczi a Thurczi osieda ono etc. s pilnosczia prosszi, aby tho lotrostwo krol JM. pohamowal y nieprzespieczeństwa them zabiegal" (ч. 250, с. 266). Се писано 29 серпня, а 1-го жовтня вже й король згадує про Лакусту: „Porro non existimamus diutius nobis in his partibus (в Галичинї) immorandum esse nec

Constantini nec alia de causa“ (ч. 251, с. 267). Про сього Лакусту Петро господ. молдавський пише в листї до Замойского з 6/III 1579, що йому (Лакустї) „Bog nie raczyl dopomocz do tego y w thym uczickl byl ku Kaniowu. A teraz tak nam dali sprawę, zeby mial bycz czterzy milie od Czerkas i swemi liudzmy“. Петро просить Замойского післати коморника, щоб попрохав короля, нехай звелить піймати його, а піймавши — „aby był skaran, zeby nie gwałtował wieczey ziem zobopolnych, bo dla takich się psuiją pacta“ (ч. 285, с. 297). Нарештї про сього Лакусту чуємо ще в листї Вишневецького до Замойского від 8/IV 1579, в якому перший з усїеї сили виправдуєть ся в образливому обвинуваченню для нього, нїби він покривав Лакусту з товариством. „Terazem na siwy wlosz moy y na dawne zasluzone lata moie na takowego mlodzika niebacznego sprawe przesedl, yzbym z thowarzystwem Lukianowym iakie spolki miał miec y w tym ych lotrowstwie ym dobrze tuszyć, a od nich dzieci Murzy iakiego miec“. Просячи не вірити сьому „yako zmyslonei rzeczy“, Вишневецький пише, що „ten Lukian z towarzystwem swym bywszy w Wołoszech, do panstwa Krola JM. prosto posli y tam sie rosprosyli, a tu do Czerkasz zaden nie byl“ (ч. 301, с. 115).

Спинимо ся ще на двох звістках про козаків. Перша — лист посла в Константинополї Тарановского до Замойского (з 8/IV 1579), де оповідаєть ся про Тегінський замок. Сей замок „na tę sztronę Niestru szedziak Tehinski (білгородський санджак) zbudowal na grunczicch Crola JM.; żądalem, aby bel znieszon, wedlug instructiey*) mnie podaney etc. Alie jakom s Pasze wyrozumial, ze s tego nicz nie będzie, bo Pasza powiada: kazdy Czeszarz, czo raz szablią wezmie, tedy jego potomek, czo po niem nastanie, na to przysięga, ze tego bronicz ma a nicz nie utraczacz, jedno przyczyniacz. A tak to mieiscze, na ktorem zamek terasz zbudowano, zawzdy Tureczkie belo y na grunczie Tureczkiem, bo tam wiesz przedtem Tureczka bywala y folwark do Tehini przynaliezączy, jedno ze ją kozaczy kilkakrocz spalili y potem yliekrocz się zbudowala, zawzdy naiazdy czynily. A tak dlia tey przyczyny na tem mieisczu, gdzie folwark bel, zamek zbudo-

*) Подана в додатку і інструкция: 1) Castra ef munitiones in campis desertis inter Borystenem et Tyram Hispanimque fluvios iacentibus non erigantur, nisi prius eorum dislimitatio a commissariis utrinque ad id negocium deputatis facta fuerit. 2) Transitus per Nestrum apud Chocinnum arcem Polonis sit liber et medietas proventuum ex rippa Regno adjacenti eisdem cedat. 3) Hostium transitus per ditiones alterutrius impediatur.

wano dlia tich zlodziey y kozakow, ktorzy nie szą poddani Crola JM... Na ktorem responsie jam nie przestal, y tom opowiedzial, ze to nie iest krzywda szamey oszoby Crola JM., jedno wszitkich Coronnich stanow, a nawięczey tich ukrainnich panow, ktorzy s tich pol od zwierzu, bobrow etc. pozytki majo, y takze naiazdy y skody od tich liudzi czierpią, ktorzy pod zamki tąmtemi mieskaią. Na czo Pasza powiedzial, ze tego Czesarz JM. zabronicz chcze, zeby tich naiazdow bez naszey przyczyny dania nie bywalo, a pozytkow bronicz nie chcze tich, ktorych kto dawno uzywal etc.“ (ч. 300, с. 313).

Другу звістку про козаків маємо в листї Михайла Вишневецького до Замойского з Черкас з 8/IV 1579: „Pisać mi W. M. m. m. pan racysz, ysz tu zasz Krol JM. Jancego posyła, aby pieniądze Nizowcom byly dane, tedy nie tak pieniedzy, ale y Jancego kozacy docekac sie nie mogli, a iam ych tesz dluzei zadzierzec nie mogl zadną miara. Sli wszysci na Niz. Ucynilem byl wolei y rozkazaniu Krola J. M. dosyć, zem ych byl wszystkich do Czerkasz zwiodl, ale znadz prze niedbalosc poslancow Krola J. M. abo nie wiem zacym ynnym ta rozsprawa kozacka omieszkala, acz kozacy wszysci mnie przyrzekli i obieczali nad wolą Krola J. M. nic nie czynic, Tatarom na ulhusy nie byc; ale temu do konca wierzyc nie trzeba, gdysz to iest lud swowolny“ (ч. 301, с. 115).

Окрім наведених нами уривків решта меньш цїкава. Є нпр. кілька документів про галицьку сіль: про склад солї в Белзу, який арендує в р. 1566 Замойский на 10 лїт (ч. 12, с. 406 і ч. 16, с. 424), про мито за сіль галицьку (sal Rutenicus), яку арендували perfidi Izaak May et Jona Izaakowicz“ (ч. 8, с. 9 і ч. 15, с. 423—424), про соляну комору в Бидгощі (ч. 327, с. 344 та ч. 330, с. 346); два документи до історії українських осель: про будову Нового Замостя (ч. 284, с. 296), згадка про сс. Карчмаровцї, Лоповцї, Василовцї, Гандиковцї, Канчицї, Мікулинцї (згодом Шаргород); лист львівського епископа Гедеона Балабана до Замойского (з 10/VI 1576), в якому Балабан просить кращої епископиї, а нагода, мовляв, до того є: „Wladyczsthwo Wlodzymyrsky, kthury ma czlowyeka barzo w lyeczyech zeslego, lyada dzyn usthęmpy. Wladyka luczky thakyz czlowyek nye mlody, a przemysky thrzeczy“, і де буде перша вакансїя, просить призначити його туди, а за се він, з свого боку, не буде невдячним: „stho wolow W. M. dam“ (ч. 85, с. 105); два листи секретаря Замойского, Струбича, з яких видно, що він обіцяє намалювати для Замойского мапу, „azeby dostateczna issą bela, zwlascza kraye russkie zebi sie protendowaly az do Ssiedmiogrockiego panstwa“ (ч. 355, с. 373, також ч. 354); нарештї лист князя Марка Сокольського до Замойского (з 28/XII 1579),

в якому питає він останнього, що робити з золотарем, якого пiймано в Сокулї (Луцьк. пов.) над робленнєм фальшивих грошей. Цікавий лист сей ще й тим, що адресат підписав ся руським письмом: „Марко Сокольский“.

Отсе й усе важнійше, що можна витягти з першого тому сього цінного видання. Сподїваємо ся, що в дальших томах знайдемо ще більш важного матеріалу. *В. Доманицький.*

Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae Sienciarum Cracoviensis. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi, „ziemie ruskie“ rzeczypospolitej. Dział opracowany przez Aleksandra Jabłonowskiego. Варшава-Відень, 1889—1904.

Нарештї маємо ми виданнє історичних мап України д. Олександра Яблоновского. Краківська академія не пожалувала гроша на виданнє довголїтньої працї поважаного дослїдника історії української кольонїзациї, може аж надто сипнула тисячами (чули ми навіть таку леґендарну цифру як 12 тисяч злр.!), де можна було меньшим коштом осягнути тих самих результатів. Мапи виконані в віденськім воєнно-ґеоґрафічнім інститутї, в дуже великім маштабі, так що 17 великих аркушів обіймають українські землї, які входили в склад Польщі — без правобічних земель, що належали до Москви, без Берестейського воєводства, що належало до в. кн. Литовського, і навіть без Підляша, хоч воно належало до Польщі і було в переважній части територією чисто українською. Цїлї великі аркуші займають простори пусті, не обняті дослїдами автора, лише задля одної-двох точок, означених автором. Кілька карт займають титули видання, катальоґи шляхетських родів і гербів.

При таких великих коштах, вложених в се видавництво, приходить ся пожалувати, що в основу його не положена докладнійша мапа, а стара, престаріла польська мапа Хшановского. Ще більша шкода, що при виданню полишено всї леґенди її без змін, так як робив на нїй свої означення д. Яблоновский. Мапа Хшановского зробила свою службу, послуживши тлом, на якім д. Яблоновский означив осади й границї XVI—XVII в., й по тім все що лишило ся по за сими означеннями належало посчеркувати. Як же то виглядає на історичній мапі XVI—XVII в. задержана вся сучасна топоґрафічна номенклятура! Як дивити ся нпр. на карпатське згірє засїяне нинїшнїми селами, або бачити Великий Луг і Січ серед осад 2-ої половини XIX в. в Херсонщинї! Навіть деякі осади означені як старі, що істнували в XVI—XVII в., фіґурують на сих мапах в сучасній, польскій або российській ортоґрафії — Dziadowszczyzna, Motowidłówka, або Perewołocznoje, Srebnoje, Gorodziszcze,

etc. Видавцям треба було зробити відповіднійший ужиток з многолїтньої працї ш. автора.

Мапи не містять нїякого спеціального коментаря, окрім об'яснення фарб і чисел, котрими означені фамілїї властителїв. Автор відсилає до своїх праць в Źródła dziejowe, де в показчиках можна знайти відповідні осади. Але се не заступає потребу коментаря. Не всї означення знайдуть об'ясненнє в згаданих працях. Нпр. автор визначає докладні границї волости, в котрій зазначив одну-дві осади як тодїшнї; на чім же опертий рисунок границь волости? Ріжницї кольорів не всюди також мають своє об'ясненнє в поясненнях. Коментар лишаєть ся за ш. автором, що повинен ним доповнити свою многолїтню і цїнну працю.

М. Грушевський.

В. Ѳ. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ (Журналъ Мин. Н. Пр. 1903, кн. VI, ст. 304—322).

В збірник А. В. Маркова п. з. „Бѣломорскія былины“ увійшли два варіянти билїни про князя Глїба Володиєвича, записані в Архангельській ґубернії. Билїна цїкава і новостию сюжета і деякими історичними іменами, нпр. кн. Глїба, Марини (Мнїшек), Корсуня і Новгорода. Кн. Глїб в Новгородї каже лаштувати три чорні кораблї дорогими товарами і виправляє їх за море. На морі повстає буря і заносить кораблї в татарську землю до розбійницї Марини Кайдаловки. Вона забирає кораблї і людий і тільки трьох моряків пускає на волю. Ті три пишуть письмо до князя і висилають своїх послів. Посли застали князя при обідї; але він перериває обід і жене на кони до Марини Кайдаловки. Коли приїхав, жадає від неї видачі кораблїв і людий; Марина годить ся на те під умовою, що князь оженить ся з нею. Та князь відкинув таку пропозицию, а тодї Марина загадує йому кілька загадок. Він відгадує, а розбійниця дає йому на прощанє випити з золотої чарки затроєного вина; але кінь ударив ногою в землю і розплескав чарку так, що від того загоріла земля і кінська грива. Тодї князь відрубав Маринї голову, забрав цїлий її маєток і вернув щасливо до Новгороду. Другий варіянт не говорить нїчого про висилку кораблїв з Новгорода, а зачинаєть ся тим, що буря занесла їх під Корсунь, де жила безбожниця Марина Колдаївна. Вона забирає всї богацтва, а корабельних людий попроганяла. Тодї вони пишуть письмо до князя, а він скликає золотою трубкою дружину. Зібрало ся 30.000, але князь вибрав тільки 300 і їде з ними до Корсуня. Перед містом лишає дружину, а сам їде до Марини і жадає звороту кораблїв. Дальші подїї розвивають ся так само, як у першім варіянтї, тільки нїчого не згадуєть ся про поворот князя до дому.

В. Міллер аналізує оба ті варіянти, порівнує їх з анальоґічними фраґментами иньших пісень і доходить до таких думок: 1) з обох варіянтів другий більше архаїчний; 2) билїна істнувала до XVII ст. в иньшій редакциї, що кінчила ся заграбленем корсунської дївчини героєм; 3) слїд тої редакциї зіставсяв пісні, записаній над Тереком, кілька тисяч верств від місця записаня обох вище згаданих варіянтів; 4) жіноча особа билїни, діставши в XVII ст. імя Марини (Мнїшек), дістала й прикмети, звязані з тим іменем в російськім епосї; 5) імя кн. Глїба Володиєвича належить до кн. Глїба Володимировича; і 6) билїна зберігає в собі, правдоподібно, відгуки переказу про похід Володимира під Корсунь і його женихане з грецькою царівною. *І. Кр.*

Викторъ Крыловъ — Екатерининская коммиссія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію (Вѣра и Разумъ 1903 г., кн. IX—XII, стор. 467—483, 632—639, 695—723, 758—771).

Маніфестом имп. Катерини II (14 грудня 1766 р.) зібрано комісію укладати проєкт „Нового Уложенія". В тій комісії брали участь через своїх депутатів всї верстви российського суспільства, крім селян та духовенства. Бажаючи заступити й інтереси духовенства через свого депутата в комісії, Синод поручив архієреям, щоб вони обміркували все, що на їх думку потрібно на користь духовенства внести в „Уложеніе", і написали-б про те „пункти" для інструкції синодальному депутату. Про сї „пункти" було написано київському митроп. Арсенію, черниговському еп. Кирилу, переяславському Гервасію, київській Печерській лаврі та Межигорському манастирю. Всї архієреї хутко відозвались на синодальний наказ. Цікавий факт, що по докладности і по змісту „пункти" прислані московськими архієреями далеко слабші, нїж „пункти" українських єрархів; бо московські архієреї укладали їх самі, не спитавшись поради у підвладного їм духовенства, а українські дали свому духовенству змогу взяти найдїяльнїйшу участь в обсужуванню сеї важної справи, скликавши для того депутатів від кождої протопопії. Дуже докладно написані пункти від київського духовенства. Тут кожда заява і кожде жаданнє дають бачити в авторах і знавців історії свойого народа, і людей з юридичною осьвітою, і нарештї, цїлком сьвідомих свойого права, своїх потреб та хиб. Від одної київської епархії подано 74 п., тодї як від усїх московських архієреїв 61.

В III гл. своєї статї автор подає повний огляд того, що бажано було українському духовенству („Сословныя нужды и желанія малороссійскаго духовенства" 623—639 ст.). Всї бажання українського духовенства, як білого, так і монахів, властиво лучились у однім — потвер-

дженню давніх прав української церкви, признаних московським правительством в 1654 р. Але члени синода, більшість яких була з Московщини, поставились до українських „пунктів“ не зовсім безсторонно, добачаючи в них бажання зайві та надмірні претензиї, і значну частину тих „пунктів“ порішили „оставить“. А комісія зовсім не схотїла балакати про те, чого бажають на Україні духовні, „понеже вся Малороссія состоитъ на особливыхъ привиллегіяхъ, а ихъ разсужденіе до коммиссіи не принадлежитъ“. *В. П.*

Dr. Józef Buzek — Wpływ polityki żydowskiej rządu austryackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi (Czasopismo prawnicze i ekonomiczne, 1903, ст. 91—130).

Коли Галичина перейшла з під Польщі під Австрію, то першою задачею австрийського правительства було зарядити в тім краю загальну конскрипцію. До переведеня тої задачі вжито конскрипцийного систему, який практикував ся тодї в найважнїйших староавстрийських краях, а перетрівав аж до 1857 р. Автор подає характеристику того системy. Прінціпіяльна ріжниця між ним і нинїшним системом та, що нинїшна конскрипція відбуваєть ся в цїлій державі в однім і тім самім днї (пр. в Австрії 31 грудня), а староавстрийська трівала найменше кілька тижнів, а часом навіть кілька місяців, бо переводили її осібні комісарі, що їздили в тій цїли від села до села. Друга така ріжниця та, що староавстрийська конскрипція не числила людий молодших як 1 рік. Крім того були ще иньші ріжницї й недокладности. Та конскрипція в першій мірі служила військовим цїлям і до того примінювано зміст і уклад квестіонарів. Найголовнїйшим було те, що разом з конскрипцією відбувала ся бранка рекрутів, тому народ, а спеціяльно Жиди бояли ся конскрипциї і громадно від неї відтягали ся. Крім того грали тут ролю й податкові справи, бо на підставі конскрипцийних цифр вимірювано потім податок. Коли-ж іще додамо, що в Жидів істнує старий пересуд, що кого почислять, той мусить умерти, то зрозуміємо, що тогочасна статистика не подавала ніколи правдивої цифри людий. Вправдї за часів Йосифа II заведено в конскрипцийній технїцї деякі уліпшеня, та все таки недостач не усунено. Одначе від 1785 р. вже можна деякі статистичні цифри брати серіознїйше під увагу.

Офіцияльні публїкациї австрийських конскрипций починають ся тільки від 1857 р., користуванє статистичними цифрами до того року можливе тільки по архівах. На таких архівних розслїдах опер свою працю наш автор. Зараз на початку наводить він результати галицької конскрипції з трох років, 1772, 1776 і 1777; загальне число так християн як і Жидів з кождим роком стає менше. Таке зменшуванє здивувало цїсаря,

Йосифа II і він зажадав в тій справі від підполковника, що переводив конскрипцію, поясненя. Підполковник E. de Legis пояснив ту річ тим, що богато місцевостий звернено Польщі, а також і „вродженим страхом сільського люду“ перед конскрипцією. Одначе автор, уживши порівняної критики, виказує, що причина такого зменшуваня була иньша: просто результати конскрипції були не можливі. Але та неможливість не дотикає всіх катеґорий людности, бо пр. ціла родина не так легко могла відтягнути ся від конскрипції, як поодинокі її члени. Зі страху перед виміром більшого податку Жиди затаювали передовсім старих і дітий, а цифри родин можна признати в приближеню вірними. І ті цифри родин, то тільки й користи зі староавстрийської конскрипції.

Число Жидів в Галичнні росло в напрямі з заходу на схід, а також з полудня на північ. На підставі конскрипцийних дат з 1869, 1880, 1890 і 1900 рр. автор констатує, що експанзивна сила Жидів далеко менша супроти Поляків, як супроти Русинів. Не менше важний поділ Жидів на мійську і сільську катеґорію в хвилї першого подїлу Польщі, щоби дослїдити, в якім напрямі відбуваєть ся жидівська концентрація. Але на жаль автор на те питанє не може подати певної відповіди, бо не знайшов дотичних актів. Тільки на основі громадських виказів перемиського дістрікту з 1779 р. доходить до того, що 37·3% Жидів, отже більше як 1/3 часть, жило на селах, а 62·7% по містах. В 1880 р. на тім самім обшарі (ярославський і перемиський повіт) жило тільки 26·6% Жидів по селах, а за те 73·4%, отже більше як 3/4 по містах. За тих сто лїт жидівська людність згустїла в відношеню до христіянської по по містах 1·62 разів, на селах тільки 1·46 разів. З того видко, що жидівська людність безпосередно по першім подїлї Польщі не концентрувала ся по містах перемиського дістрікту в тій мірі, як в 1880, і що дальший зріст жидівської людности характеризуєть ся чим раз більшою концентрацією Жидів по містах. Наслїдок був такий, що в богатьох містах констатуємо такі дивоглядні факти: в 1783 р. в Микулинцях було 1586 христіян, а в 1880 тільки 1339; в Маріямполю 1.060, а в 1880 тільки 746; в Косові 3.187, а в 1880 тільки 605 (!); в Золочеві 4.007, є в 1880 тільки 4.301; в Збаражи 3.921, а в 1880 тільки 4.294 і т. д. По всіх тих містах жидівська людність або виперла християн, або стримало їх зріст. Зріст людности по містах взагалї спричинював зріст жидівського елементу.

Автор не вдоволяє ся сконстатованєм того факту на підставі статистики по містах перемиського дістрікту, а хоче розтягнути його на цілий край. Але на лихо не має до того потрібних даних і тому стараєть ся прийти до певного розультату посередною дорогою, себто при помочи комбінованя статистики зі шинків, жидівських домів, т. зв. „Ju-

denhäuser“ і жидівських родин. Розумієть ся, що на таких комбінаціях ніхто серіозно не опре своїх теорій, коли вони взагалї мають мати дещо спільного з правдою. Бо при такій манїпуляциї виступає, як сам автор констатує, цїлий ряд може справдї дрібнїйших недокладностий, але коли зважимо, що таких недокладностий цїлий ряд, то результат буде чи не в половинї дороги до правди. Бо возьмім хочби авторові комбінациї що до т. зв. „Judenhäuser“. Автор зазначує виразно (ст. 108), що „w t. zw. „Judenhäuser“ mieszkały tylko rodziny żydowskie, zajmujące się rolnictwem, handlem i przemysłem“. Воно правда; і у Львові таких домів було 460, а всїх жидівських родин 1626. Автор, розумієть ся, розділює ті родини поміж 460 домів і з того виходить, що в однім жидівськім домі жило у Львові 3·54 родин. Але иньший статистик Жидів з того періоду Бостель (Archiwum komisyi historycznej т. VI) говорить виразно: „we Lwowie żydzi byli nietylko lokatorami domów żydowskich, lecz często zamieszkiwali także domy magnatów, szlachty, duchowieństwa“. На те наш автор от як відповідає: „Przypuszczając, iż takie wyjątki mogły zachodzić i w innych miastach, przyjmujemy, iż z reguły żydzi mieszkali w domach żydowskich, chrześcianie w chrześciańskich“ (ст. 111). Яка льоґіка в тих словах і як вони вяжуть ся зі словами Бостеля, то хиба знає сам автор. Бо зі слів Бостеля виходить, що ті 1.626 жидівських родин мешкало не виключно в т. зв. „Judenhäuser“, а ще по домах маґнатів, шляхти, духовенства; значить процент родин, що припадав на такий один дім, який подав др. Бузек, неправдивий. Християни по жидівських домах не мешкали, сьому перечить навіть сам автор (ст. 108). Але йдім дальше. З тої авторової комбінациї виходить, що жидівські доми у Львові мусїли бути більшими каменицями, де би могли помістити ся 3.54 родин; се признає сам автор і воно спеціяльно у Львові правдоподібне. Але-ж та саміська авторова комбінація виказує, що такі самі, а може ще більші камениці мусїли істнувати по містах лїського і дрогобицького дістрікту, бо число жидівських родин, що мали жити в тих т. зв. „Judenhäuser“, виносить 4·62 (!) З таким вислїдом, розумієть ся, і сам автор не може погодити ся і каже: „Oprócz powyższych miały się jednak podług naszego obrachowania odznaczać okazalszymi domami także miasta dystryktu liskiego i drohobyckiego. Powodów do tego nie widzimy żadnych, przypuszczamy więc, iż kombinacya nasza co do tych dystryktów nie odpowiada rzeczywistości“ (ст. 111). Таке саме непорозуміне вийшло також зі шинками. Раз признає др. Бузек всї шинки Жидам („w r. 1776 liczono tamże gospod i szynków, a więc rodzin żydowskich żyjących z propinacyi...“ ст. 109), бо так йому було треба, щоб натягнути статистичні дати, другий раз, коли така манїпуляція вийшла

куріозною (в дистріктах сяндецькім, висніцькім і заторськім начислив 1.321 заїздів і шинків, а жидівських родин тільки 1.114 !), то автор розуміє: „tutaj oczywiście znaczna część gospod i szynków znajdowała się w rękach chrzescijańskich (отже сам собі суперечить!). А треба знати, що всї ті манїпуляциї з домами і родинами виводить автор „dla kontroli, czy kombinacya nasza we wszystkich częściach kraju odpowiada rzeczywistości“. Гарна контроля, нема що казати!

Четвертий розділ п. з. „Polityka żydowska rządu austryackiego aż do r. 1788 ze względu na wzrost zaludnienia żydowskiego“ присьвятив автор оглядови приписів і постанов Марії Тереси і Йосифа II що до Жидів спеціяльно і констатує їх неґативний вплив на зріст жидівської людности в Галичинї. Жидівська полїтика Марії Тереси виходила зі середновічної точки погляду, що Жиди се осібна суспільність, яка зістає під безпосередною опікою монарха; розумієть ся, та опіка не була безкористною. І тут автор вичислює цїлий ряд податкових шруб, що витискали зі Жидів останнїй гріш. І так жидівська ординація з 16 липня 1776 р. замінила поголовне на т. зв. толеранційну належність, 4 зр. від родини. Крім того обтяжено Жидів ще податком промисловим і маєтковим, що також виносив 4 зр. від родини, та осібними шлюбними таксами, які платили новоженцї. І полїцийні приписи давали ся Жидам в знаки. Щоб запобічи повставаню убогих жидівських родин, заборонював Жидам патент з 8 марта і 23 червня 1773 р. входити в подружа без осібного дозволу ґубернії. Петенти мусїли виказати свою спромогу платити податки через протяг трьох років. Хто-б пробував оминути той наказ, того видаляно з краю разом з начальником синаґоґи. Так само заказано імміґрацію убогих жидівських верств, хиба що хто виказав ся капіталом 5000 зр.; за те еміґрації не ставлено нїяких перепон, щоб тільки кождий заплатив еміґрацийну таксу. Дальше важний наказ видаляти поза границї держави жидівських нуждарів (патент з 8 марта 1773 р.), за яких уважало ся всїх, хто не міг заплатити толеранційного податку. Вкінци застосовувано до жидівської людности спеціяльні приписи економічного характеру, щоби охоронити християнську людність, чи то християнське ремісло від визиску. Одначе з тим усім антижидівські закони М. Тереси, що тикали ся економічних справ, були ще дуже повздержливі. За те жидівська полїтика Йосифа II (в періодї 1780—1788) була зовсїм безоглядна. Щоб охоронити християнську людність від жидівського визиску, Йосиф II не вагав ся підкопати економічні основи істнованя десяток тисяч жидівської людности. Таким атентатом на економічні основи жидівського істнованя було підвисшенє фінансових тягарів патентом з 16 ве-

ресня 1784 р. Тим розпорядженем піднесено толеранцийний податок о 1 зр. висше; дальше промисловий і маєтковий податок замінено на консумцийний, а то на оплату від кошерного мяса. Патент з 27 мая 1705 р. змінив шлюбні оплати; увільнив від них тільки Жидів-рільників, а иньші мусіли платити від 3 до 90 зр. Піднесенє шлюбних такс мало на меті зменшити число подруж, а через те природний приріст жидівського населеня і унеможливити подружа біднійших верств. Також поліцийні приписи супроти Жидів переводжено за Йосифа II з безоглядною строгістю.

Але величезні наслідки потягла за собою енерґічна, просто безприкладна своїм радикалізмом економічна політика того монарха. Він намагав ся усунути Жидів зі всїх тих фахів, що подавали спромогу визиску християнського населеня. Нешкідливими з того згляду уважав він тільки рільництво і ремісло. Тому й увільнив Жидів-рільників від шлюбних такс, від консумцийного і толеранцийного податку і ин. (пат. з 16 вересня 1784 р.). Так само позволив Жидам займати ся всїлякими реміслом. Щоби запобічи опановуваню міст жидівським елементом, забороняє інструкція до гал. будівляної ординації з 1782 р. будувати Жидам деревляні доми по містах, або купувати такі доми від християн. В 1785 р. заказує купувати Жидам у селян збіже на пні, вовну на вівцях і т. д. під загрозою видаленя з краю. Тим самим патентом виключено Жидів від похатної торговлї. Та найважнійшими були два патенти, з 9 лютого 1784 і з 24 січня 1785 р. Першим наказуєть ся до початку 1787 р. усунути всїх Жидів від аренд броварів пива і меду, а також від усїх аренд і шинків по містах і селах. Пани, що противили ся тому наказови, платили кару 100 дукатів. Другий патент наказує усунути всїх Жидів від аренди дібр або підданих зі всїми їх обовязками, ґрунтів, що їх не управляти-ме сам Жид, млинів, дорогових оплат, духовних десятин, посїлостий вільних селян, вивозу соли, фабрикації дерева до будови, яток, оплат від мір і ваг і т. д. і т. д. Всї ті заборони позбавили найменше о д н у т р е т и н у Жидів способів удержаня!

Зворотною точкою в жидівській полїтиці Йосифа II було покликанє Жидів пат. з 18 лютого 1788 р. до військової служби. Від тепер тратять Жиди характер чужого толерованого елементу, а стають горожанами держави. З тої причини підняв ся між ними страшний крик. Вони дуже радо годили ся платити за кождого рекрута по 150 дукатів, ряшівський рабін виголошував в синаґозї палкі промови, а навіть прийшло до масової еміґрації. Для 10 липня 1788 р. внесли консервативні Жиди на руки ґубернатора просьбу, щоби знести той декрет. Тут подибуємо цікаве мотивованє. Найперше покликуванє Жидів до війська противить ся принятій толеранцийній засаді. Крім того перешкаджає Жи-

дам виконувати їх релігійні практики і т. д. Одначе цісар відписав на то так: „Ohne weitere Modalität soll der Jude als Mensch, als Mitbürger des Staates zu allem demjenigen verwendet werden, was jedem anderen obliegt...“ Значить, просьби не узгляднено. Та з жидівських рекрутів військова управа не богато мала користи. Вони в значній скількости втікали за границю.

В двох останніх розділах займаєть ся автор наглим опадом числа Жидів у Галичині і иньшими наслідками тої антижидівської політики. В протягу десять років 1776—1786 жидівська людність зросла тільки о 7·5%, замісь, як звичайно, що найменше о 20%, хоч приріст Жидів виносив в тім часї 2·70, а християн тільки 1·43. Як нагло опадало число Жидів, видко хочби з тих цифр: в 1786 р. було жидівських родин 43.148, а осіб 215.487, в 1787 ж. родин 42.670, а осіб 210.898, в 1788 ж. родин 40·135, а осіб 199.735; отже за два роки убуло 3.013 родин, а 15.752 осіб! Треба запримітити, що той убуток за два роки виносить більше, як приріст за десять літ (1776—1786). При кінци 1788 р. жидівська людність в Галичині числила не більше, а правдоподібно навіть менше, як безпосередно по першім поділї Польщі. В самім 1788 р., в протягу кількох місяців видалено з краю за границю 5098 Жидів, видалено з причини нужди, викликаної цісарськими патентами! Один той факт вистарчить хиба до характеристики результатів першого періоду жидівської політики Йосифа II. Другим важним наслідком тої політики було те, що жидівський елємент чим раз більше концентруєть ся по містах і місточках.

Другий період в жидівській політиці Йосифа II, що починаєть ся від часу узнаня Жидів горожанами держави, характеризуєть ся вже більшою толєранцією. Природному приростови Жидів вже не робило ся ніяких перепон, цісар позносив шлюбні оплати і ин., одначе нужди Жидів, викликаної австрийською політикою вже ніяк не можна було усунути. „Wstrzymanie wzrostu ludności żydowskiej Galicyi na okres 40 kilku lat, кінчить автор, oto rezultaty ludnościowe polityki żydowskiej rządu austryackiego w latach 1772 do 1788“.

Так представляєть ся зміст працї дра Бузека. Поминувши авторові комбінациї з першої части і богато менших і більших похибок і недокладностий (нпр. на ст. 92—3 подає дати патентів, що заряджували першу конскрипцію в Галичині, три з 1372 р. і один з 1773 р., знов на ст. 96 каже, що перша гал. конскрипція відбула ся в 1776 р., а дальше на ст. 97 подає статистичні результати цифр першої австрийської переписи з 1772 р., отже одно з двох, або перша конскрипція відбула ся в 1772 р., а тоді перепись з 1776 р. не може вже бути перша, або знов першою була перепись з 1776 р., а тоді дивно, звідки автор

взяв статистичні цифри для Галичини на 1772 рік; ст. 105 подає табличку статистичних цифр з 1779 р., а заразом на другій стороні покликуєть ся аж дава раси на ту табличку і називає її результатом з 1776 р.; на ст. 113 каже: „istniejące już od czasów polskich pogłówne w wysokości 2 zł. polskich na głowę podwojono już na mocy... і т. д. Odtąd wynosiło pogłówne 1 złr. na głowę (? отже гарно подвоєно!); на ст. 122 в долїшній табличцї подано при рубрицї христіян, що їх вродило ся в 1779 р. 6.998, вмерло 1.779; приріст виносить 2000 (?!); Жидів в 1779 р: вродило ся 368, вмерло 4.998, приріст (?) 223 (?!). Тут правдоподібно автор переставив цифру 1.779 замісь 4.998 і таким чином приріст вийшов би правдивим, але з Жидами таки неможлива річ), яких в статистичній працї треба старанно виминати, з працею дра Бузека мусить зазнайомити ся кождий, хто береть ся робити студії над історією галицьких Жидів. *Кр.*

М. Довнаръ-Запольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русской исторіографіи (Русская Мысль, 1902, III, стор. 170 - 186).

Ся статя — вступний виклад на київському унїверситетї, яким автор розпочав загальний курс російської історії. Автор спиняєть ся на двох більших періодах в розвою російської історичної науки: моралїстично-націоналїстичному періодї XVIII в., що кінчить ся на Карамзїнї, і другому — правничому, який починаєть ся від Соловєва (Соловєв, Кавелїн, Чічерін). В сьому останньому треба розріжняти знову дві течії, наслїдком чого виникло в російській історіоґрафії дві школи: одна правнича, на чолї з Соловєвим, Кавелїним, Чічеріним, друга славянофільського напрямку. І одна і друга стоять в безпосереднїх звязках з геґелїанською наукою: „основа російської історичної науки має початок в геґелянських ідеях“ (с. 174). Проте згадані сї дві школи, хоч і виникли з одного джерела, та пішли ріжними шляхами. „Славянофільство засноване було на ґрунтї геґелїанської науки, але зі значною домішкою дехтю та оливи“, — як зауважає д. Д.-Запольский, — себ-то воно внесло в геґелївську фільозофію російську національну течію. Славянофіли проводили погляди свої занадто доморослими доказами і дійшли до виводу, що тодї як в західно-европейських державах в основу лягло „невольниче почутє підлеглого“, в основі російської держави лежить „почутє свободи“; на Заходї — насильство, неволя і ворожнеча, — в Росиї: добровільність, свобода і згода. Ся гармонія до Петра Великого не була зломана, а після нього рівновага схибнула, — „правди на Русї нема“, і винен тому Захід, де нема правди, а одна лишень форма, зверхність. Та хоч славянофільський напрям

і мав в собі багато дивовижного, проте для російської історіоґрафії він прислужив ся чимало — власне своїм неґативним значіннєм: славянофільська критика підточила чимало виводів правничої школи, славянофіли висунули ґрунтовну сторону історичної науки — обслїдованє народного житя і його психольоґії. Ся сторона значно вплинула на праці Щапова, Костомарова та ин. І от погляди Соловєва, Чічеріна і Кавеліна — з одного боку, і погляди Костомарова з другого, — визначили роботу російської історичної мислї, і їх можна вважати головними і нині: схема Соловєва-Чічеріна має талановитого репрезентанта в особі Ключевського, а схема, розвинута Костомаровим, яка веде до обслїдовання народної маси, крайового житя, досягла поважного розвитку в школї проф. В. Б. Антоновича з його численними учениками.

Так стоїть справа науки російської історії в наші часи: ідейний зміст праці історичної російської мислї складає основний поворот історичної науки. Але чи досить вона виясняє нам російську історію? Очевидячки, що нї. „Тепер виставлено нові проблєми для історичної науки. Розуміннє простого факту — впливу форм орудовання на історичний процес, стає важним поворотом в напрямі історичної мислї... А досї наукова праця йшла не в такому напрямі... Отже „виясненнє історичного процесу повинно полягати на обслїдованню матеріальних чинників в їх обопільному сполученню з чинниками ідеольоґічними, і російської історичній літературі вельми не досить, щоб розуміти історію в такому напрямі... Тим самим зазначуєть ся широке поле для нової наукової праці...“

Як бачимо, автор не дає в сїй статї чогось надзвичайного, нового, але як популярний виклад для слухачів вона цїкава. *В. Д.*

В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда (Відбитка з Сборника Историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко, въ г. Нѣжинѣ, т. V), К., 1904, I—XII, 96.

Д. Данилов „вичерпав“, як він каже, увесь репертуар молодїжи села Андріївки в Ніжинському повітї (в Чернигівщинї) і дав нам досить цїкаву книжку, в якій містить ся 323 піснї, не лїчучи варіантів. Книжка його цїнна не тільки тим, що з неї ми можемо бачити по части сучасний скарб поетичний на селї, але й тим ще, що вона обставлена науково: подані паралєлї з визначнїйших етноґрафічних збірок Wacława z Oleska, Żegoty Pauli, Лукашевича, Максимовича, Головацького, Чубинського, Рудченка, Новицького, Милорадовича, Іванова, Ґрінченка, Малинки (хоча на диво, чомусь не узято на увагу напр. збірників Лисенка), а до того видавець ще й старав ся задержати в записях головнїйші фонетичні відміни, через що збірка ся може мати чималу користь і для лїнґвістів. Коли покладати ся на докладність записи, вихо-

дило-б, що в селї Андріївцї і сусїднїх по части селах — істнують такі фонетичні з'явища: 1) дуже розповсюднене змішуваннє звуків *е* і *и* (а також і *ї*): нема — *ни*ма, сестра — *си*стра, великий — в*и*л*и*кій; чірвоний, до хл*е*вечка. 2) так само змішуваннє *ї* з *и*: він — в*и*н, ніч — н*и*ч, бий — б*ї*й, зд*ї*вував ся, *си*ра вутка, ж*и*нка, б*ї*лина, д*ї*тина, в*ї*шня. 3) теж *о* з *ї*: пожки, постой, пойду, голлє, ролля, конець; закінченнє заіменників на *ій*: дрібненьк*ій*. 4) перехід *о* в *у*: т*у*пор, т*у*поля, зар*у*бляти, до *туеї*, к*у*нівочка. 5) *о* в *а*: ногайка, козенний. 6) зміна *д* і *т*, *т* і *к*, *ж* і *ш*: топ*к*ати, ло*т*ка, ру*ж*ниця. 6) *ж* і *з*: мі*з*. 7) тверді голосозвуки замість мягких: гор*у*вати, навар*у*, докор*а*ти, кр*у*чок. 8) подвійне *ж*, *жд* і *дж* зам. з російського *ж* (з dj): похо*жд*ає і похо*жж*ає, сид*жю*, ход*жю*. 9) вимова суфікса *тся* і як *ться* і як *ця*: стеле*ться* і стеле*ця*. 10) йотація: *ю*лиця, *ю*мер. Поодинокі цікаві відміни: яконо*в* (зам. оконом), *му*лювати (малювати), нарештї явища, ближчі Галичинї, нїж Українї, та ще й лївобережній: dativ: *од* (= ід) *менї* і цікаві заіменники: „доріженька *прибитенькая*, дрібним дощиком *политенькая*" (щось подібне до форми у Федьковича: „дрівець *врубатоньки*")

Се що до мови. Що-ж до змісту пісень, то переважає усе иньше лїрика; історичних пісень (не лїчучи уривків, що увійшли в иньші пісні) нема жадних*); рекрутських — 8, чумацьких не показано, хоч вони властиво є (див. ч. 87, 200, 201, 205); обрядових також обмаль — 4 дрібні колядки, 12 веснянок, 6 петрівок, 11 зажнивних („работницких" у д. Данилова), та 34 весїльних, — решта все побутові та лїрика, а в тім числї 5 салдатські (властиво більш, бо напр. ч. 76, 206, 207 — теж салдатські), та ще дві (ч. 322—323) „похоронні". Чому вони власне похоронні, ми не знали-б, як би автор в передмові (ст. XIII) не занотував, що їх „сьпівають звичайно жінки, по повороті з цвинтара, на обідї по небіжчикови". Ч. 323 — се, здаєть ся, зіпсований кант про Олексія, чоловіка Божого. Справжня похоронна пісня („плач") є також в збірцї Данилова, тільки він її запхав в відділ „Батьки да дїти" (ст. 42, ч. 124). Нарештї треба ще додати, що в репертуар Андрієвської молодїжи попало пять пісень лїтературних — три українські (досить

*) Записані Даниловим, але в иньшому місцї видруковані — пісня „про Платона (ґенер. Платова) козака" та баляда про Бондарівну. Останнїй факт тим цікавий, що в етноґрафічній лїтературі нашій й досї не відомо жадної записи сеї баляди з Лївобічної України. — До історичних пісень-новотворів можна залїчити 2 варіянти піснї (ч. 195—196 про Саливона — дїдича с. Дорогинки, вбитого селянами за його жорстокість. Відомий навіть автор її — селянин Андрій Саранчук, вже небіжчик.

гарна композиція кількох віршів з „Черниці Марьяни“, скорочена редакція „На що мені чорні брови“ та вірш Щоголева „У полі“: „Гей у мене був коняка“), і дві российські (груба пародія на „Черную шаль“ Пушкіна та переінačена і вже з українським додатком відома пісня „Внизъ да по матушкѣ по Волгѣ“). Що до українських пісень, то „На що мені чорні брови“ відомо, яким чином попали в сільський репертуар: її вивчила баба — сьпівачка від одної панночки. Решта — невідомо як. Взагалі, що до сього факту — автор висловлює гадку, що тут чимало могли прислужити ся российські лубочні видання — усякі „Молодые Черноморцы“, „Украинцы“, „Молодыѐ Чумакы“ і т. и., яких чимало видають фірми Ситїна та Ґубанова. Се, само собою, може бути правда, хоч певнійше, що з'являють ся такі пісні на село більш тим шляхом, яким напр. прибула пісня „На що мені чорні брови“. В пісенному матеріялї д. М. Лисенка нам доводило ся бачити записи, яко пісень народнїх, одної пісні Руданського та тої-ж таки поезії Щоголева „У полі“, а в „Этногр. матер.“ у Грінченка (т. Ш, ч. 466) знаходимо баляду В. Кулика („Загублені душі“), яка вперше була видрукована в петербурській „Основі“ (1762, XI—XII, 42). Ся остання напевно не увійшла в жаден збірник Ґубановських та Ситїнських видань!

Що до зверхньої взагалї форми пісень, записаних Даниловим, то мусимо признати, — сумного враження на нас вони не роблять. З усієї кількости (323 ч.) може тільки з 30 є безперечно або нїчого не вартих, або покалїчених росийщиною, і то переважно нові пісні — принесені на село Москалями або десь з заводів чи фабрик. Давні пісні (особливо весільні), а також і нові, але утворені на місці — звичайно дуже гарні і чисті і сьвідчать про те, з яким консерватизмом заховують ся вони і переходять з роду в рід. Цікавий такий напр. факт. Сьпіває дівчина пісню: „У зеленому мачку пасла дівчина качку“ — і виявляєть ся, що нї вона, нї багато иньших селян цїлком не розуміють значіння слова „качка“! (в Лївобічній Україні, навіть Полтавщині над самим Днїпром переважно вживають „вутка“).

Цікава також і передмова д. Данилова, де він подає деякі уваги що до народньої творчости. Так він зазначає, що „в тому самому селї не можна зробити двох цїлком тотожних записів тої самої пісні“ (ст. II), — що зміна змісту народньої поезиї залежить перш за все від особи самого співця: кобзар напр., повторяючи думу, кождий раз змінює її форму. Се видно, напр. хоч би на рекрутських піснях с. Андріївки, коли порівняти їх напр. з записями Чубинського. Коли ранїйш некрут відказував матері:

„Не верну ся, матушка, теперь неволя моя,
Теперъ воля — воленька, воля государськая.

Я до тебе, матушка, семо́го году прибуду,

. . . .

Своїми сухотами весь садочок висушу,

Дрібними слїзоньками всї ріки наповню“,

тепер сумного мотиву вже немає:

„Воротиться мне нельзя —

Теперъ воля не моя —

Воля Білого Царя

Александра Третгего“... та й край!

Взагалї до етноґрафічної лїтератури нашої, а специяльно до важного питання про стан сучасної народньої поезиї і про нові течії в ній — книжка д. Данилова буде приємним додатком*).

В. Доманицький.

---

*) Може до річи буде подати тут лїтературу про нові течії і сучасний стан української народньої поезиї, про що недавно в Записках Наук. Тов. ім. Шевч. (т. 50 і 52) писав д. Гнатюк. Отже: 1) Газ. „День“ 1864 р., ч. 9 Кокошкинъ, Три мѣсяца на Волыни (піснї про увільненнє селян), 2) Ibid., ч. 47. Петровъ, Изъ юго-западнаго края (дві народнї піснї про Бібікова), 3) „Голосъ народный“ 1866 р. ч. 22 (у Коломыи) „Писнь вояцька зъ року 1859, перенята впростъ изъ устъ воиновъ рускихъ полка Пармы“, 4) Драгоманов М. Нові українські піснї про громадські справи (1764—1880), Женева, 1881, 5) Реценз. на се в „Сьвітї“, 1882, ч. 14 і в газ. „Заря“, ч. 56, 6) „Сьвіт“, 1883, К.[оцовський], Нові українські піснї про громадські справи, 7) „Заря“ (київська), 1884, ч. 286 про упадок народн. творчости, 8) „Кіевская Старина“, 1885, IV, 795, Три малорусскія пѣсни изъ періода крымской кампаніи, 9) „Зоря“, 1886, 204. Пісня про знесенє панщини, 10) Ibid., ст. 272. Пісня з 1848 р., 11) „Кіевск. Старина“, 1886, VII, 570. М. В. Двѣ нар. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 12) Ibid., 406. Двѣ сахарно-заводскія пѣсни, 13) „Русская Старина“, 1886, ч. Ш, 673. Пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 14) „Кіев. Старина“, 1887, Ш і IV, П. Кузьмичевскій, Малорусскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 15) Ruch (часоп. у Львові), 1887, ч. 4, 5. I. Franko. Jak powstają pieśni ludowe? 16) „Буковина“, 1888, ч. 22. Панщина. Буковинська пісень народна, 17) „Кіев. Старина“, 1888, IV. Д. Петровскій. Къ малороссійскимъ пѣснямъ объ освобожденіи крестьянъ, 18) „Кіев. Стар.“, 1889, V—VI, 626. Ю. Тиховскій, Двѣ мнимо-народн. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 19) Ibid., VIII, ст. 513. Пѣсня сахарно-заводская, 20) Новый Галичанинъ, 1889. Шир. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсней, 21) Сборникъ литературно-гумористычный. Библіотека Нового Галичанина 1889, Львовъ, ч. I. М. Юл. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсень, ст. 5—6, 22) „Зоря“, 1891, ч. 13 (252—254, 255) нові піснї, 23) Огіевскій М. Новые элементы въ южно-русскомъ пѣснотворчествѣ. Спб. 1892, 24) „Славянское Обозрѣніе“, 1892 (чи 1893?) ч. 10. Н. Сумцовъ. Народно-пѣсенный комментарій къ галицкой эмиграціи, 25) „Кіев. Старина“ 1893, VI, 459. Р. Л. Н. Порча укр. нар. пѣсень, 26) Ibid., XI,

A. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim (Lud, 1903, I, c. 68—85).

H. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trościańcu w powiecie Sniatyńskim (ib. IV, c. 381—390).

H. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga (ib.).

В першій статї надруковано 26 оповідань, як звичайно — без усяких коментарів і уваг, у польській мові (як і личить польському етноґрафови), при чім лише при однім оповіданю зазначено: „Powiastkę tę słyszałem opowiadaną po rusku“ — буцїм то всї иньші не були говорені в руській мові, хоч на се показує самий зміст тай мотиви, що в польських оповіданях виглядають інакше. Матеріал зрештою знаний всїм фолькльористам і не приносить нїчого нового.

---

322. Ѳ. Кудринскій, Къ вопросу о порчѣ млр. пѣсень, 27) „Рідна стріха“, Львів, 1894, видане В. Лукича, Мордовець, Українська „улиця“ і москальоманїя (ст. 70), 28) Волынскій историко-археологич. сборникъ. Вып. I, Житомір, 1896. Пѣсни про польское возстаніе 1863 г., 29) „Правда“, 1896, ч. 21, 278. Три великор. пісні в українській переробцї, 30) „Кіев. Старина“, 1897, IX. А. Хатемкинъ. Пѣсни молодежи въ соврем. деревнѣ, 31) „Этнографич. Обозрѣніе“, 1897, XXXIII, 120, М. Васильевъ, Къ вопросу о новыхъ мотивахъ въ малорусской народной поэзіи (Изъ украинскихъ сахарозаводскихъ пѣсень) з додатком А. Малинки, 32) „Етноґрафічний Збірник“, т. V. У Львові, 1898. М. Павлик. Пісня про Бразилїю, 33) Записки Н. Т. ім. Шевченка, XXI, В. Гнатюк, Причинок до лїтератури нашого віршотворства, 34) „Кіевск. Старина“, IV, Н. М. Корниловичъ. О пѣсняхъ про волю, 35) „Лїтературно-науковий Вістник“ 1900, IV, 54. І. Франко, Зразок новозложеної нар. пісні, 36) Ibid. ч. 10, 55. В. Д—цький. Сучасна нар. творчість, 37) Ibid. ч. XI, 122. Пісня про Китай, 38) Ibid. ч. XII, 182. Українська пісня на китайській межі, 39) „Образованіе“, 1900, ч. 7—8. А. Роздольскій, Новыя пѣсни, 40) „К. Старина“, 1902, II. Д. Яворницький. Наша доля — Божа воля (ст. 255—6, 264—65 — салдатські та иньші пісні), 41) Лїтер.-наук. Вістник, 1901, т. XIV, 5. В. Г. Нові народні пісні, 42) „Русское Богатство“, 1902, ч. 12. Г. Бѣлорѣцкій, Заводская поэзія, 43) Этнографическое Обозрѣніе“, 1903, кн. 4. К. Кузьмичевскій. О современной народной пѣсни, 44) „Русскія Вѣдомости“, 1903, ч. 8. Д. Зеленинъ, Черты современнаго народнаго быта по частушкѣ, 45) Ibid., ч. 31 (та иньші) Е. Линева. Жива ли народная пѣсня? 46) Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣтописца, кн. XVIII, вып. 1. (Кіевъ, 1904). В. Чаговецъ. Изъ области народной поэзіи. Иньші бібліоґрафічні вказівки див. у статях д. Гнатюка (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. L і LII). *В. Д.*

Подібної методи тримала ся й Г. Ґроховска. Все, що ми сказали про Севіньского, можна повторити й тут. Ріжниця заходить лише така, що тут перекладачка полишала цілий ряд українських слів (пр. harne to były czasy; trostyna w nim rosła; chresty na rozpukę; a masz ty diediu hroszi; z naszym siwym sokolikiem Doboszem; przyszła babka stareńka proszuczy, і ин.), мабуть аби тим, що не були ніколи в Снятинщині, зробити ілюзию, що так говорять селяне (а які, чи руські, чи польські, то менше з тим, і авторка про се мовчить також).

Статя Г. Ґольдштайна також із деяких причин дуже характеристична. Як відомо, перед кількома роками вийшли приповідки Адальберґа; отже від того часу польські учені все доповняють той збір своїми причинками, друкуючи їх остатніми часами окремими сотками, які називають „setnik pierwszy, drugi“ і т. д. При тім одначе вони не дивлять ся, аби дати добрі причинки, а злі викинути навіть із Адальберґа, але дивлять ся на те, аби було як найбільше „setników“. Надто вони не здають собі справи, чи збір має бути народний (ludowy), чи народний і літературний. Збір Адальберґа можна зачислити до останньої ґрупи, хоч про нього все говорено чомусь у етноґрафічних виданях і зачислювано до етноґрафічної літератури. Так само й причинки хоч вибирають ся переважно не з народнїх жерел, друкують ся у етноґрафічних виданях. На чім опирають се польські етноґрафи, тим най вже вони самі журять ся, ми звернемо натомісь увагу на зовсім иньшу річ: що між тими „przysłowiami“ і „wyrażeniami przysłowiowymi“, не зважаючи навіть на їх не народнє походженє, повно таких річий, які до тих причинків входять хіба правом кадука. От які річи дає приміром д. Ґольдштайн: Powieś się; prawdą i pracą; precz chąmie, bo ja szlachcic; przyjemny jak piwo; psotliwszy nad Bachusa; robi bardzo szczęśliwie interesa na piwie; rok i sześć niedziel; ajtuś pajtuś; albowiem ich jest królewstwo niebieskie; Austryja jest krajem niespodzianek; Austryja zawsze się późni; Ehrenberg dostał od Sulimy, ale co, — tego nie wiemy; fraszki i baraszki; głuptasiński; hep, hep; hem, trem, brem; Jamsterdamy, Roterdamy, Wiednie, Budy, Brandebudy i inne podobne cudy; kto nie ryzykuje, ten nie siedzi na Pawiaku; łapigrosz; łyk prowincyonalny і т. д. Крім того наводить він іще такі приповідки: Róg Bednarskiej i Młynarskiej; róg Częstej i Gęstej і т. д. Се імена улиць у Варшаві. Йдучи таким способом, і поскладавши „роги“ улиць із усіх міст (більший дотеп буде, коли зробить ся „ріг“ улиці львівської з варшавською!), та понабиравши ріжних слів і фраз із таких видань, як „Śmigusy“, „Bociany“ і ин. — можна справді надрукувати тисячі „setników“ приповідок та висловів, але з них певно не буде користи науці взагалї, а етноґрафії особливо. *В. Г.*

Розвідки у справозданнях руських ґімназий в Галичині за 1901/2 і 1902/3 р.*):

Др. Стефан Рудницкий — Про звязь періодичної діяльности сонця з температурою земскої атмосфери, ст. 38 (Звіт дирекциї ц. к. академічної ґімназиї у Львові за р. шк. 1901/2).

Др. Михайло Пачовский — Народний похоронний обряд на Руси, ст. 32 (ibidem, р. 1902/3) — див. бібліоґрафію т. LXI.

Сильвестер Яричевский — Франц Прешерен, найбільший словіньский поет (його житє і твори), ст. 32 (Звіт дирекциї ц. к. II ґімназиї в Перемишли за р. шк. 1901/2).

В. Кмицикевич — Плятонова оборона Сократа, ст. 32 (ibidem, р. 1902/3).

М. Рибачек — Льоґічна будова математичних доказів, ст. 32 (Звіт дирекциї ц. к. II ґімназиї в Коломиї за р. шк. 1901/2).

Іван Раковский — Astacus Dybowskii, ст. 40 (ibidem, р. 1902/3).

Праця дра Рудницького старанно зводить дотеперішні досліди над сим питаннєм. Одно тільки — кождий автор розвідки у ґімназіяльних справозданнях повинен тямити, що $^{9}/_{10}$ його читачів — се таки ученики, тож автори повинні старатись вчинити форму приступнійшою, як тільки можливо; наукова вартість праці на тім нічого стратити не може.

Праця Сильв. Яричевського про Франца Прешерена, найбільшого словінського поета, вже самою темою незвичайна як на галицькі наукові інтереси. Автор вивів перед наші очи стать поета, який для свойого народа є національним ґенієм, а у нас і пересічний „учений“ ледви чув його імя. Тож за те саме вже дякувати треба авторови. Нам жаль, що про нас у щасливійших народів згадують меньше, аніж ми на те заслужили, тому не треба й нам іти їх слідом з огляду на народи ще меньше голосні. Наперед автор подає короткі відомости про Словінців і коротенький нарис розвитку їх письменства, а дальше переходить до обговореня житя й діяльности Прешерена. Творчість його показує по певним катеґоріям поезій (пісні, баляди і романси, епіґрами і т. ин.) ілюструючи свою характеристику численними перекладами. Сі переклади як раз найціннійще у цілій розвідці. Літератури предмета не подано ніякої — а се вже почислити треба за хибу.

Переклад Плятонової оборони Сократа, зладжений професором Кмицикевичом, старанний, хоч дещо схолястичний; деякі бажання можна-б піднести з огляду на пояснення. Маємо надію, що д. К. не спи-

*) Дивись Записки, т. LVI, бібл. ст. 30.

пить ся на тому, але дасть нам більше перекладів кляси́чних грецьких творів, і то по лишень у шкільних справозданнях.

„Льоґічна будова математичних доказів“ М. Рибачка складаєть ся зі вступних заміток та розділів: про доказ, доказ аналїтичний і синтетичний, доказ не-впрост, доказ з індукції, доказ з анальоґії, доказ через унаочнене. Не моє діло розбирати розвідку з меріторичного боку, замічу тільки одно, що насуваєть ся завсїди читачеви наших математичних і фізичних праць: ревізія термінольоґії — се справа дуже пильна, бо инакше сї праці для неспеціяліста „неудобочтомі“.

Astacus Dybowskii — се докладний опис нового роду раків Адрийського моря. Окрім українського тексту подано в латинській мові таблиці мірянь і головний зміст. Вкінці доданий рисунок.

С. Томашівський.

Видання й статї обговорені в бібліоґрафії сього тому:

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, 1903.

К. Hadaczek — Złote skarby michałkowskie, 1904.

С. Гамченко — Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, 1901.

Е. Мельникъ — Раскопки въ землѣ Лучанъ, 1901.

И. Срезневскій — Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ, IV—VIII, 1903.

Д. Айналовъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искуства, 1904.

В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси, 1903.

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ дани, 1903.

Н. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право, 1904.

М. Ясинскій — Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права, 1904.

Archiwum Jana Zamojskiego, 1904.

A. Jabłonowski — Ziemie ruskie (Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej), 1904.

В. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ, 1903.

В. Крыловъ — Екатерининская коммиссія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію, 1903.

J. Buzek — Wpływ polityki żydowskiej rządu austryackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi, 1903.

М. Довнаръ-Запольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русской исторіографіи, 1902.

В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда, 1094.

A. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim, 1903.

H. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trosciańcu w powiecie Śniatyńskim, 1903.

H. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga, 1903.

Розвiдки в справозданнях руських ґiмназий:

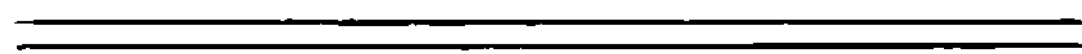
С. Рудницкий — Про звязь перiодичної дiяльности сонця з температурою земської атмосфери, 1902.

С. Яричевский — Франц Прешерен, найбiльший словiньский поет, 1902.

В. Кмицикевич — Плятонова оборона Сократа, 1903.

М. Рибачек — Льоґiчна будова математичних доказiв, 1902.

I. Раковский — Astacus Dybowskii, 1903.

Корон

Збірник фільольоґічної секциї т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі . . . 5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім пап. . . . . 4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. папері . 4·00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський . 4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. I. Верхратський . . . 5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00

Збірник історично-фільософічної секциї т. I і II розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге див.: М. Грушевський)
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі . 6·40
т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII - XIX в. 4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері . . . . 5·50

Збірник математично-природописно-лікарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по . . . . . 2·00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V по . . . . 6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по . . . . 10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по 12·00

Руська історична бібліотека:
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . . . 2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії . . . . 4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий период України-Руси . . 6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, I. Шараневич — Монографії до історії України-Руси . . . . 3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князївства литовського . . . . 3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. [illegible]·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв. 2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . . . . 12·80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького . 3·20
XIV—XVI. „ Руїна . . . . 8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинцї, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі . . . . . 6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в. . . . 3·60
XX. Шульгин — Начерк Колїївщини . . . . 3·00
XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV XVIII ст. 5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство . . . . 5·00

Інґрем Дж. Історія політичної економії . . . . 4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки . . . . 0·60
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної . . . 0·70
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії . . . . 1·20
Кареєв М. Фільософія історії . . . . 0·25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович . . . . . . 0·60
Кониський О. Листи про Ірляндію . . . . 0·45
Конрад Й. Національна економія . . . . 2·30
Костомарів М. — Руська історія в житєписах ч. II і III по . . . 1·00
„ Письмо до ред. Колокола . . . . 2·00
Кримський А. Мусулманство і його будучність . . . . . 1·70
Левицький Нечуй I. — Сьвітогляд українського народу . . . . 0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар . . . 7·00
„ Руська Правда . . . . 1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1904 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей . . . . 12·00
Ляссаль Ф. Про суть констітуциї . . . . 0·30
Масарик Т. Ідеали гуманности . . . . 0·36
Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I і III. 11.00
„ т. II, IV – V і VII (містить моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів) 22·00

	Корон
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А. До галицьких приятелїв, зі вступом і поясненнями . .	0·46
Огоновський Ом. Др. Істория руської лїтератури т. II. 6·00, т. Ш. 8·00, т. IV .	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки україньско-руської мови і лїтератури, т. І. Апокріфи старозавітні .	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00
Павлик М. — Про читальнї	1·00
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіографія і спис творів .	4·00
„ Якуб Гаватович	1·00
Партицький О. — Старинна істория Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами лїт	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давнїй Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. І вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по .	4·00
„Правда“ письмо лїтературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по . .	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землї	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінцї XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрия в XIX ст.	0·80
„ Міжнародні революцийні партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 лїт його лїтературної дїяльности . . .	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лїрники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-лїтературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О. Москвофіли й народовцї	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі . .	3·00
„ Київська Козачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. лїтературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
„ Розмови з Л. Толстим	0·30
Українсько-руська бібліотека т. І, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Феррієр Е. Дарвінізм	1·30
Флямаріон К. Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазареве воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангеліє Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революцийної леґенди . . .	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війнї 1633—4 рр.	1·00
Щурат Чернеча република на Афонї	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0·20